

55.13.36

818

АБДУҚОДИР ҲАНИТМЕТОВ



АДАБИЙ МЕРОСИМИЗ УФҚЛАРИ



83.3	32 11/25
4-19	

Зачетов в А.

Китобларни вақтида топшириш варағи

[illegible]

83.34
819
АБДУҚОДИР ҲАЙИТМЕТОВ

АДАБИЙ МЕРОСИМИЗ УФҚЛАРИ

Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар
учун қўлланма

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлигининг Республика Таълим
маркази нашрга тавсия этган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1997

Мазкур қўлланма муаллифи китобхонларни кўп асрлик тарихга эга бўлган ўзбек мумтоз адабиётининг шу вақтга қадар кам ўрганилган бир қатор масалалари доирасига олиб киради, унинг долзарб назарий муаммолари юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Муаллифининг, хусусан, Алишер Навоий ижодиёти билан боғлиқ мақолалари улуғ шоир шеърятининг сир-асрорларини, баднийат оламини янада чуқурроқ англашга ёрдам бериши шубҳасиз.

Қўлланма олий ўқув юртлари талабалари, умумтаълим мактабларининг адабиёт ўқитувчилари ва юқори синф ўқувчиларига мўлжалланган. Ундан ўзбек адабиёти, хусусан, унинг мумтоз қисми тарихи ва назарияси билан қизиқувчи китобхонлар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Х 19

Хайитметов Абдуқодир.

Адабий меросимиз уфқлари: Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўлланма.— Т.: Ўқитувчи, 1997.—240 б.

ББК 83.3Ўз я73

Х 4306010400—16 197—97
353(04)—97 БИБЛИОТЕКА © «Ўқитувчи» нашриёти, 1997

ISBN 5-645-02906-2

Инв. № 3211/25

Джиззакск. ГПИ

МАЪНАВИЯТ САБОҚЛАРИ

Жамиятнинг одамийлик даражаси унда яшайдиган кишиларнинг инсонийлиги даражасига мувофиқ бўлади. Чунки ҳар қандай жамият ўзаро ижтимоий муносабатларга киришган одамлар мажмуидан иборатдир. Ўзаро ижтимоий муносабатларда бўладиган одамлар маънавияти нечоғли баркамол бўлса, жамиятнинг сиёсий тузуми ҳам, иқтисодий тартиботи ҳам шунчалик мукамал бўлади. Қарийб бир аср мобайнида зўрлик билан мажбурий эътиқод ойфатида тиқиштириб келинган марксизм-ленинизм эса одамларни эзгу хислатларга эга қилиш учун аввал адолатли жамият барпо этиш керак, деб ўргатди. Яъни марксча-ленинча таълимотга кўра, яхши одамларсиз яхши жамият қуриш ва ўша жамият воситасида кишиларни яхшилаш лозим эди. Марксчиларнинг мўлжалларига қараганда, социализм аynи шундай жамият бўлиши кўзда тутилганди. Азали эзгу фазилатли одамларга таяниб иш кўрмаган бу жамият кишиларга яхши фазилатлар бахш эта олмадигина эмас, сал бўлмаса бутун жамият аъзоларини маънавиятдан маҳрум кимсаларга айлантириб қўяёзди.

Одамларнинг маънавиятини юксалтирмай туриб улар яшайдиган жамиятни юлсалтириш, маънавиятни соғломлаштирмай туриб жамиятнинг соғломлигини таъминлаш, фуқароларда эзгу ахлоқий фазилатлар шакллантирмай туриб адолатли жамият қуриш мумкин эмаслиги аён бўлганлиги учун ҳам бизнинг мамлакатимизда маънавият муаммоси биринчи даражали аҳамият касб этмоқда. Барча марғуб хислатлар сингари маънавият ҳам ҳар бир кишида ёшликдан шакллантирилса, унинг табиатига айланади, турғунлик касб этади. Шунинг учун ҳам кейинги пайтларда умумтаълим мактабларида эстетик йўналишдаги фанларни ўқитишга алоҳида эътибор берилмоқда. Негаки, бой маънавият бой эстетик олам демакдир. Оламнинг ғўзаллигини пайқамайдиган, бадий ижод ҳодисаларини англай олмайдиган, ундан завқлана билмайдиган кишида ҳиссиёт ўткир бўлмай-

ди. Ҳиссиётни сусти одамда руҳий безовталлик, ўз-ўзини тафтиш қилиш туйғуси шаклланимайди. Руҳияти безовта бўлмаган шахснинг қалб кўзи старлича очилмайди. Қалб кўзининг очиқ бўлмаслиги кишида маънавий мезонларнинг тўғри шаклланимаганлигидан далолатдир.

Адабиёт ўқитиш ишига алоҳида эътибор берилаётганлигининг боиси мактаб ўқувчилар учун фақат билим берадиган маскангина бўлмай, балки, биринчи навбатда, уларнинг маънавиятини таркиб топтирадиган маърифий даргоҳ эканлиги англаб етилганлигидадир. Дарс ва дарсдан ташқари тадбирлар воситасида ўқувчилар маънавиятини шакллантиришда мумтоз адабиёт намуналаридан фойдаланиш алоҳида мавқега эга. Чунки миллий маънавиятимиз қатламлари, аввало, кўп асрлик адабиётимиз намуналарида акс этган. Даҳриёна мафкура туфайли кўп азият чеккан исломий маънавият ана шу адабиётда намоён бўлган. Бу адабиётнинг асл намуналарида соф туркий руҳият муҳрланган. Ана шу асарлардаги маънавий қадриятларни ўзлаштирмай туриб халқимиз жаҳон айвонида ўзига хос миллат сифатида умргузаронлик қила олмайди. Негаки, этник-психологик ўзига хосликнинг илдиэлари ҳам мумтоз адабиётга бориб тақалади.

Юксак туркий маърифатга эришмоқ, ўзни танимоқ, ўзликни англамоқ учун ҳам мумтоз адабиёт намуналари пухта ўрганилиши, кишиларимизнинг руҳиятига сингдирилиши лозим. Ўзини билмаган одам замонини танимайди. Замонини англамаган кимса маконга — Ватанига бефарқ бўлади. Ватанга, миллатга бефарқлик имонсизликнинг нишонасидир. Ёшларимиз мумтоз адабиётимиздан қанчалик йироқ бўлишса, уларнинг маънавияти шунчалик қашшоқ, ўзлари камолотдан шунчалар узоқ бўладилар ва, аксинча, мумтоз адабиёт намуналарини ўқиш, идрок этиш, англаш ва ундан завқлана билиш фақат таълимий аҳамият касб этибгина қолмай, ижтимоий салмоққа ҳам эгаллигининг сабаби шунда.

Таниқли навойшунос олим, профессор Абдуқодир Ҳайитметов қаламига мансуб «Адабий меросимиз уфқлари» китоби шунинг учун ҳам катта маърифий аҳамиятга эга. Мумтоз адабиёт намуналарини шунчаки ўқиб кетавериш билан мурод ҳосил бўлмайди. Миллатимизнинг жуда бой ва ғоят қадимий адабиётини англаш кишидан муайян даражадаги назарий тайёргар-

ликин талаб этади. Ана шундай тайёргарликкина бугунги кишилар билан кўҳна адабиёт ўртасидаги замонавий, ифодавий, руҳий эңдидиятларни бартараф қилади. Кўпгина ёшларнинг мумтоз адабиётимиз намуналарига бефарқлигининг асосий сабаби уларни англай билмасликларида, бинобарин, таъсирлана олмасликларидадир.

Бадий ҳодисадан таъсирланиб, уни руҳият иқлимига кўчириш учун аввал у тафаккур маҳсулига айлантирилиши, яъни тушуниб олиниши лозим бўлади. Англанмаган бадийят воқеликка айланмаган имконият кабидир. «Адабий меросимиз уфқлари» китоби мумтоз бадий ҳодисаларни англатиш йўллари тадқиқ этилганлиги билан диққатга сазовор. Асрлар оша яшаб келаётган мумтоз адабиётимиз комил инсон руҳининг гўзал ифодаси бўлганлиги боис ҳам дунёни бадий идрок этиш, англаш, ифодалаш, руҳият мавжларини образли акс эттириш, бадий тинсоллар тизимини яратиш, тасвир воситаларидан фойдаланиш, асарнинг етакчи бадий маромини белгилаш сингари бир қатор жиҳатлари билан замонавий адабиётдан тамомила фарқ қилади. Ана шу фарқлар нималардан иборатлиги юзасидан муайян назарий тушунчага эга бўлмай туриб мумтоз адабиёт жозибасидан баҳраманд бўлиш қийин.

Назарий билимлар ёрдамида туюқ, мувашшаҳ, таърих ва бошқа жанрлар ҳақида тасаввурга эга бўлмаган китобхон бу хилдаги асарлардан ҳеч қандай лаззат ололмаслиги табиийдир. Шеърини санъатларни билмаслик ҳам мумтоз назмдаги фавқулодда бадий кашфиётлардан ҳайратланмасликка олиб келади. Машҳур олим, шу вақтга қадар асосан академик тадқиқотлар билан шуғулланган профессор А. Ҳайитметов мазкур китобида илк бор мумтоз адабиётини мавҳумлик, тушунарсизлик кўкидан ерга — ҳозирги ўқувчиларнинг ёнига туширишга ва уларнинг қўлига бадий матнни идрок этиш калитини тутқазинишга уринган.

«Адабий меросимиз уфқлари»ни синчиклаб ўқиб чиққан китобхонлар эндиликда мумтоз адабиёт намуналарини жозибасидан лаззатланибгина қолмай, бу лаззатнинг манбаи қасрда эканлигини ҳам англаш имконига эга бўладилар. Бу ҳол бадий асардан олинадиган завқнинг даражасини янада оширади, унинг китобхон маънавиятини шакллантиришдаги салмоғини сезиларли даражада орттиради.

Китоб миллий адабиётшунослигимиз илдизларининг нечоғли узоқ тарихий қатламларга кетганлигини кўрсатувчи мақола билан бошланади ва тўрт қисмга бўлинади. Китобда қомусий мақолаларга алоҳида ўрин берилган. Мақолаларнинг барчаси мумтоз адабиётимизнинг бирор муҳим назарий унсурини ёхуд машҳур адабий сиймолар тўғрисидаги мухтасар маълумотларни қизиқарли йўсинда баён этишга қаратилган. Иккинчи қисм «Истеъдоднинг олмос қирралари» тарзида номланган. Бу қисмда туркий миллатнинг фахри ҳазрати Алишер Навоий ижодининг турли қирралари маърифий жиҳатдан ғоят қизиқарли тадқиқ этилган. Қисм сўнгида буюк шоирнинг бир қатор ғазаллари бевосита бадий таҳлил этилганлиги бу қисмнинг қимматини аниқсая оширади. Китобнинг «Қайдлар. Хотиралар» дея номланган тўртинчи қисмидаги мақолалар, бир қарашда, китобнинг умумий йўналишига ҳамоҳанг эмасдай туюлса-да, аслида инсоннинг маънавий иқлимида бадий асарлар туфайли рўй берадиган гўзал ўзгаришлар тадқиқига бағишланганлиги билан асарнинг етакчи руҳига сингишиб кетган.

Маърифий жиҳатдан ғоят қимматли, педагогик томондан жуда ибратли, методик нуқтаи назардан ниҳоятда фойдали мазкур китоб ўқувчи ва ўқитувчиларнинг, барча адабиёт ихлосмандларининг меҳрини қозонади. Асар китобхонларнинг миллий маънавиятимиз сарчашмаларидан чанқов бостиришларини осонлаштиради ва шу тариқа «Адабий меросимиз уфқлари» маънавиятдан берилган сабоқларга айланади деб умид қиламиз.

ҚОЗОҚБОЙ ЙУЛДОШЕВ.

АДАБИЙ МЕРОС ВА ЗАМОН

АДАБИЁТШУНОСЛИГИМИЗНИНГ ГУЗАЛ ИБТИДОСИ

(Улуғбек даврининг муҳим бир адабий
ёдгорлиги ҳақида)

Ўзбек адабиёти тарихида XV асрнинг биринчи ярми, яъни Шоҳруҳ ва Улуғбек даври алоҳида ўрин тутadi. Чунки худди шу даврда ўзбек адабиёти оёққа турди. Алишер Навоийдек улуғ шоир ва мутафаккирга устозлик қилган Мавлоно Лутфий, ўз шеърлари, қасидалари билан Улуғбекдек табиати поэтик ҳукмдорнинг кўнгилини овлай олган Саккокий, ёқимли шеърлари билан халқ орасида ғоятда машҳур бўлган Атоий, шўх таъъ Гадоний кабилар бу давр адабий ҳаракатчилигининг пешқадамларидан эдилар. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий улар билан фахрланар эди. Мавлоно Лутфийнинг Улуғбек унинг шеърларини юксак баҳолаганидан хурсанд бўлиб, бир ғазалида қуйидаги фахрия-байтни битгани ҳам бежиз эмас:

*Улуғбекхон билур Лутфий камолин,
Ки рангин шеъри Салмондин қолишмас.*

Улуғбекнинг Ҳиротда яшаб ижод қилаётган Лутфий ижодидан хабардор бўлиб турганлиги, Саккокийга ўз саройидан жой берганлиги ва бошқа омиллар унинг ўзбек адабиёти тараққиётига асло бефарқ қарамаганлигидан гувоҳлик беради.

Мовароуннаҳрда Мирзо Улуғбек ҳукмронлик қилган йиллари (1409—1449) кўпроқ аниқ ва табиий фанлар ривожланди, деган фикр асоссиз ва ҳақиқатдан узоқдир. Кейинги йилларда Улуғбек давридаги маданий ҳаёт ва унинг илмий-адабий меросини ўрганиш шуни кўрсатдики, бу даврда бадий адабиёт ҳам, санъат ҳам, адабиётшунослик ҳам, тарих фани ҳам муваффақият билан ривожланган.

Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти кутубхонаси 1993 йили филология фанлари доктори Эргаш Умаров томонидан ҳадя қилинган Шарқ муаллифлари, айниқса, ўзбек адабиёти классиклари асарлари қўлёзмаларининг фотонусхалари билан бойиди. Улар орасида шу пайтгача фанга маълум бўлмаган адабиётшунос

олим Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий қаламига мансуб ва Улуғбек даврида 1436—1437 йилларда, ҳижрий 840 йилда яратилган ва адабиётнинг назарий масалаларини ёритишга бағишланган «Фунунул-балога» асари алоҳида қимматга эга. Бу асар қўлёзмаси 139 варақдан иборат бўлиб, унинг асл нусхаси Оксфорд шаҳридаги Бодлеан кутубхонасида (Англия) 0 0792 145 тартиб рақами остида сақланади.

Мазкур қўлёзмани ўрганиш шуни кўрсатдики, унинг муаллифи Тароз (ҳозирги Жамбул шаҳри) дан бўлиб, ўз даврининг ўқимишли кишиларидан бўлган ва «Тарозий» тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг аруз ҳақидаги «Мухтасар» асарида унинг шеърларидан бир неча намуналар келтирган. Ҳозиргача унинг таржимаи ҳоли, ҳатто туғилган ва вафот этган йиллари ҳам бизга номаълум бўлиб қолмоқда. Шайх Аҳмад Тарозий ўзининг «Фунунул-балога» асарини катта филологик тайёргарликдан сўнг ёзган ва замон подшоҳи Улуғбекка бағишлаган. Асарнинг кириш қисмида Улуғбек ҳақида шундай сўзларни ўқиймиз: «...Салтанат дарёсининг гавҳари ва маъдалат конининг жавҳари, саховат боронининг моҳи, каёсат мулкининг шоҳи, шаҳаншоҳи аъзами шаҳриёри аълам, соҳибуссайфил-қалам, маъдани лутфу карам, молики риқоби умам, фармондеҳи турк, араб ва аҷам, мағисиддин ваддаврон Амир Улуғбек Кўрагон»¹.

Шайх Аҳмад Тарозий қасидасида Улуғбек ҳақида қуйидаги бандларни ўқишимиз мумкин:

*Эйки адлинг ҳайбатидин тутти олам интизом,
Зоти покинг бирла тахту тож топти эҳтиром.
Кеча-кундуз хидмат учун эшикинг ястонғучи,
Анбару кофур отлиғ икки қушдир субҳу шом.
Нотамом эрди жаҳонда подишоҳлик ойини,
Сенки пайдо бўлдунг очунда, бу иш бўлди тамом.
Абр саққойидир эшикингда, доим сув сепар,
Бод фаррошидир, эшикинг супура бар давом.
Мажлисингда соғаридур офтоби Зардўш,
Маҳфилингда шишаедир гунбади ферўза фом.
Ҳазратингдаги тобуқчидурки, сақлар тахтни,*

¹ Бу ҳақда қаранг: Ҳайитметов А., Умаров Э. Тарозийнинг қомуси. «Фан ва турмуш», 1994, 1-сон. 5—7-бетлар; Ҳайитметов А., Умаров Э. Шайх Аҳмад Тарозий: «Фунунул-балога». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1994 йил 18 март.

*Хизматингда Жам аёқчидурким, асрор элда жом.
Хусрави иқлимгиру шахриёри тожбахш,
Подшоҳиким анингдур, бунда топти дин низом.
Сарвари даҳру салотин, меҳтари шоҳи жаҳон,
Мафхари дунёву дин Султон Улуғбек Кўрагон.*

Бадий жиҳатдан ниҳоятда гўзал ва юқори услубда ёзилган ушбу қасиданинг муаллифи, исми кўрсатилмаган. Бизнинг фикримизча, бу қасидани Тарозийнинг ўзи ёзган. Қасида бу каби бир неча банддан иборат бўлиб, охирги банди келтирилмаган. Унда шоир тахаллуси ҳам қайд этилган бўлиши табиий. Бундан ташқари, Улуғбек ҳақида яна бир қасида бор. Унинг ҳам муаллифи аниқ кўрсатилмаган.

Тарозий асарининг Улуғбекка бағишлаганлигининг муҳим сабабларидан бири муаллифнинг унга яқинлиги, Улуғбекнинг бадий адабиётга қизиқишида назарий масалаларнинг катта ўрин тутганлиги бўлиши мумкин. Саккокий Улуғбекка бағишлаб ёзган қасидаларининг бирида унинг барча илмларни билиш ва тушунишда Арасту, Афлотун, Птолемей, Гален, Ибн Сино ва бошқалардан қолишмаслиги, адабиётнинг энг муҳим масаласи — бадоеъус-саноеъни билишда эса улардан ҳам ўтиб кетганини таъкидлайди:

*Аристолис, Афлотуну, Батлимусу Жолинус,
Али Сино-у Файлоқус, Арасту ва Абу Маъшар,
Риёзий, ҳайъату ҳикмат, расад, иксиру иқлидус,
Бадоеъус-саноеъни сенингдек билмади онлар.¹*

Бадоеъус-саноеъ адабиёт назариясининг энг қизиқарли соҳаси бўлиб, Саккокий ёзишича, Улуғбек бадий санъатларга жуда қизиққан. Шайх Аҳмад ҳам бу рисолада илми бадеъ, яъни «ақсоми саноат ва анвон балогат» «фусаҳо ва булағо аросинда мўътабардур» — деб ёзган.² Лекин Шайх Аҳмад Тарозий асари яратилишининг бош сабаби бу даврдаги адабиётга қизиққан кишиларнинг, қалам аҳлларининг назарий савиясини кўтариш, шунга бўлган эҳтиёжни қондириш эди. Тарозий китобининг кириш қисмида бу ҳақда шундай дейди: «Ва яна бу сабабдин рағбат ҳавоси голиб, ҳавас дилбари кўнгул пардасидин бу тариқа юз кўргуздиким, нусха қаламга келтурсаким, наср ва назмнинг жамъ

¹ Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть 2. М. 1964, с. 140.

² Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. «Фунунул-балогат», «Хазина» нашриёти, Тошкент, 1996, 84-бет.

қавонд ва ақсомиға муштамил бўлса, то ҳар ким балогатка мойил ва фасоҳатка қобил эрур, фойда олса» (3-варақ)¹.

Шайх Аҳмадгача ўзбек тилида бундай асар яратилмаган эди. Форс ва араб тилларида кўпинча адабиёт назариясининг бир соҳаси ё аруз, ё шеър турлари, ё қофия ва радиф, ё илми бадеъ, ёки шеърнинг бирон тури ҳақида рисолалар битилган. Бунга Халил Ибн Аҳмаднинг «Аруз», Рашид Ватвотнинг «Ҳадойиқус-сеҳр», Носириддин Тусийнинг «Меъёрул—ашъор» каби рисоалари ёрқин мисол бўла олади. Фақат Тарозийнинг замондоши Ваҳид Табризийгина, «жамъи мухтасар» асарида адабиёт назариясининг аруз, қофия ва илми бадеъ қисмларига қисқача тўхталиб ўтган. Тарозий эса биринчи бўлиб ўша даврда адабиёт назариясининг муҳим масалалари ҳисобланган аруз, шеър таснифи, қофия, илми бадеъ ва муаммо жанрининг ҳаммасини бир китобда яхлит ёритишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Асарнинг кириш қисмида таъкидланишича, Тарозий ўз асарини ёзиб тугаллаб, унга «Фунунул-балоба» деб ном қўйган. Уни замондошлари севиб ўқиганлар ва ўзларича бу китоб номини ўзгартириб, «Латойифи Тарозий» деб ҳам юрганлар. Бу асарнинг Улуғбекка етиб борган-бормагани, унинг муносабати бизга маълум эмас. Бизгача эса, асар ёзилганидан 144 йил кейин Бухорода 1581 йили Мир Кулуки ал-Ҳожжи деган котиб томонидан кўчирилган бир қўлёзма нусхаси етиб келган, холос.

Асар беш қисмдан иборат бўлиб, муаммо тўғрисидаги охирги қисми йўқолган. «Аруз» қисми тўртинчи қисм. Бу қисмнинг охири ҳам чала. Лекин шунга қарамай, шу ҳолатда ҳам Тарозийнинг «Фунунул-балоба» асари адабиёт назарияси бўйича энг мукамал ва бой маълумотларга эга бўлган ноёб илмий тадқиқот сифатида намоён бўлади.

Асарнинг биринчи қисмида шеърнинг кенг ёйилган қасида, ғазал, қитъа, рубоний, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустазод, мутаввал, фард каби ўн турига ўзбекча ва форсча шеърини мисоллар билан таъриф берилган.

Муаллиф диний мазмундаги, ҳажв, марсия ва малҳийналишидаги шеърлар ушбу шеър турларининг ҳаммасида ёзилиши мумкинлигини ва уларнинг мазмунига

¹ «Фунунул-балоба» асарининг қўлёзмасига суянилган варақлар кўрсатилди.— А. Ҳ.

қараб турли номлар билан аталишини уқтиради: «...ва бу ўн навъ шеърким, зикр қилдук, ҳар қойсида агар Тенгри азза ва жаллаға ҳамд этсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад Мустафо алайҳиссалом ва салламни васф қилсалар, наът дерлар. Агар Тенгри ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар. Ва хулафойи рошидинни таъриф қилсалар, маноқиб ва манқабат дерлар. Агар салотин ё умаро ё вузаронин ўқсалар, мадҳ ва мадҳат ва тамаддуҳ ўқурлар. Ва агар ўлган кишини зикр қилсалар, марсия дерлар. Агар кимарсани нафрин қилсалар, ҳажв ва мазаммат дерлар. Ва агар ҳазл қилсалар, мутойиба дерлар».

Муаллифнинг шеър турлари ҳақидаги ушбу фикр ва мулоҳазалари, таъриф ва тавсифлари бўйича китобнинг услубий хусусиятлари ҳақида маълум бир тасаввур ҳосил қилиш мумкин. «Фунуул-балоға»нинг тил ва услуб хусусиятлари умуман содда, ихчам, бугунги ўзбек тилига яқиндир.

Иккинчи қисмда Тарозий шеърда қофия ва радиф масалаларини таҳлил этиб, унинг кўринишларини атрофлича чуқур ёритиб берган. Тарозий фикрича, «Мажмун уламо ва фузало мазҳабинда аҳли табъға қофия илмин билмак муҳимдир, зероки табънинг патижаси шеърдур ва шеърнинг асли қофия». «Ва зурафо байтни хаймаға нисбат қилибдурлар ва қофияни стунға. Яъни хайма стун бирла барпойидур» (26-варақ).

Учинчи қисмда адабиёт назариясининг энг қизнқарли соҳаси — шеърини санъатлар масаласи ёритилган. Тарозий бу санъатларнинг 97 тасини жам қилиб, уларга таъриф ва тавсиф берган, уларга туркий ва форсий шонрларнинг асарларидан кўплаб мисоллар келтирган. Айрим санъатларни изоҳлаш учун Қуръон ва пайғамбар ҳадисларидан келтирилган мисоллар ҳам ниҳоятда маъноли ва чиройлидир. Муаллиф «ирсолул-масал» санъатини изоҳлаб, бундай деб ёзади:

«Бу ул бўлурким, шеър ичинда масал келтурурлар. Бу икки қисм бўлур. Бир қисм улким, анингдек масал келтурурларким, ул масали қадимий бўлғай ва халқ орасида машҳур бўлғай. Мисоли буким:

Ўлтурур соат манга айтурки:—«Йиғла, хуш келур».

«Ўчкуга жон қайғуси, қассобқа жир бу ғаме».

Бутун рисола давомида изоҳлар шу йўсинда аниқ ва тушунарли, ортиқча ҳашаматсиз, илмий тил билан ёзилган. Аруз ҳақидаги тўртинчи қисм энг катта қисм

бўлиб, асарнинг ярмига яқинини ташкил этади. Бу бўлимининг ҳам Тарозий катта илмий тайёргарликдан сўнг ёзган. Араб олимлари арузнинг ўн олти баҳрини аниқлаган бўлсалар, Ажам олимлари унга яна уч баҳр қўшганлар. Тарозий мавжуд адабиётларини синчиклаб ўрганиб, арузнинг қирқ баҳрини тиклаган. Бу баҳрлар асосида юзага келган вазнларнинг ҳаммасига ўзбек ва форс тилларида шеърний мисоллар келтирган. Аруз вазнининг миқдорини эса 366 га етказган. Тарозий аруз вазнларига туркий шеърлардан мисоллар келтиришни («ҳар вазнга туркий байттин мисол келтурса...») асосий вазифаларидан бири ҳисоблаган. Чунки бу қўллашма аввало туркий тилда ижод қилувчи кишиларга хизмат қилиши, улар учун аруз имкониятларининг кенглигини исботлаб кўрсатиши лозим эди.

Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунунул-балоға» асари Улугбек давридаги адабий ҳаётни янгидан идрок этиш ва баҳолашни тақозо этади. Биз шу пайтгача хусусан бу давр ўзбек шоирларининг кўпларини билмас эдик. «Фунунул-балоға»да эса Муҳаммад Темур Буғо, Ҳожи Ақча Киндий, Бу Насақ, Қутбиддин Саройи, Бу Спёқа, Жалолний, Шамс Қисорий каби ўнлаб ўзбек шоирлари ҳақида гап боради. Алишер Навоий «Мажолисун-нафос» тазкирасида кўпроқ XV асрда Хуросонда ижод қилган шоирлар ҳақида маълумот берган бўлса, Тарозий ўз асарида XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда фаолият кўрсатган қаламкашларнинг шеърларида мисоллар келтирган ва адабиётимиз тарихини бойитган. Масала, бунда биз Сайфиддин Исфаҳангий, Мавлоно Сайфиддин, Имом Умид Камолний, Қавомиддин Ганжавий, Азрий, Шайх Носир, Шайх Ироқий, Насир Адиб, Хожа Муҳаммад Асил, Подшоҳ Али Дарвеш, Имом Зиёвуддин Форсий, Жалол Самарқандий, Имом Шерозий, Хаёлий, Мавлоно Маҳмуд, Хожа Тоҳириддин, Тоҳир Санжарий, Муҳаммад Ганжавий, Фаррухий, Ғаввос Гунбадий, Мужириддин Бойлақоний, Шайдо, Урбоний, Азхарий, Маҳмуд Нишопурий, Гулшаний, Маҳмуд Ганжавий каби кам маълум бўлган ёки маълум бўлмаган форсийзабон шоирларнинг шеърларида келтирилган намуналарни кўрамыз. Тарозий ўз китобида форс адабиётининг Фирдавсий, Саъдий, Камол Хўжандий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Анварий, Унсурий, Салмон Соважий, Бисотий Самарқандий, Амир Шоҳий, Камол Бадахший каби таниқли намояндалари

қатори бу шоирларга ҳам катта ҳурмат билан қараган. Академик В. В. Бартольд «Улуғбек ва унинг даври» асарида Улуғбек саройида Камол Бадахший шоирларнинг «маликул-каломи» бўлганини айтади. Шунинг учун бу асарда унинг шеърларидан ҳам мисоллар келтирилиши ҳеч тасодифий эмас.

Шайх Аҳмад рисоласининг биринчи, иккинчи ва учинчи қисмларида Рашидиддин Ватвотдан 50, Салмон Соважийдан 28, Абулқосим Фирдавсийдан 17, Шайх Саъдийдан 10, Ҳофиз Шерозийдан 8, Шарафиддин Али Яздийдан 11 мисол келтирилган ҳолда энг кўп мисол Камол Хўжандийдан олинган. Бунинг миқдори 52 та. Бинобарин, Шайх Аҳмад Камол Хўжандий шеъриятига алоҳида ҳурмат билан қараган.

Бу масаланинг иккинчи бир аҳамиятли томони шундаки, Шайх Аҳмад ўз асарида Камол Хўжандийнинг ўзбек тилида ёзган шеърларидан ҳам мисоллар келтирган. Шайх Аҳмад «мурутун-назир» санъатини изоҳлаш учун Камол Хўжандийдан қуйидаги тўртликни келтирган:

*То бисотиндаги шах руҳ бўлди мот,
Ҳеч пиёда қолмади, минмади от.
Қўй, Камолий, бир эшак ҳам топмадинг,
Бу тево қорни ёрилғонда уёт.*

(57- варақ)

Шарқ шеъриятининг «ал-мутародиф» бадиий санъатига эга Камол Хўжандийдан мана бу байт мисол қилиб келтирилган:

*Ғунча оғзингдин тилодиким чаманда урса дам,
Тонг насими урди, оғзингиз тўла қон айлади.*

(58- варақ)

Камол Хўжандийнинг ўзбек тилида ҳам шеърлар ёзгани ҳақидаги маълумотга ишонамиз. Чунки Шайх Аҳмад Камол Хўжандийга давр нуқтаи назаридан яқин бўлган, адабий меросини ҳам яхши билган. Камол Хўжандийдек буюк шоирнинг ўзбек тилида ҳам шеърлар ёзгани муҳим воқеадир. Бу маълумотлар профессор Э. Шодиевнинг Камол Хўжандий ўзбек тилида ҳам шеърлар ёзган, деган фикрини қувватлайди. Э. Шодиев бу фикрини Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома» китобидаги маълумотлар асосида илгарн сурган эди¹.

¹ Темурнома. Тошкент, 1990, 90, 91, 93- бетлар.

Э. Шодиев ўз мақолаларида «Латофатнома» асарининг муаллифи Камол Хўжандийдир, деган фикрни ҳам айтган. «Фунунул-балоға»да эса бу тўғрида бошқача маълумот берилган. Шайх Аҳмаднинг ёзишича, бу даврда Камол Хўжандийдан бошқа «Хўжандий» тахаллусли шоир ҳам бўлган. Шайх Аҳмад унинг қуйидаги ўзбекча байтини мисол келтиради:

Куйди бағрим ҳажридин, фаттон кўзунг

роҳатланур:

Оре, усрук ҳушланур, ўтқа куяр бўлса кабоб.

Шайх Аҳмад бу байтни ирсолул-масал санъатига мисол сифатида келтирган. Демак, бизнингча, «Латофатнома» асарини ана шу шоир ёзган. Шу пайтгача бу асарни Хўжандий деган шоирга нисбат бериб келингани тўғри.

Шайх Аҳмад Тарозий асари бундай муаммоларнинг бир қанчаларини тўғри ҳал қилишга имкон беради. Масалан, шу вақтга қадар бизда «Гул ва Наврўз» достонининг муаллифи хусусида турли баҳслар бўлиб келар эди. Шайх Аҳмад ўз асарида бу дostonдан бир неча мисоллар келтириб, бу дostonни Ҳайдар Хоразмий ёзганини айтади. Бобур ҳам «Мухтасар»да шу фикрни айтган эди. Шайх Аҳмад фикрига инонмоқ керак, чунки у Ҳайдар Хоразмийнинг замондоши эди. Олим у билан шахсан таниш бўлгани ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Шунингдек, бу илмий тадқиқотда бошқа шоирлар тўғрисида ҳам ғоят ноёб маълумотлар бор. Масалан, Шайх Аҳмад ўз асарининг биринчи қисми охирида Лутфий девонларида мавжуд қуйидаги икки байтни шеърнинг фард турига мисол қилиб келтирар экан, унинг ўзини келиб чиқиши жиҳатидан тошкентлик («Лутфийи Шоший») дейди:

Кўрди кўрумчи юзида зулфу қулоқи донасин,

Зухра-ву ой аро,— деди,— ушбу кеча қирон эрур.

Мунажжим қошу кўзунг кўруб айтур —

Ким:— Ушбу ой бошинда фитналар бор.

(25-варақ)

Бу ҳам, албатта, адабиётимиз тарихи нуқтаи назаридан ғоят эътиборли маълумотдир.

Хусусан, ўзбек адабиёти тарихи нуқтаи назаридан Шайх Аҳмад асари ниҳоятда қимматли. Муаллиф шу даврда яшаб ижод қилган Лутфий, Ҳайдар Хоразмий,

Саккокий, Атоий каби таниқли ўзбек шоирлари билан бир қаторда шу пайтгача мутлақо номаълум бўлиб келган бир қанча ўзбек шоирлари номларини зикр қилиб, турли муносабатлар билан уларнинг шеърларидан намуналар, парчалар ва байтларни далил сифатида келтиради.

Шу билан бирга рисола ўзбек тилида ва ўзбек ўқувчиларига мулжаллангани учун кўп вақт ўзбек тилидаги шеърини мисолларни муаллиф биринчи ўринга қўйиб таҳлил қилади. Масалан, Шайх Аҳмад шеърининг ғазал тури ҳақида гап бошлар экан, бунга у биринчи ўринда ўзининг ғазалларидан бирини мисол келтирган:

*Гар сабо ул ой юзидин олса ҳар соат ниқоб,
Тоби айб тутқонидин бўлғай пушаймон офтоб.
Қомату рафторини кўрди магар сарву тазарв¹,
Рашк ўтидин сарв куйдию тазарв ўлди кабоб.
Кўзларим узра хаёлинг бир гузар қилғайму деб,
Ҳар замон киприкларим жоруб² уруб, сепар гулоб.
Фурқатингдин йиғламоқдин бўлдум онингдек заиф,
Ким синамоқдин адоқ³ қўйдум, бузулмади ҳубоб⁴,
Эл аросинда Тарозий бўлғуси исонафас,
Гар лабинг ёдинда май ўрнига ичса захри ноб.*

(8- варақ)

Қитъа жанрига олим ўзбекча мисол тариқасида Бойсунғур Мирзонинг шеърини берган:

*Фурқатингда сориг ўлди олмангиз,
Эй мусулмонлар, яроқон ўлмасун.
Ўлмакимдин фикрим онча йўқ турур,
Қўрқарам, ўлсам яро қон ўлмасун.*

(10- варақ)

Бу шеърдан, аввало, шу нарсга маълум бўладики, Бойсунғур Мирзо фақат форсий тилда эмас, ўзбек тилида ҳам шеърлар ёзган экан. Иккинчидан, Тарозий «Фунунул-балоға»ни ёзганда, Бойсунғур Мирзо ҳаётдан кетган экан. Чунки бу шеър муаллифи «марҳум» дейди. Энг муҳими, Бойсунғур Мирзонинг қитъаси анча маҳорат билан ёзилган. Шоир бу шеърда «яроқон» сўзи асосида сўз ўйинига йўл қўйиб, уни биринчи мис-

¹ Тазарв — тустовуқ, ² Жоруб — супириб-сидириб юрувчи.
³ Адоқ — оёқ, ⁴ Ҳубоб — сув устидаги пуфак.

рада «сариф касали», иккинчи мисрада «яра қонга айланмасин» деган мазмунда ишлатган.

Шеърнинг маснавий тури ҳақида мулоҳаза юритар экан, Шайх Аҳмад ўз даврининг яхши бир шоири («афсаҳул-матааххирин») Қутбиддин Саройининг асаридан қуйидаги байтларни мисол келтирган:

*Иипор янглиғ сочинким тун тароди,
Еруғлиқ жумла оламдин яроди.
Хазимат бўлди эрса Рум шоҳи,
Хабар англади Ҳиндустон сипоҳи.
Тўлуб ҳинду черики кўкка, ерга,
Тузуб бу гунбади ҳазрову нирга.
Тикилди обнусдин нарди айни,
Фалак тосинда ёлғуз каъбатайни.*

(14- варақ)

Таржеъга оид шеър турлари ҳақида гап борганда Шайх Аҳмад Тарозий бандларнинг охирги байти алоҳида қофияланувчи хилига Бу Сиёқа деган ўзбек шоирининг қуйидаги банд билан бошланган шеъридан мисол келтиради:

*Эй пари хў, малак сияр одам,
Ҳусн боғи сенинг била хуррам.
Ишқ асоси агарчи суст эди,
Даври ҳуснунгда бўлди бас маҳкам.
Қилди дунёни лабларинг маъмур,
Урди оламни кўзларинг барҳам.
Ҳар жароҳатки, қилса ғамзанг ўқи,
Лабларинг ёди ангадур марҳам.
Қилди қошинг хижил янги ойни,
Ул сабабтин кўрунур элга кам.
Ҳурсан ё малакмусен ё жон,
Ҳуснунга бўлди инсу жинс ҳайрон.*

Китобнинг рубоийга оид қисмида Муҳаммад Темур Буғо деган ўзбек шоирининг қуйидаги шеъри ўрин олган:

*Гар ҳавойи васл дилбар дори дер,
Йўлда тикмишлар муҳаббат дори дер.
Сен агар чун ошиқи содиқ эсанг,
Бу муҳаббат дорини бир дори дер.*

(11- варақ)

Яна шуни айтиш керакки, «Фунунул-балоға» қўлёзма-

сида бу шоир номи «Бурғо» шаклида ҳам ёзилган. Бизнингча, ушбу сўзнинг «Бўғо» эканлиги тўғри бўлса керак. Айни вақтда ушбу шеърни Тарозий рубоийининг «мужаннас»—«туюқ» турига нисбат берган.

Шу шеър орқасидан Ҳожи Ақча Киндий деган шоирнинг қуйидаги шеърини ўқишимиз мумкин:

*Бергил, эй симин зақан, илик менга,
Неча ёши бўлғасен илик манга,
Дардингиз дармони жонимдур менинг,
Соғунурлар билмаган илик манга¹.*

(11-варақ)

Маснавийда Бу Насақ деган шоирдан ушбу парча мавжуд:

*Ало, эй ҳусн элининг подшоҳи,
Жамолинг ояти лутфи илоҳий.
Юзунгдур лола, қаддинг сарви озод,
Эрур усрук кўзунг жодуйи устод.
Юзунг узра қаро зулфунг балодур,
Тилармен бўлса ул юздин малодур.
Рақибн орзулар юзи қироқин.
Тилар ўзига ул юзи қароқин.*

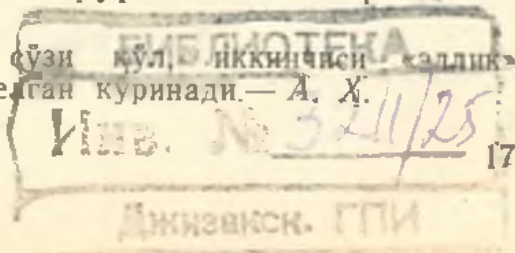
(11-варақ)

Бу хил мисолларни келтиришда давом этиш мумкин. Уларнинг аксариятининг мазмуни дунёвийлик характерида.

Шайх Аҳмаднинг ушбу илмий асари айни вақтда ўзига хос бир тазкира ҳам бўлиб, у бўйича, хусусан, Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ўзбек адабиёти, унинг мазмуни, бадий савияси тўғрисида маълум тасаввур ҳосил этиш мумкин. Ҳеч шубҳасиз, ушбу асар ўзбек адабиётининг Навоийгача бўлган даврини ўрганишда бундан буён энг муҳим манбалардан бири бўлиб қолади.

«Фунунул-балоға»нинг яна бир муҳим томони — у ўзбек тилида ёзилган биринчи илмий асардир. Унга қадар фаннинг бирон тармоғи бўйича ўзбек тилида асар ёзилгани ҳозирча бизга номаълум. Биз бу ёзма манба бўйича номлари зикр этилган ижодкорларни ўрганишимиз, бошқа асарларни қидириб топишга ҳаракат қилмоғимиз, Шайх Аҳмад асарини эса нашр этиб, кенг халқ оммасига етказмоғимиз зарур. Шайх Аҳмад ибн

¹ Бу туюқда биринчи «илик» сўзи қўл, иккинчиси «эллик», учинчиси «эгилик» маъноларида келган куринади. — А. Ҳ.



Худойдод Тарозий Улуғбекнинг муносиб замондоши бўлиб, биз уни ўзбек адабиётшунослик фанининг отаси дейишга ҳақлимиз.

АДАБИЁТИМИЗНИНГ БИР ШОҲКУЧАСИ¹

(Ёхуд «сарой адабиёти» хусусида айрим қайдлар)

Бой тарихга эга бўлган ўзбек адабиёти мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтди. Унинг шу кунгача ҳал этилмаган муаммолари анчагина. Шулардан бири «сарой адабиёти» ёки «феодал-сарой адабиёти» масаласидир. «Феодал-сарой адабиёти» деганда биз подшоҳ саройида яшаб ижод қилган, шоҳга яқин, шоҳлик манфаатларини ҳимоя этувчи, куйловчи шоирларни тушунганмиз. Лекин бу адабиётни биз умумадабий жараён билан боғлаб, ҳолис ўрганмаганмиз. Кўпроқ бу адабиётга биз юқоридан туриб, менсимай қараганмиз, унинг вакиллари доим камситиб келинган.

Бунинг бош сабаби адабиётга синфий нуқтан назардан қараганимиз эди. Ош, нон, сув, туз синфий бўлмагани каби ишқ-севги, дўстлик, гўзаллик, табиат ва унга муҳаббатни синфий деб бўладими? Тўғри, масалан, дўстлик, ўртоқлик синфий қараш, манфаат асосида юзага келиши мумкин. Бироқ бундай муҳаббат, дўстлик ғаразга асосланган бўлиб чиқмайдими? Бундай дўстликни ҳолис, самимий деб бўладими?

Биз узоқ вақт ишқ ҳақида Хоразмий, Лутфий, Навоий, Мунис, Огаҳий, Муқимий ёзган шеърини ва насрий асарларни қабул қилган, эъзозлаган ҳолда бу мавзулардаги Ҳусайн Бойқаро, Убайдий, Амирий, Феруз каби шоирларимизнинг шеърларига бепарво қараб келдик. Масалан, Огаҳийнинг «Устина» радифли ғазалига юксак баҳо берганимиз ҳолда Ҳусайн Бойқаро (Ҳусайний) нинг ҳам шу радиф билан бешта ажойиб ғазал яратганини, улар Огаҳийникидан асло қолишмаслигини гапирмадик. Ҳусайн Бойқаронинг «Ўртама» радифли ва бошқа ғазаллари ўз замонида ҳам, кейинги даврларда ҳам ишқий шеърнинг юксак намуналари эканидан кўз юмдик:

*Оразинг меҳрин очиб, жисмим аро жон ўртама,
Ошкора лутф этиб, кўнглумни пинҳон ўртама.*

¹ Ушбу мақола Ҳамиджон Ҳомидов билан ҳамкорликда ёзилган.— А. Ҳ.

*Барқи ҳижрон нолдек жисмимда басдур, сен доғи,
Ваъдаи васл айлабон, эй, аҳди ёлғон, ўртама.*

Шу билан бирга биз сарой шоирларини доим боши
маишатдан чиқмайдиган, инсоний дард-аламлардан фо-
риғ кишилар, деб тасаввур этдик ва уларнинг ҳам ўз
дардлари, фожиалари бўлганини, тахт деб бола отаси-
ни, ота боласини аямаслигини, вақти келса «бойлар
ҳам йиғлаши» мумкинлигини тушуниб етмадик. Агар
бошқача бўлганида эди, Хусайн Бойқаро мана шу
шеърини ёзмаган бўларди:

*Эй ажал, осуда қил ҳижрон балосидин мени,
Бир йўли қутқар улуснинг можаросидин мени.
Заъфим ошти ҳажр боғида сиришқу оҳдин,
Қутқар, эй васл, ул чаман обу ҳавосидин мени.
Эй ажал, қўрқутма ўлтурғум дебон, ўлтурғасен—
Гар тирик топсанг фироқининг жафосидин мени...*

Албатта, биз ҳамма подшоҳлар адолатли бўлган ва
адабиёт ривожига қайишган, деб айта олмаймиз. Хо-
размшоҳ Отсиз томонидан Адиб Собир Термизийнинг
бўйнига тош боғлаб Амударёга чўктирилиши, Субҳон-
қулихон томонидан Турди Фароғийнинг таҳқирланиши,
Маҳмуд Қатоғон буйруғига биноан Машрабнинг дорга
осилиши, Насруллохон жаллодлари томонидан Нодира-
нинг сўйилиб, Ҳозиқнинг боши танасидан жудо этили-
ши — буларнинг ҳаммаси тарихимиздаги қора доғлар-
дир.

Лекин шу билан бирга ўзбек адабиётини феодал са-
рой муҳотида яратилган Бобурнинг «Бобурнома»сисиз,
Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»сисиз, Абулғози
Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» ва «Шажараи
турк» асарларисиз тасаввур эта оламизми? Агар Му-
ҳаммад Хўжабек Хоразмийга мурожаат қилиб, унинг
шеърини истеъдодини қадрламаганда, ундан ўзи учун
ҳам, замондошлари учун ҳам дунёда қоладиган бир
асар ёзишни илтимос қилмаганда «Муҳаббатнома»
юзага келармиди? Мана, Муҳаммад Хўжабекнинг ада-
биётни қай даражада яхши кўрганини ёрқин кўрсатиб
турувчи ширин-шакар сўзларига бир эътибор қилинг:

*Кўнгул баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда порси дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардин ўттунг,
Шакартек тил била оламни туттунг.
Тиларменким, бизинг тил бирла пайдо —*

*Китобе айласанг бу қиш қотимда,
Ким уш елтек кечар айёми фоний,
Жаҳонда қолса биздан армуғони.*

Муҳаммад Хўжабек айтган бу сўзларнинг маъноси-ни чақмай, «Муҳаббатнома» тарихини тўла-тўқис би-лиш қийин. Шоир халқига эътиқод, меҳрибонлик бўл-са, шунчалик бўлар, деб ўйлаймиз.

Умуман, ўзбек адабиёти ва адабий тилининг пайдо бўлиши, шаклланиши ҳамда тараққиётида сарой ада-биётининг хизмати жуда катта. Сарой шоирларининг шеърларида, хусусан, қасидаларида ҳукмдор қандай-лигини тасвирлашдан кўра, унинг қандай бўлиши ло-зимлигини кўзда тутиб, унда бўлмаган хусусиятларни бўрттириб акс эттиришга интилиш, адолатпешалик, мардумсеварлик сингари сифатларни турли йўллар би-лан баён этиш кўпроқ ўрин тутган. Лекин Саккокий олим Улуғбекни ва туркий шеъриятда ном чиқарган шоирлардан бири бўлмиш ўзини мақтаб, бир қасидаси-да қуйидаги байтни битар экан, бунда ҳеч ёлғон йўқ-ку:

*Фалак йиллар керак айланса-ю келтирса илкига
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони.*

Шунинг учун ҳам бундай асарлар ҳукмрон табақа-ларнинг назар-эътиборида турган, кенг халқ меҳрини ҳам қозонган. Лекин бу гаплар феодал зодагонларнинг ҳукмрон синф вакиллари эканлигини инкор этмайди.

Амир Темур вафотидан сўнг беш йил давом этган мерос талашиш жанглирида Шоҳруҳ Мирзо ғалаба қилди. У вилоятларни ўғилларига тақсимлаб бериб, Ҳиротда туриб, марказий ҳокимиятни бошқарди. Қизи-ғи шундаки, кўпроқ диний юмушлар билан машғул бўлган Шоҳруҳ ўғилларининг илмий, маърифий фао-лиятига қаршилиқ кўрсатмайди. Натижада Улуғбек ва Бойсунғур сингари шаҳзодалар илм, санъат, мада-ният ҳамда адабиёт масалаларига жиддий эътибор бера бошлайдилар. Уларнинг саройлари чинакам ил-мий, маърифий марказга айланади. Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдураззоқ Самарқан-дий, «Даҳнома» муаллифи Амирий маълумотига кўра, Бойсунғур ташкил этган Ҳирот «Нигористон»ида тил билими, зироат илми, тиббиёт, фалакиёт, ҳандаса, адабиёт, география, тарих ва бошқа фанлар билан шу-ғулланган юздан ортиқ олим меҳнат қилган. Уларнинг бари Шоҳруҳ давлати таъминотида бўлган. Навоий,

Жомий, Ҳилолий, Амир Шайхим Суҳайлий, Восифий, Амир Шоҳий, Беҳзод, Султон Али, Кошифий ва бошқаларнинг фаолиятини сарой адабий муҳитисиз тасаввур этиб бўладими?! Ахир, Ҳусайн Бойқаросиз Ҳирот маданий ва адабий муҳити бу даражага ета олармиди? Айрим сарчашмаларининг, хусусан, Жомийнинг Навоийга йўллаган мактубларининг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Бойқаро салтанатида ҳам мадраса талабаларию, олиму фузалоларга вақф мулки, девон-хазина ҳисобидан маош тайинланган, улар уй-жой билан таъминланган. Масалан, Навоийнинг кўрсатмасига кўра, шоир ва адабиётшунос Атоулло Маҳмуд Ҳусайнийга шоҳ девони ҳисобидаги богчали ҳовли хатлаб берилган ва маълум миқдорда маош белгиланган. Ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоси Заҳриддин Бобурни эсланг. У ўз ҳаётини шеърсиз, муҳаббатсиз, дўстларисиз кўз олдига келтира олмас, ҳаётининг маъносини шунда деб билар эди:

*Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти...*

Назаримизда, сарой адабиётининг мавзулар доирасини, унинг қизиқишларини биз узоқ вақт торайтириб кўрсатишга ҳаракат қилганмиз. Аслида бу адабиёт ҳеч қачон ўзини халқчил адабиётга, диний адабиётга, тасаввуф адабиётига эид қўймаган. Узоқ вақт бу адабиётда ҳам умуминсоний қадриятларни куйлаш муҳим ўрин тутган. Бу шоирларнинг Навоий, Ҳофиз, Фузулий ғазалларига боғлаган муҳаммаслари, ўхшатмалари бунинг яққол далилидир. Масалан, Амирий (1789—1822) шеъринидаги бир ғазалда маъшуқанинг мадҳи, унга муҳаббат умуман, аёл зотини севиш ва улуғлаш жуда яхши очиб берилган Амирий бу ғазалида бир гулзорда ўзларича хурсанд бўлиб чақчақлашиб, ўйин-кулги қилиб ўтирган хотин-қизлар базмини тасвирлаган. Уларнинг бири қўшиқ айтса, иккинчиси ўйнаган:

*Ишқ элин қатл этгувчи бераҳм дилозорлар,
Жамъ ўлуб бир базм аро суҳбат этарлар ёрлар.
Ғунча янелиғ кўнглуми юз ноз ила қон эттилар —
Шўхлар, бебошлар, раққосу хушрафторлар...
Жилва айлаб анжуман саҳнини гулшан эттилар,
Гулжабинлар, ғунча офизлар, шакар гуфторлар...*

Бу ғазалда заррача бўлсин хотин-қизларни камситиш, уларга ғараз билан қараш сезилмайди, уларнинг

бахтиёрлигидан холисона севишиш туйғусигина кўзга яққол ташланиб турибди. Бу шуни кўрсатадики, Амирий Нодирадек нозиктаъб аёл-шоирага муносиб эр бўлган ва унинг чин ҳурматини қозонган. Унинг вафоти муносабати билан Нодиранинг кўз ёшлар дарёсига ғарқ бўлгани бекорга эмас эди.

Аслида Нодира ҳам сарой шоираси. Ахир, у эри — Амир Умархон билан бир жон, бир тан эди-ку! Уларни қандай қилиб бир-биридан ажратиш мумкин?! Демак, «сарой адабиёти»ни халқчил адабиётдан ажратиш шартли, адабиётшунослик учунгина зарур бўлган бир нарсадир.

Етмиш йилдан зиёд вақт давомида кўплаб ижодкорларимизни «диний-мистик адабиёт вакили», «сарой тарихчиси», «сарой маддоҳи», «хоннинг маддоҳи», «яланғоч севгини куйлаган» деб таҳқирлаб, ижодини бир чеккага суриб қўйдик. Ваҳоланки, ўзбек мумтоз адабиётининг катта қисми, айтиб ўтганимиздек, саройда яратилди. Эҳтимол, тарих майдонига Амир Умархондек зукко шоир келиб, ўз саройида бир адабий даста тузмаганда, «Қўқон адабий муҳити» деган ибора ҳам пайдо бўлмасди. Умархоннинг хизмати шундаки, у чор атрофдаги ижодкорларни — созанда, бозанда, ҳофиз, наққош, хаттот, адибларни марказга йиғди, уларга бош-қош бўлди, ҳомийлик қилди. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари шахсан Амирий ташаббуси билан яратилган. Алишер Навоийнинг «Хазойинул-маоний»си худди шу йиллари уч юз нусха кўчирилиб, халқ орасига тарқатилди. Унинг даврида кўплаб асарлар китобат этилди, таржима қилинди, битилди. Биргина Абдукарим Намангоний Фазлий «Мажмуат уш-шуаро»сида Қўқон хонлиги ҳудудида яшаб ижод этган бир юз бир шоир асарларидан намуналар келтириб, улардан етмиш бештаси ҳақида мухтасар маълумот беради, шеърларини баҳоли қудрат ғоявий-бадий жиҳатдан баҳолайди. Қувончлиси шундаки, Нодира, Увайсий, Маҳзуна сингари шоиралар ижоди ана шу адабий доирада ўзига хос мавқега эга бўлган. Академик А. Қаюмов таъкидлаганидек, ушбу тазкира XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларидаги ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда энг нодир манба ҳисобланади. Фазлий асари кейинги йиллардаги тазкиранавислар ижодига баракали таъсир этган. Жумладан, Қори Раҳматулло Возеҳ, Афзал Пирмастий, Садри Зиё сингари тазкиранавислар

Фазлий мажмуасидаги далиллардан бевосита фойдаланганлар.

Демак, Амир Умархон саройи ва унинг атрофидаги адабий доира давр ижодий жараёнида етакчи мавқега эга бўлган. Шунинг учун ҳам бу адабий муҳитни Амриний ва унинг муҳиблари ижодини пухта ўрганмай туриб, мукаммал тасаввур этиб бўлмайди.

XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида Хива адабий муҳитининг вужудга келиши ва инкишофида Муҳаммад Раҳимхон — Ферузнинг (1863—1910 йилларда ҳукмронлик қилган) фаолияти муҳим аҳамиятга эга бўлган. Зеро, у илм-маърифат ҳомийси, ташкилотчиси, санъат ва адабиётнинг чинакам фидойиси сифатида катта ишларни амалга оширади. Шоир ва тарихчи Баёний ибораси билан айтганда, «унинг даврида ҳар бир маҳалла ўз мачити ва мадрасаси»га эга бўлди, ўндан зиёд нодир асарлар араб ва форсий тиллардан ўзбек тилига ағдарилди. Ферузнинг саъй ҳаракатлари асосида ташкил этилган матбаада 1876 йилдан бошлаб Навоий, Комил, Муинс, Огаҳийларнинг девонлари, куллийётлари чоп этилди. 1897 йили эса Баёний, Огаҳий, Рожий, Мирзо, Табибий, Фуломий, Султоний, Асад, Ғозий, Пиркомил, Девоний каби Хоразм адабий муҳитида қалам тебратган ўттиздан зиёд шоирларнинг асарлари жамланган махсус тазкира нашр қилинган. Унга Аҳмаджон Табибий сўзбоши ёзган. Бундан ташқари, матбаада бир неча таржима асарлар, турли шаклдаги тўпламлар, хотира китоблари ҳам чоп қилинган. Муҳаммад Раҳимхон ва унинг отаси замонида Шарқ халқлари тарихига, хусусан, Ўрта Осиё халқлари тарихига доир энг ноёб асарлар яратилганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Хулоса қилиб айтганда, Феруз ва унинг саройи атрофида жипслашган илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари ўзбек халқи маънавияти тарихида чуқур из қолдирган ижодий ишларни амалга оширдилар. Бу улкан меросни ҳар томонлама, мукаммал ўрганиши энг долзарб масалалардан биридир.

Муддао шуки, ўтмишдаги адабий, маданий меросимиз, жумладан, сарой доирасидаги бадий ижод нэматлари ҳам ҳар томонлама, мукаммал ўрганилса, сонияи, баъзи тадқиқотчиларнинг «Сарой адабиёти билан коммунистик ҳокимият давридаги адабиёт бир» деган ақидаларига чек қўйиб, унинг илғор анъаналари, хусусан, маънавиятга ҳомийлик қилишдаги ибратли жи-

ҳатлари давом эттирилса. Зеро, қайси жамиятда маънавий ҳаёт эътибордан соқит қилинса, у таназзулга маҳкум этилса, ўша жамиятнинг истиқболи бўлмайди.

ШОҲОНА ҚҮЛЁЗМА ДЕВОН

Ўзбек адабиёти тарихида уч тилда қалам тебратган, шеър ёзган, девон тузган шоир кам. Бухоро ҳокими Маҳмуд Султоннинг ўғли Убайдуллахон (1484—1539) шундай шоирлардан эди. У болаликдан адабиётга берилган, дунёвий илмлар билан бир қаторда диний билимларни ҳам мукаммал эгаллаган. Уни Худо мардлик ва жасурлик фазилатларидан ҳам қисмаган, вақти келганда у ўз юртининг мустақиллиги учун қўлида қилич билан душманга қарши отланган ва ғалабаларга эришган, умрини 1533—1539 йилларда Бухоро тахтида подшоҳлик қилиш билан якунлаган, мамлакат ободонлиги йўлидаги ишлари билан ўзидан яхши ном қолдирган.

Убайдуллахон 1533 йили Бухоро тахтига ўтирар экан, ўша кезлари у ўз тақдиридан хурсанд бўлиб, бу мансабдан халқ, мамлакат учун фақат яхшилик қилиш йўлидагина фойдаланажаги ҳақида бир ғазалда қуйидаги мақтаъ-байтни битган эди:

*Эй Убайдий, Ҳақ сени оламда қилди подшоҳ,
Сендин улдурким, раиятқа риоят қилғасен.*

Убайдуллахон инсофли, диёнатли, тақводор одам бўлиб, унга «Убайдуллахон» деган исмни Хожа Аҳрори Валий қўйган экан. У ўз шеърларини «Убайдий», «Қул Убайдий» тахаллуслари билан ёзар, ижод соҳасида биринчи устоз деб Алишер Навоийни танир ва бу тўғрида фахр билан шундай деган эди:

*Шеърлар айтиб Убайдий ҳам Навоий шеъридек,
Кўрки, шоирлар аро ул доғи шоир бўлғуси.*

Шу пайтгача бизга Убайдийнинг 1583 йили Мир Ҳусайн ал-Ҳусайний томонидан кўчирилган ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 8931 рақам остида сақланаётган «Куллиёт» девонигина маълум эди. Мен 1994 йили «Ёзувчи» нашриёти томонидан нашр этилган Қул Убайдийнинг туркий девонидан олинган намуналардан иборат «Вафо қилсанг» тўпламини шу «Куллиёт» асосида тайёр-

лаган эдим. Унга ёзилган сўзбошида эса Убайдийнинг бу туркий девони мукаммал эмаслигини, унда «б», «п», «с», «д», «р» каби бир қанча ҳарфларга оид ғазаллар йўқ эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтган эдим.

Тақдир бизга кулиб боқди. Яқинда АҚШнинг Блумингтон шаҳридаги Индиана университетидида бир неча ой лекция ўқиб келган тилшунос ва навоийшунос олим Эргаш Умаров қайтишда Британия музейида (Англия) 7907 рақам остида сақланаётган ва Убайдийнинг шу вақтгача бизга номаълум бўлган туркий девонининг янги қўлёзмаси ксерокопиясини олиб келди ва Алишер Навоий номидаги Адабиёт институтининг Навоий бўлимига туҳфа қилди. Бу қўлёзмани ўрганиш шуни кўрсатадики, унда шоир шеърлари ўша замоннинг энг машҳур хаттоти, Алишер Навоий томонидан «Мажолисуннафоис»да «Хаттотлар қиблагоҳи» («Қиблатул-куттоб») деб таърифланган Султон Али Машҳадий (1432—33—1520) қўли билан 1507—1512 йиллар орасида махсус кўчирилган. Қўлёзма 78 варақдан иборат бўлиб, унинг колофонида котиб бу қўлёзманинг кўчирилиши тарихига доир қуйидаги жумлани ёзиб қўйган: «Нозимнинг кўрсатмаси билан,— олийлик ва аълолик эгаси — Оллоҳ Таоло бу дунёни тарк этувчи мусулмонлар орасида унинг умрини абадий қилсин,— (ушбу девонни) Султон Али ал-Машҳадий,— Худо гуноҳларини кечиргай,— китобат қилиш шарафига муяссар бўлди».

Бу қўлёзма шоир тириклигида кўчирилган бўлиб, унда шеърларнинг умумий миқдори «Куллиёт»дагига қараганда кам. Масалан, «Куллиёт»нинг туркий қисмида 310 атрофида ғазал, 485 га яқин рубоий бор. Бу девонда эса 263 ғазал, 62 рубоий бор, холос. «Куллиёт»да бошқа тур шеърлар сони ҳам кўп. Лекин янги қўлёзманинг қимматли бир томони шундаки, «б» ҳарфи қисмида «Куллиёт»да йўқ 3, «т» ҳарфи қисмида 5, «с» ҳарфи қисмида 8, «р» ҳарфи қисмида 41, «д» ҳарфи қисмида 1 та янги ғазал мавжуд. Бошқа ҳарфларга оид қисмларда ҳам маълум тафовутлар бор. Масалан, «а» ҳарфида «Куллиёт»да 44, бунда 38, «м» ҳарфи бўйича 15 та, бунда 8, «н» да 58, бунда 42, «ёй»да 83, бунда 47, «нг» да 26, бунда 16 та ғазал бор. «Куллиёт»да шеърларнинг кўпроқлиги сабаби аввало унинг шоир вафотидан қирқ йилдан ортиқ вақт ўтгандан кейин кўчирилганида бўлса керак.

Бу туркий девоннинг катта фазилати унда «Кул-

лиёт»га кирмаган бир қанча шеърлар борлигида. Бунга қуйидаги ахлоқий мавзуда ёзилган ғазал яхши бир мисол бўла олади:

*Йиғма жаҳон хизонасин, ўт тушар ул хизонаға,
Бўлмас, инонма, эй кўнгул, умр била замонаға.
Аҳли жаҳон сўзи бори бошдин-оёқ фасонадур,
Сен бу замона тифлидек солма қулоқ фасонаға.
Эгри кўнгул ўқин тузот, садқадин айла ё (й)*

анга,—

Тегсун агар десанг ўқунг туз борибон нишонаға...

Убайдий шеърларининг аксарияти анъанавий ишқий мавзудадир. Айни вақтда унинг бу хил шеърлари туркона услубда, ҳиссиёт билан, аича равон ёзилган:

*Қон тўкар ҳар лаҳза кўзум тиғи мижгонин кўруб,
Кўнглум ўзидин борур оққан анинг қонин кўруб.
Соядек туштум аёғин ўпкали ул шўхнинг,
Сайр этарда боғ аро сарви хиромонин кўруб.
Заъфлиқ жисмим тўла ўт ичра тушган қил киби —
Тўлғонурмен ҳар замон зулфи паришонин кўруб.
Истама мендин қарору сабр ила оромким,
Чархдек саргаштадурмен моҳи тобонин кўруб.
Эй Убайдий, номасин ўқурда қолмас жон манга,
Жон берурмен номасиға балки унвонин кўруб.*

Убайдийнинг ушбу ўзбекча шеърлар девони ва бу даврдаги бошқа ҳукмдорлар шеърляти ҳақида биринчи бўлиб профессор Аннемарий Шиммел «Покистонда тарих фани» журналининг 1960 йил июль сонидида босилган «Биринчи ўзбек ҳукмдорларининг маданий фаолияти ҳақида баъзи мулоҳазалар» деган мақоласида ёзган ва маълумот берган эди. Лекин чет элларда эълон қилинган кўп тадқиқотлар каби бу мақола ҳам бизга шу пайтгача номаълум бўлиб келган. Бу мақола муаллифи Убайдийнинг танланган шеърларидан тузилган бошқа бир терма девони Истамбулнинг (Туркия) Тўпқопи кутубхонасида сақланаётганини хабар қилади.

Убайдийнинг янги топилган девони адабий аҳамиятагина эга бўлиб қолмай, у санъатимиз тарихини ҳам бойитади. Маълумки, Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган Шарқ муаллифлари асарларининг қўлёзмалари ҳозирги вақтда жаҳондаги ўнлаб энг машҳур қўлёзма фондларини безаб турибди. Бу котиб томонидан Навоий йигирма тўрт ёш эканида кўчирилган

унинг «Илк девони», XV асрнинг охирларида кўчирилган «Хамса» қўлёзмаси бугун Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номи Давлат халқ кутубхонасининг бебаҳо бойлигидир. Беруний номидаги Шарқшунослик институтида эса Навоийнинг «Наводирун-ниҳоя» девонишнинг шу котиб томонидан кўчирилган энг қадимги нусхаларидан бири ундаги ноёб ёзма ёдгорликларимиздан ҳисобланади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Султон Али Машҳадийнинг Ҳусайн Бойқаро давридаги фаолияти тўғрисида гап борганда: «Ҳар кунда ўттуз байт Мирзо (Ҳусайн Бойқаро) учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди»,—деб ёзган эди. Маълум бўладики, Султон Али Машҳадий узоқ умр кўриб, те-мурийлардан кейин шайбонийларга ҳам хизмат қилган, ўлкада маданий ҳаракатнинг узилиб қолишини истаман.

Султон Али Машҳадий қариган чоғида ўзининг узоқ йиллик тажрибаларидан келиб чиқиб, хат ва хаттотлик санъати ҳақида махсус бир шеърӣ рисола ёзган. Бу рисоланинг қўлёзма нусхаларини Оврупо ва Осиёнинг жуда кўп қўлёзма кутубхоналарида учратиш мумкин. Султон Али Машҳадий настаълиқ хатининг пири бўлиб, бу рисоланинг бир нусхасини 1514 йили ўзи кўчирган ва бу дастхат нусха ҳам ҳозир Санкт-Петербургда Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат Халқ кутубхонасида (Инв. № 454) сақланади. Шу рисола ва улуг хаттотнинг ёзиш санъати ҳақида 50-йилларда шарқшунос олима Г. И. Костигова махсус номзодлик диссертацияси ёзган эди.

Хаттотлик санъати ва унинг тарихининг катта билимдони, ажойиб олим Абдуқодир Муродов эса ўзининг «Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан» деган китобида (1971) Султон Али Машҳадийнинг ўша Санкт-Петербургда сақланаётган рисоласи қўлёзмаси, ёзилиш хусусиятлари тўғрисида қуйидаги фикрларни билдирган: «Рисола Хуросоннинг юксак даражада зийнатланган бадий қўлёзмаларидан ҳисобланади. Матн икки устуида Султон Али услубига хос бўлган қаламда, ҳарфлари дона-дона ажралиб турадиган йирик настаълиқ хатида жилоланиб, новвотранг ипак қоғозга қорасиёҳ билан ёзилган. Барча сарлавҳалар олтин суви ва ложувард рангда битилган. Рисола матилари зарҳал билан чизилган жуда нафис жадваллар ичига олинган. Қўлёзманинг 16 varaғи бошида нафис унвон бор... Нус-

ханинг 1- ва 2- а матн оралиқлари яхлит тилла суви билан қопланган. Қўлёзманинг барча ҳошиялари ўсимлик, ҳаёлий ҳайвонлар ва паррандалар расми билан безатилган».

Бу ерда Султон Али рисоласининг хати ва унинг ички, ташқи безаклари тўғрисидаги гапларнинг деярли ҳаммасини унинг Убайдий туркий девони хати ва безакларига ҳам нисбат бериш мумкин. Чунки бундай хат ва қўлёзми бадий безаш билан боғлиқ гаплар Султон Али услубига хос. Убайдий девонининг бу қўлёзмаси ҳақида ксерокопия бўйича тўла фикр юритиш қийин. Шундай бўлса ҳам қўлёзма билан дастлабки танишиш шуни кўрсатадики, у орадан ўтган салкам беш аср давомида кўп шикастланмаган. Безаклар ҳам маълум даражада яхши сақланган. Қўлёзма бошидаги олтин суви юритилган саҳифалар, ҳошиядаги турли ўсимликларнинг барглари, хусусан, 1-саҳифадаги боғ манзараси, ундаги одамларнинг расмлари кўзга яққол ташланиб туради. Жадвал чизиқлари ва хат ифодаларида биров хатолик, ғашга тегадиган бузилиш кўринмайди. Бинобарин, ушбу девон қўлёзмаси мисолида буюк хаттот меросининг яна бир асарга бойигани шубҳасиз.

Убайдий XVI аср ўзбек адабиётининг йирик сиймоларидан бири бўлиб, унинг адабий мероси эндигина ўрганила бошлади. Унинг ўзбекча шеърӣ девонининг чет эл каталогидан ноёб қўлёзма нусхасининг топилиши шоир меросини, шу давр маданий ҳаёти тарихини кенгроқ, чуқурроқ ўрганиш ва текширишни анча енгиллаштиради. Улуғ аждодларимиз меросларининг қадимий қўлёзмаларини қидириб топиш билан боғлиқ ишларга эса бундан буён ҳам биринчи даражали аҳамият бермоғимиз керак. Ўзбек адабиёти ва санъати тараққиётига ўз ҳиссасини қўшган Убайдий каби ижодкорлар, Султон Али Машҳадӣ каби санъаткорлар шундай изланишлар орқали адабиётимиз ва маданиятимиз тарихидан ўзининг кенгроқ ва чуқурроқ ўринларини эгаллашлари лозим.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ ИЖОДИДА ПАНД-НАСИҲАТ

Форс-тожик адабиётининг улуғ намояндаларидан бири, Алишер Навоӣнинг замондоши Абдураҳмон Жомӣ инсониятга жуда катта адабий ва илмӣ мерос қолдирган бўлиб, бу мерос шоир ҳаётлигидаёқ замондошлари томонидан тўла тан олинган, уларнинг фахр

ва гурурига сабабчи бўлган эди. Улуғ шоир ўзининг шеърий девонини, масалан, тўкин бир дастурхонга қиёслаган ва бундан ҳақиқий инсонлар истаганларича баҳраманд бўлишлари мумкин, деган:

*Шеър девони эмас бу, балки Жомий
Сахийларча ёзмиш тўкин дастурхон.
Нокасларга мадҳу ҳажвдан бўлак,
Не маъно истасанг бунда фаровон.*

Алишер Навоий Жомий шеъриятини улуғлаб, уни «Сабъаи сайёр» достонида қуёшга ўхшатиш қуёшни ойга ўхшатишдек бир гап бўлиб, Жомийни камситади деса, Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да уни ўша даврдаги шоирларнинг «саромад ва сардафтари» деб атайди.

Жомий адабий меросида панд-насиҳатга, пандномага жуда катта ўрин берилган бўлиб, бунинг сабаблари кўп бўлган. Аввало, Жомий панд-насиҳатнинг жамиятда тутган ўрнини инсонларнинг инсоний эҳтиёжларидан келиб чиқиб белгилаган. Улуғ шоир фикрича, насиҳат қилиш одамларнинг ўзаро муносабатларини, бир-бирига меҳр-оқибатини яхшилайдди. Насиҳат — бу ҳаётий, илмий, ақлий тажриба бўлиб, кишилар бу тажрибаларидан насиҳат орқали қанча кўп фойдалансалар, уларнинг ҳаёти, ўзаро дўстлиги ҳам шунча яхши бўлади. Шунинг учун Жомий буни, яъни панд-насиҳатни кишилар орасидаги, хусусан, дўстлар ўртасидаги дўстликнинг ёзилмаган бир шarti, ёқимли тоғ шабадаси боғ-бўстонини қандай безаса, аллаласа, инсон ҳаётини ҳам, руҳини ҳам ўзига мафтун этадиган шундай бир омил деб қарайди ва ёзади:

*Насиҳатгари бар дили дўстон
Бувад чун дами субҳ бар бўстон.*

Мазмуни: Дўстларнинг дилини топиб насиҳат қилиш бўстондан эсан тоғ шабадасидай ёқимлидир.

Насиҳатгўйни эса Жомий дунёдаги энг доно одам деб билиб, унинг пандларини жон қулоғи билан эшитишга, унга қалбнинг энг тўридан жой беришга даъват этади:

*Чу панде бишнавай аз пандфармоӣ,
Чу доно боядаш дар жон куни жоӣ.*

Мазмуни: Насиҳатни тингла насиҳатчидан (яъни ҳар кимдан эмас!),

Доно одамларга жонингдан, қалбингдан жой берсанг арзийди.

Жомий ижодида панд-насиҳат жанрининг ривожланиши Шарқ адабиётларидаги адабий анъаналар билан ҳам яқиндан боғланган эди. Форсий тилдаги адабиётнинг ўзида Жомийга қадар Абдулмажид Санойининг «Ҳадиқатул-ҳақойиқ», Низомий Ганжавийнинг «Маҳзанул-асрор», Шайх Саъдийнинг «Бўстон», «Гулистон», Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаул-анвор», Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий», Кайковуснинг «Қобуснома», Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чор мақола» каби ўнлаб шеърӣ ва насрий асарлари яратилган эди. Форсий адабиёт тараққиётида бу асарларнинг ҳар бири муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шу билан бирга, умуман, Абу Абдулло Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Фаридиддин Аттор, Ҳофиз Шерозӣ ва бошқалар ижодида ҳам панд-насиҳатга катта ўрин берилган бўлиб, Жомийнинг бу анъаналар ёнидан бепарво ўтиб кетиши, улардан кўз юмиши мумкин эмас эди.

Жомий ижодида панд-насиҳатнинг катта ўрин тутишида яна бир омил бўлганки, бу алоҳида эътиборга эга. Биз шу пайтгача бу омилдан доим кўз юмиб келдик. Бу — дин, диний китоблар, бу — Қуръон ва ҳадислар ҳамда шу мавзудаги асарлардир. Ҳадисларда: «Дин нима?» деган саволга «Дин — насиҳатдан иборат», дейилган. Қуръоннинг «Тоҳа» сурасида ҳам унинг «кишиларга панд-насиҳат бўлсин учун нозил» қилингани айтилган¹. Ўз даврининг улуғ алломаси бўлган Жомий айни вақтда Ҳиротнинг Шайхул-исломи, катта дин олими ва мутасаввифи ҳам эди. Бинобарин, унинг шахсий ҳаётида ҳам одамларга, ўрни келса, ҳатто подшоҳ ва унинг вазирларига ислом китобларидан келиб чиқиб, маълум масалаларда ўғит бериш унинг бевосита вазифаси эди. Диний китобларда эса кўп вақт бевосита инсонга мурожаат қилинади, уни ҳар бир ишда тўғри йўлдан боришга даъват этилади. Адабиётда ҳам бу соҳада катта тажриба тўпланган бўлиб, бунга ҳамсанавис шоирларнинг деярли ҳаммасининг фалсафӣй-таълимий мазмундаги биринчи дostonлари яққол мисол бўла олади. Одам билан тўғридан-тўғри гаплашиш, унга мурожаат этиш, унинг кайфиятини ўзига қаратишга ҳа-

¹ Қуръони Карим, Тошкент, 1992, 221- бет.

ракат қилиш, бунинг учун бадний воситаларнинг ҳаммасидан фойдаланишга интилиш — ўша давр шоирлари ижодидаги энг катта йўналишлардан бири эди. Диний дунёқараш ҳукмрон бўлган ўрта аср шароитида бу адабиёт тараққиёти учун ҳам муҳим эди. Лекин адабиёт тарихини, Жомий каби улуғ қаламкашлар ижодини ўрганишда биз доим бу омилни инкор этишга уриндик. Аслида Жомийнинг ахлоқий поклик, адолат, тўғрилиқ, ростгўйлик, вафодорлик билан боғлиқ ғоялари кўп ўринда ва аслда Қуръон ва ҳадисларга бориб боғланган. Масалан, Жомий ўз дostonлари ва шеърларида адолатсизликни қайта-қайта қоралаб, сахийликни улуғлаб ёзар экан, бунда у Қуръондаги шу масалага оид фикрларга ҳам издошлиқ қилган, суянган. Хусусан, адолат қилиш зарурлиги ҳақида Қуръоннинг «Аҳқоф» сурасида шундай дейилади: «Албатта, Оллоҳ золим қавмни ҳидоят қилмас». (Қуръони Карим, Тошкент, 1992, 377-бет.) Қуръоннинг «Бақара» сурасида яхшилик қилиш, эҳсон бериш зарурлиги ҳақида: «Албатта, Оллоҳ яхшилик қилгувчиларни севади» (23-бет), «Инфоқ қилган ҳар бир нафақағиз ва назр қилган ҳар бир назрингизни шубҳасиз Оллоҳ билади. Ва (инфоқ-эҳсон қилмайдиган) золимлар учун ҳеч қандай ёрдамчи йўқдир. Агар садақаларни ошкора ҳолда берсангиз, жуда яхши. Ва агар махфий қилиб, фақир-камбағалларга берсангиз — бу ўзингиз учун янада яхшироқдир» (33-бет), дейилган. Бу хил оддий, лекин маъноли гапларни Жомий фақат қўллаб-қувватлаган ва уларга мумкин қадар яхши безаклар бериб, уларни ўз даври эҳтиёжлари ва хусусиятларидан келиб чиқиб талқин этишга ҳаракат қилган. Яъни умуминсоний қадриятларни улуғлаш Жомий, Навоий каби сўз санъаткорлари ижодининг бош хусусияти бўлган.

Менингча, миқдор жиҳатидан ҳеч ким панднома характерида Жомийчалик кўп асар яратмаган. Ҳамма хамсанавислар биттадан фалсафий-таълимий дoston ёзган бўлса, Жомий «Хамса»сининг дostonларидан тўрттаси шу характерда. Улардан энг каттаси «Силсилатуз-зиҳаб» уч қисмдан иборат. «Тухфатул-аҳрор», «Сибҳатул-аброр» бевосита Низомийнинг «Махзанул-асрор», Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъул-анвор» дostonларига жавоб тарзида битилган. Жомий бошқа хамсанавислар каби қадим юнон лашкарбошиси Искандар ҳақида ҳам «Хирадномаи Искандар» номи билан дoston ёзди. Ле-

кин унинг бу достонида Искандарнинг ҳарбий юришларига эмас, кўпроқ унинг ўз атрофидаги донишмандлар билан суҳбатлари ва ўзаро турли масалалар бўйича савол-жавобларига катта ўрин берилди. Бу айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкин: Жомий ҳамсачиликни кўпроқ панд-насиҳатга буришга интилдди, шу жанр бўйича ўзининг юксак маҳоратини намойиш қилди.

Жомийнинг «Тухфатул-аҳрор» достони бу соҳадаги унинг энг гузал ютуқларидан бири бўлиб, ушбу асарга Алишер Навоий ниҳоятда юқори баҳо берган эди. Навоий бу асарни биринчи бўлиб ўқиган ва у тўғрида илк бор фикр билдирган кишилардандир. Навоий бу достонни олдинги ҳамсанавислардан Низомийнинг «Махзанул-асрор» ва Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъуланвор»и билан қиёслаб, Жомий достонини уларнинг иккисидан ҳам юқори қўяди ҳамда бу достонда у асарларда йўқ гаплар борлигини алоҳида таъкидлайди:

*Нафъ топиб кимки бўлуб мустафид,
Мухтасар ул иккидин, аммо муфид.
Ул иккини топса бўлур мунда — ўқ,
Мунда тухаф кўпки, ул иккида йўқ.*

Шундай туйғулардан келиб чиқиб, Навоий бу асарни севиб қолгани ва энг муҳими, бу билан боғлиқ ички кечинмалар уни туркий тилда «Хамса» яратишга олиб келгани тўғрисида шундай дейди:

*Шавқида кўксумни шигоф айладим,
Жилдиға кўнглумни ғилоф айладим.
Чун ўкумоқ замзамаси бўлди бас,
Кўнглум аро дағдаға солди ҳавас...*

«Сибҳатул-аброр» достони ҳақида эса «Садди Искандарий» достонида Навоий ундаги байтларни бири-бирига тасбеҳдаги каби боғлаб турган ип жон ипи бўлса, ҳар байт «шаҳвор дур»—«шоҳона дур»дир,— дейди:

*Яна «Сибҳа» жон риштасин тор этиб,
Ки ҳар муҳра бир дурри шаҳвор этиб.*

Жомий «Сибҳатул-аброр»да қаноат қилишнинг фазилатларини улуғлаб, очкўзлик, ҳирсени қоралар экан, бу ғояни ўқувчи олгига етказиш учун оддий гаплар билан чекланиб қолмайди, у очкўзликка, мол тўплашга ҳирс қўйган, бунинг учун ўзини ўққа-чўққа уриб, ҳар тешикка кириб чиқишга тайёр одамни нарсаси тўплаш

учун бир кунда юзта гўрга кириб чиқадиган чумоли —
мўрга ўхшатади:

*Эй камар баста ба сад ҳирс чу мўр,
Вои ту, гар бари ин ҳирс ба гўр¹.*

Таржимаси: Эй чумоли каби (белига) юзта ҳирс ка-
марини боғлаган (инсон),
Ҳолингга юз войким, бу ҳирс сени гўрга
етакламоқда!

Шоир золим подшоҳларга мурожаат қилиб, улар
аҳолига зулм қилаверишда давом этар экан, бу машъ-
ум одат бутун оламга тарқалиб, унинг вазирлари ва
бошқа амалдорлари ҳам халққа зулмни ошириши мум-
кин,— дейди ва ўз гапини бадий жиҳатдан таъсирли
қилиш учун уй эгаси чирмандакаш бўлса, болалари оёқ
тепадиган, яъни ўйин тушадиган бўлади,— деган гапни
келтиради:

*Зулми туро беҳ чу маҳкам бувад,
Зулми ту зулми ҳама олам бувад.
Хожа ба хона чу бувад дафсарой,
Аҳли сарояш ҳама кўбанд пой².*

Таржимаси:

*Сен қилаётган зулмининг илдизи
мустаҳкамланавергач,
Бу зулм бутун оламга ёйилади (одат тусига
киради).*

*Ахир, уй эгаси чирмандакаш бўлса,
Унинг уй аъзолари оёқ тепадиган бўлади-ку!*

Жомий «Сибҳатул-аброр»да мамлакатни адолат асо-
сида бошқариш мамлакатнинг гуллаб-яшнашига олиб
келишини изоҳлар экан, бу ҳақдаги умумий мулоҳаза-
лар билан чекланмай, у тарихдан Нўширавон ҳикоя-
сини келтиради. Ҳикоя қилишларича, Нўширавон ни-
ҳоятда одил подшоҳ бўлиб, унинг даврида халқнинг
турмуши фаровон, мамлакат обод бўлган. Умрининг
охирида у ўз ишларини текшириб кўриш учун ўзини
касалга солади ва бу касалига бирор вайронадан кел-
тирилган ёшт дори бўлишини айтади. Ҳамма мамла-
кат бўйлаб вайрона уй қидириб кетади. Лекин ҳеч қа-

¹ Абдурахмони Чомӣ. Осори мунтахаб, ҷ. сайум, Душанбе, 1964,
с. 207.

² Е. Э. Бертельс. Навои и Джами. М., 1966, стр. 268.

ердан ҳеч ким бирон бузилиб ётган уйни топа олмайди. Оқибатда улар Нуширавонга узр айтиб, мамлакатдан битта ҳам бузуқ уй топа олмаганларини арз қиладилар. Бундан Нуширавон хурсанд бўлиб, шоҳ сифатида муддаосига эришганини, гишт тўғрисидаги гап ҳақиқатини билиш учун ўйлаб топилган бир парса эканини айтади.

Бу каби маълумотлар ҳаммаси шунини кўрсатадики, Жомийнинг панд-насиҳат билан боғлиқ асарлари чинакам бадний асарлардир. Улар қуруқ панд-насиҳатдан иборат эмас. Улуғ шоир услубининг ёқимлилиги, таъсирчанлиги сабаби ҳам шундан. Афсуски, овруполик тадқиқотчилар буни тушуна олмасдан, Шарқ муаллифларининг бу хил асарларини камситадилар. Биз бунга қарши Жомий, Навоий каби муаллифларимизнинг панд-насиҳатга онд меросларини назарий жиҳатдан чуқуროқ ўрганмоғимиз лозим.

Жомийнинг лирик меросида ҳам панд-насиҳатга доир кўпгина шеърларини учратиш мумкин. Айниқса, унинг рубоий ва қитъалари панд-насиҳатга мойил. Жомий ўз давридаги билимдан, маданиятдан узоқ, фақат қоринини, амалини ўйлаган жоҳиллар ҳақида қуйидаги қитъани ёзган:

*Пўлатдан бир парча тиш билан узмоқ,
Тирноқ билан тошда ариқлар қазмоқ,
Жаҳаннам ўтига бош билан кириш,
Кўзлар милки билан олов-чўғ териш,
Юз тева юкини бўйинга илиб,
Шарқдан то Ғарбгача югуриб-елиб
Бормоқлик Жомийга енгилроқ, жўра,
Пастлар миннاتини тортгандан кўра.*

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси.)

Жомийнинг бу қитъаси машҳур хоразмлик шоир Паҳлавон Маҳмуднинг шу мавзудаги бир рубоийси билан ғоят ҳамоҳанг:

*Се сад Кўҳи Қофро ба ҳавон судан,
Ба тоқи фалак ба хуни дил андидан.
Сад сол асири банди зиндон будан
Беҳ з-он ки даме ҳамдами нодон будан.*

Таржимаси:

*Уч юз Кўҳи Қофни келади туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ,*

*Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.*

(Т. Жалолов таржимаси.)

Жомий Шарқ панд-насиҳат адабиётига ўзининг насрий «Баҳористон» асари билан ҳам алоҳида катта улуш қўшди. Унинг бу асари ўша даврдан бошлаб шу кунга қадар Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асари ёнидан жой олган. Бунда келтирилган ҳикояларнинг ҳар биттаси инсонлар ҳаётидан, тарихдан сабоқ. Шарқ, шу жумладан ўзбек адабиётида ҳам ҳикоячилик кўп вақт панд-насиҳат мазмунида бўлиб, биринчи навбатда кишилар ахлоқини тарбиялашга, тузатишга хизмат қилган. Масалан, Жомий шу «Баҳористон»нинг биринчи ҳикоясида машҳур шоир ва мутасаввиф Абдуллоҳ Ансорий ҳақида сўзлаб, ёзади:

«Ҳирот пирларидан Абдуллоҳ Ансорий ўз асҳобларига васият қилиб: Ҳар пирдан бир сўз эслаб қолинг; агар бу қўлингиздан келмаса, уларнинг исмини ёд олинг, бундан баҳра топасиз,— дер эди¹.»

Яна бир ҳикояда қуйидагиларни ўқиймиз:

«Шайх Абу Саид ибни Абул Хайрдан:

— Сўфийлик нимадан иборат?— деб сўраганларида, у шундай жавоб берибди:

— Бошнингда борини чиқариб ташла, қўлингда борини бериб юбор, сенга нима қилсалар чида!»².

Жомий ҳикоялари қисқа, лекин таъсирлидир. Муаллиф ўз фикрларини ҳар бир ҳикояда ёрқин ифодалай олган. Масалан, Шайх Абу Саиднинг жавобларидан шу нарса англашгиларки, ҳақиқий сўфий бу дунёга меҳр қўймаслиги, саҳий бўлиши, худодан бошқа нарсани ўйламаслиги керак экан.

Жомийнинг панд-насиҳатлари доираси кенг. «Бу соҳада у нималар ҳақида ёзган?»— дегандан кўра, «Нималар ҳақида у ёзмаган?» деган саволни қўйиш тўғрироқ. У жамият ҳаётига доир ҳамма масалалар бўйича фикр билдиришга эришган. Унинг жамият, инсон ҳаётини яхшилаш билан боғлиқ фикр-мулоҳазалари ривожланиб, унинг «Садди Искандарий» достонида катта ижтимоий-фалсафий ғояларни илгари суришга олиб келган. Бу достонда Жомий Искандарнинг ҳаёти сўнгига покизалар шахрга борганини тасвирлар экан, у

¹ Абдурахмон Жомий. Танланган асарлар. Тошкент, 1969, 296-бет. «Баҳористон» таржимаси. Ш. Шомухамедовники.— А. Ҳ.

² Ўша китоб. 298-бет.

шаҳардаги одамларнинг тенгҳуқуқлилиги асосида бой ва тинч яшаётганини, улардан ҳар қанча намуна олса арзишини ҳикоя қилади:

*Искандар айланиб чиқиб жаҳонни,
Сўроқлаб ҳар ошкор ва ҳар ниҳонни,
Юриб-юриб битта шаҳарга етти,
Аҳолисин кўриб, кўп ҳайрон этти.
Бекорчи гапларга лаблари юмиқ,
Беҳуда ишга кўз ҳам қулоқ ёпиқ.
Ёмонлик ишташмас ва озорни ҳам,
Яхшига доимо мададкор, ҳамдам.
На бойи бор эди, на гадо, фақир,
На биров султонун на биров амир.
Баробар барчасин қисмати, моли,
Мувофиқ барчасин ҳоли-аҳволи.—
Қаттиқ меҳнат билан ҳоли танг эмас,
Тилда, дилда тинчлик, уруш, жанг эмас.
Ҳар бир отага бир уй етарлик,
На қулф бор унда ва на бор эшик...*

Жомий бу ўрнида, шубҳасиз, Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома» достонидаги ҳаёлий жамият билан боғлиқ рояларини давом эттирган ва ривожлантирган.

Хуллас, Жомийнинг панд-насиҳат билан боғлиқ адабий мероси унинг ижодиётининг энг жонли ва аҳамиятли, жамиятнинг ахлоқий-маънавий тараққиётига фаол хизмат қиладиган қисмларидан биридир. Биз уни муттасил ўрганшимиз, тарғиб қилишимиз зарур. Навоий тили билан айтганда, Жомий ўзининг сермазмун ва ширин-шакар бадият олами билан инсоният борки, ҳаммиша тирик ва ҳаётбахшдир. Унингча, Жомий —

*Ало, токи жон бўлғай инсон била,
Тирик бўлғай инсон доғи жон била...
Нафас бирла ўлғонға бергай ҳаёт!*

(«Садди Искандарий»дан.)

МАШРАБ ҲАҚИДА СЎЗ

Жасур ва ҳурфийкрано сифатида ном чиқарган Бобораҳим Машрабнинг номи Ўзбекистондагина эмас, бутун Марказий Осиё халқлари орасида, Шарқий Туркистон ва Волга бўйларида, Афғонистон ва Яқин Шарқ мамлакатларида ҳам маълум ва машҳурдир. Кўпчилик ёзма манбаларнинг хабар беришича, Машраб 1640

йили Наманган шаҳрида косиб оиласида дунёга келган. Лекин қизиги шундаки, халқ орасида Машраб тавааллудиннинг ўзи ҳам турли афсоналар билан боғлаб юборилган. Ривоят қилишларича, бўлажак шоирнинг онаси Биби Салима йиғирган ипнинг бозорга сотиш учун олиб бораётганида, ерга тушиб ётган икки дона узумни олиб, увол бўлмасин деб оғзига солади. Шунда у ўн қадам ҳам юрмай, унинг қорнидаги ҳомиласидан:— Эй она, Худойи таолодин қўрқмай, бировнинг узумини единг. Агар шу замон узумнинг эгасини рози қилмасанг, қорнингдан ғойиб бўлурман!— деган овоз келади. Бу Машрабнинг овози эди. Отаси Валибобо ва онаси Биби Салима узумнинг эгасини топиб, рози қиладилар. Шу равишда Машрабнинг номи, ҳали туғилмасданоқ халқимиз тарихида поклик ва ҳалолликнинг рамзи бўлиб қолади. Туғилган чақалоққа эса ота-онаси Бобораҳим деб ном қўйганлар.

Биз шу пайтгача Машрабни кўпроқ шоир сифатида ўрганиб келмоқдамиз. Аслида у шоиргина бўлиб қолмай, «Машраби валиоллоҳ», «Ориф раббоний ва ошиқ ҳаққоний» лақаблари билан ҳам машҳур. Бу тарихда, барча ёзма манбаларимизда бор гап. Менингча, Машраб ўз фаоллигида дунёвийлик билан динийликни қўшиб олиб борган буюк шахс ва буюк бир ижодкордир.

Бобораҳим болалик чоғидаёқ ўзининг илмга, шеърингга бўлган муҳаббати билан ҳамманинг диққатини ўзига тортган эди. Унинг шеърини билан яқиндан танишган киши шоирнинг ёшлигидан Шарқ шеъринининг Аҳмад Яссавий, Ҳофиз Шерозий, Лутфий, Навоий, Жалолиддин Румий, Насимий каби намоянадалари ижодини асосли ўрганганини, бу эса унинг шоир сифатида шаклланишига катта таъсир кўрсатганини сезмаслиги мумкин эмас. Унинг Намангандаги биринчи устози Мулло Бозор Охунд маълум бир вақтдан кейин шогирдига бундан буён устозлик қила олмаслигини айтади ва уни Қашқардаги машҳур эшон Офоқхўжа ҳузурига юборади. Офоқхўжа фақат диний арбоб бўлмай, Қашқардаги ҳокимиятни ҳам ўз қўлида тутган одам эди. Машраб биринчи навбатда ўз шеърини истеъдодли, ёлқинли шеърлари билан Офоқхўжада яхши таассурот қолдиради. У ўз даргоҳидан Машрабга жой беради. Ривоятлар хабар қилишича, шоирга Машраб таҳаллусини ҳам Офоқхўжа берган. Шоирнинг шеърлари бутун

Шарқий Туркистонга тарқала бошлайди. Уйғур халқи Машраб сиймосида ўз шоирини топгандай бўлади. Ҳозир ҳам уйғур мақомларининг кўпгина куйлари Машраб шеърлари билан ижро этилиши бунинг ёрқин далилидир.

Бироқ Офоқхўжа саройида Машраб ёлғиз эмас эди. Бу ерда бошқа шоирлар ҳам бор эди. Уларнинг баъзиларида Машрабнинг шоирлик обрўси кун сайин ортиб бораётгани ҳасад уйғотади. Бу эса уларнинг Маршабга қарши бирлашишга, унинг устидан чақимчилик ва турли иғволар уюштиришга олиб келади. Натижада бир канзак баҳона бўлиб, Машраб оғир тан жазосига дучор этилади ва саройдан қувилади. Шундан сўнг шоир ҳаётининг дарбадарлик йиллари бошланади. Бизнингча, Машрабнинг Қашқар ҳаётидаги фожиасига, айтиб ўтганимиздек, унинг ҳамкасблари — шоирлар ҳам сабабчи бўлган. Ижодкорлар ўртасидаги нопиттifoқлик, бир-бирининг пайини қирқиш яқин ўтмишда ҳам бўлганки, бу парса кўп бахтсизликларга олиб келган. Бу адабиётимиз, халқимиз тарихидаги ўкинчли ҳодисалардир.

Машраб кейинги давр ҳаётида дарбадар шоирлар ва қаландарларга қўшилиб, Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон, Хуросон ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги кўпгина шаҳарларни кезиб чиққан. Ўз ижодини анъанага кўра нишқий шеърлар ёзишдан бошлаган шоир шеърияти бу даврда чуқур ижтимоий-сиёсий ва фалсафий моҳият касб этди. Шоир пойи қадами етган ҳамма жойларда халқ оммасининг кўп ҳолларда қийналиб яшаётганини, ўзига ўхшаган сарсон-саргардон кишилар беҳисоб эканини кўрди. Унинг учун муҳаббат мувзуи секин-аста Навоийча, Фузулийча маъно касб этиб, инсонпарварлик руҳида талқин этила бошлади. Машрабнинг ҳаёт носозлигидан шикоят қилиб ёзган шеърлари эса аламлига айланиб, кишилар қалбини, халқ юрагини ўртай бошлади. Машраб машҳур мухаммасида бундай деб ёзади:

*На ғурбатларни чектим, чархи бебунёд, дастингдин,
Давом мотамда йттим, бўлмадим дилшод дастингдин.
Тамоми хонумоним бўлди чун барбод дастингдин,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдин,
Ки мен ҳар қайга борсам, дод этарман, дод
дастингдин.*

Машрабнинг Тошкентда бўлгани, шу ернинг бой ва камбағаллари, шайх ва муллалари, санд ва хожалари билан учрашувлари ҳам шоир ҳақидаги ривоятлар орасида муҳим ўрни тутadi. Жасоратли шоир амалдорларнинг мансабпарастлигидан, шайх ва муллаларининг халқ манфаатларидан узоқлигидан кулиб, бадеҳона усул билан шундай шеърлар яратганки, бу ҳамон халқнинг ёдида. Шу маънода унинг ўз ишлари билан эмас, балки насаби билан ғурурланиб, ўзини фойдали меҳнатдан олиб қочувчи такаббурларни танқид қилгани ҳозир ҳам ҳаммамиз учун ибратлидир:

*Санд авлодидан деб, тутмағил роҳи шақоватни,
Кўзунг борида ахтарғилки бир аҳли ҳидоятни,
Танингдин канда қилғил дам-бадам сен бори
Ғафлатни,
Такаббур сахт ўлуб, бўйнунгга солма тавқи
Лаънатни,
Саидсан, хожасан, зинҳор мағрури насаб бўлма.*

Машрабнинг бу каби шеърлари халқ орасида жуда машҳур бўлиб, кўп авлодларни тўғрилиқ, поклик, ҳалоллик руҳида тарбиялаган. Машрабнинг Ҳиндистонда, Яқин Шарқ мамлакатларида бўлгани, Макка ва Мадина шаҳарларининг зиёрат қилгани тўғрисида ҳам маълумотлар бор. Машрабни даҳрий шоир деб кўрсатишга уринишлар эса жоҳилликдан бошқа нарса эмас.

Машрабнинг қисмати аччиқ, ҳаёти кемтикларга тўла бўлса ҳам, у ўз сўзидан, ниятидан, шижоаткорлигидан қайтмас, уни ҳаммаслаклари, дўстлари, устидаги жандасидан бошқа оғирлиги бўлмаган қаландарлар «Машраб!» деб эмас, «Шоҳ Машраб» деб атар ва мурожаат қилар, унга ишонар, у юрган йўлдан борар, Ҳақ йўлида ўлимдан ҳам қайтмас эдилар. Шунинг учун ҳам Машраб тасаввуф мавзуидаги бир ғазалида:

*Ваҳдат майини пири муғон илгидан ичтим,
Мансур каби дорға бошимни тута қолдим.
Девоналиғим шухрати оламга тўлубдур,
Бир жилвасига икки жаҳондин ўта қолдим,—*

деб ёзар экан, бунда ҳеч бир муболаға йўқ эди.

Бобораҳим Машрабнинг тасаввуфнинг Мансур Ҳаллож, Саййид Насимий кабилар мансуб қанотига издошлиги, унинг кўп вақт мавжуд сиёсий ҳокимиятга танқидий муносабатда бўлгани, унга қарши тик боргани

Машрабнинг айрим ғазаллари эса бизнинг даври-
мизда муҳаббат мадҳиясига айланганини, никоҳ тўйла-
римизни обод қилаётганини алоҳида қайд этган бўлур
эдим:

*Ишқинг ўтига куйголи келдим,
Ойдек юзунгни кўрголи келдим.
Савдойи зулфунг тушти бошимга,
Сендин давосин сўрголи келдим.*

Ишқин яна ким шундай ёниб-куйиб, равон ва гўзал
ифодадай олган? Бу сўз санъати аҳлига камдан-кам
насиб бўладиган бахтдир. Машрабнинг «Ўртар», «Ма-
лаксан ё башарсан», «Жон қиз» каби оташин ғазал-қў-
шиқлари юзлаб отабекларнинг ички дардини ифода-
лаган, кўнглига дармон бўлган.

Тўғри, Машрабнинг ҳамма шеърларини ҳам бир
маънода тушуниш керак эмас. Унинг бир қанча шеър-
лари тасаввуфий мазмундадир. Лекин шоирнинг дунё-
вий шеърлари билан рамзий шеърлари орасидаги чега-
рани аниқлаш қийин. Уни ҳам, буни ҳам энг юксак
ва муқаддас туйғулар билан битилган. Машраб шеърля-
ти ўзбек адабиёти тарихида Ҳувайдо, Муқимий, Фур-
қат, Аваз Ўтар, Ҳамза Ҳакимзода каби ўнлаб қалам-
кашларимиз ижодида чуқур таъсир кўрсатди.

Машрабшуносликда «Мабдан нур», «Кимё» асарла-
ри ҳам Машраб қаламига инсбат берилади. Машраб
адабий меросини олимларимиз қилни қирқ ёриб, диқ-
қат билан ўрганмоқдалар. Шоир асарлари қўлғезмала-
рининг тарқоқлиги, қадимги нусхаларнинг камлиги бу
ишни муваффақиятли олиб боришни мураккаблаштир-
моқда. Лекин шунга қарамай, бу соҳада айрим ютуқ-
ларимиз йўқ эмас. Шоир асарлари нашрлари йилдан-
йилга мукаммаллашиб бормоқда. Лекин бу соҳада
қилинадиган ишлар ва ўрганиладиган муаммолар ҳали
кўп.

Бобораҳим Машраб туғилган шаҳри Намангандан
охирги чиқиб кетишида қуйидаги аламли сатрларни
битган эди:

*Наманган шаҳридин кетсам, мени йўқлар кишим
борму?!*

*Ғариблик шаҳрида ўлсам, мени йўқлар кишим
борму?!*

Оллоҳга мнинг марта шукрлар бўлсинким, биз қийин
замонлардан ўтиб, бугун буюк шоиримизни йўқламоқ-

дамиз. Машрабнинг ўлмас шеъриятини эса дилларимизни ҳар қачонгидан ҳам равшан ёритиб турибди.

АВАЗ ЛИРИКАСИДА ЖАНР РАНГ-БАРАНГЛИГИ

Аваз Утар ўғлининг шеърий мероси Алишер Навоийнинг лирик мероси ҳажмига яқин бўлиб, ўзбек адабиёти тарихида Навоийдан кейин лирика соҳасида бунчалик сермахсул ижодкор кам. Аваз ўзининг шеърий ижод бобида нақадар жадал қалам тебратгани ҳақида бир ғазалида: «Деднинг етти ғазал бир соат ичра»,— деса, бошқа бир шеърда бир ҳафтада икки юз элликта ғазал ёзганини («дилкаш ғазалдан ҳафтада бўлди икки юз элликни айтурға табъимни тақозоси») айтадики, бу адабиёт тарихида кам содир бўладиган ҳодисадир. Аваз ўзининг ана шундай беқиёс заҳматкашлиги, адабиёт ишига фидойилиги билан кўп замондошларидан фарқ қилар ва юқори турар эди. У ўзига хитоб қилиб: «Эй Аваз, оламда мақсуд истасанг, лаҳзае хоби фароғат айлама!» дер экан, унинг эзгу истагини эса халқига кўп ва яхши асарлар ёзиб қолдириш эди.

Аваз Утар ўғли ўз давридаёқ шоир сифатида кең танилган ва тап олинган бўлса ҳам, аммо унинг адабий мероси ҳалигача атрофлича чуқур таҳлил этилмаган. Бинобарин, улуг шоир шеъриятининг ғоявий-бадиий мазмуни, лирик қаҳрамони масаласи, шеърий маҳорати, тил, жанр ва матний хусусиятлари ҳозирги фан талаблари даражасида ўрганилмаган. Бунинг бош сабабларидан бири, менингча, шоир меросининг ҳамон қўлёзма ҳолида қолиб кетаётгани, нашр этилмагани, десам хато бўлмас. Авазнинг ҳозирги кең китобхонлар оммасига маълум шеърлари шоир ижодининг бешдан бир қисмидир. Демак, Аваз ижодини ўрганиш, бизнингча, ҳали олдинда.

Аваз асосан лирик шоир. Демак, шоир ижодининг муҳим жиҳатларидан бири — бу унинг лирик жанрларга муносабати, шу жанрлар тараққиётига қўшган ҳиссасидир. Бу масала юзасидан ҳам бироқ кўзга кўринarli иш қилингани бизга маълум эмас. Ваҳоланки, шу муаммонинг ўзини дурустроқ ёритиб бериш ҳам Авазнинг нақадар изчил ва юксак истеъдод соҳиби бўлганини кўрсатиб бериши мумкин.

Лирик жанрлар деганда биз Шарқ шоирлари девонларидаги анъанавий шеърий шакллари кўзда тутамиз. Аваз девонларини кўздан кечирган киши унинг Шайх

Саъдий, Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Фузулийлар каби ғазал жанрига бениҳоя мафтуни бўлганини, ғазал ёзиш билан узлуксиз шуғулланганини, шунинг учун ҳам ғазал унинг девонларида биринчи ўринни эгаллаганини кўради. Авазнинг ilk девониди (Шарқшунослик институтининг қўлёзма фонди, инв. № 7102), котиб ҳисобича, 959 та, мутахассисларимиз ҳисобича, 966 та, кейинги девонида (Шарқшунослик институтининг қўлёзма фонди, инв. № 942) котиб ҳисобича, 376 та, бизнинг ҳисобимизча, 850 дан ортиқ ғазал бор. Кейинги девонда котиб ўзи кўчирган ғазалларни рақамлаган. Рақам қўйилмаган ғазаллар эса, бизнинг тахмин қилишимизча, шоирнинг 1909 йилдан кейин, яъни олдинги икки девон тузилиб бўлганидан сўнг, ёзган ғазаллари бўлиб, уларни ё шоирнинг ўзи ёки котиб гоҳ қўлёзма ҳошиясига, гоҳ асосий матн ораларига жойлаштирган. Улар 500 дан ортиқ. Бу икки қўлёзма девондаги ғазалларнинг умумий миқдори 1800 дан ортиб кетади. Лекин Авазнинг 1910 йилдан кейин яратган адабий мероси бизга тўла ҳолда етиб келмаган.

Авазнинг ғазалга муносабати, аввало анъанавийдир. Чунки у янаб ижод этган адабий муҳитда лирикада ғазалчилик stacked ўринда турар, ҳамма ғазал ёзиш билан шетрий истеъдоднинг сини эди. Аваз ғазалчиликда Навоий, Фузулий, Мунис, Огаҳий анъаналарига амал қилди, мавзу жиҳатдан ишқ ва вафони, инсон гўзаллигини кўйлади ҳамда улуғлади. Шу билан бирга, Аваз улўф салафлари изидан бориб, ижтимоий-фалсафий ва ҳасби ҳол мазмунда ҳам ажойиб ғазаллар яратди. Шоирнинг «Жаҳонким, сув юзидадур бир ҳубоб», «Бировлардур ҳамиша васл аро шод...», «Биродарлар, жаҳоннинг йўқ вафоси», «Кишиким, бўлмаса бахти ҳумоюн...» каби фалсафий мазмундаги ғазаллари ҳаётнинг носозлигидан шикоятлар билан тўла. Бу ғазалларда шоирнинг 1909—1910 йилларгача бўлган кайфияти акс этган. Авазнинг шу йилларда ёзган «Билмадим, ё раббано, воҳ не балодур ўксурук», «Биҳамдиллаҳ, касалдан яхши бўлдим ушбу соат мен...» деб бошланган ҳамда «совуқ», «фароғ» радифли ғазаллари эса ҳасби ҳол мазмундаги ғазалнинг яхши намуналари ҳисобланиши мумкин.

Аваз ғазаллари орасида ҳажвий ғазаллар ҳам бор. Бу хил ғазаллар кўпроқ шайх, воиз ва зоҳидларнинг кирдикорларини фош этишга бағишланган бўлиб, бу

мавзуни ёритишда Аваз Навоий, Мунис, Огаҳий анъаналарини янада ривожлантирди. Масалан, «шайх» радифли ғазалларида Навоий битта шайх ҳақида ёзган бўлса, Аваз «икки шайх» радифли ғазалида икки шайхнинг умумлашган образини беради. Шоир тасвирлашича, бу икки шайх одамлар ичида юриб, ўзини юз қиёфага солади, катта-ю кичикни йўлдан уради. Улар ўз ҳийла-найранглари билан иблисдан ҳам ошиб тушади, улар бор жойда шайтоннинг кераги йўқ:

*Иблис халқ ичра кириб оздурмоқи ҳожат эмас,
Эй дўстлар, токим жаҳон мулки аро бор икки*

шайх.

Моҳирлиқи ул навъиким, илму фусунда

этдудур —

Шайтонга макр ила ҳиял дарсини такрор икки

шайх.

Авазининг 1910 йилдан сўнг яратган ғазаллари маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган. Уларда ижтимоий-сиёсий йўналиш кучайиб, шоир бу соҳада Навоий, Турди, Мунис, Огаҳий анъаналарини чуқурлаштира бошлаган. Долзарб масалаларни қаламга олиш, асарни кенг оммага мўлжаллаб, унга мурожаат тарзида яратиш, бадиий ижодда халқ жонли тилига асосланиш — бу хил шеърларнинг муҳим хусусиятлари эди. Ушбу ғоявий оммабон унсурлар секин-аста ривожланиб, Аваз ижодида ғазалнинг асосий хусусиятини ташкил эта бошлади. Яъни бу даврда Аваз ғазаллари ошкоралик касб этди.

Авазининг «Халқ», «Миллат», «Фидоний халқим», «Сипоҳиларга», «Ҳарб ваҳшийлари», «Йўқ бўлинг» каби шеърлари ўша даврдаги ўзбек ғазалчилигининг юксак намуналари бўлиб, бу асарларда ғазал жанри ғоявий жиҳатдангина эмас, бадиий-поэтик томондан ҳам янги сифатлар орттирди. Бу ғазалларнинг бирон байтида на суўғийлик, на анъанавийлик, на ифодада тил ғализлиги сезилади. Бу — ғазал тарихида янги давр бошланганини намойиш этади.

Аваз ижодида катта ўрин тутган иккинчи лирик жанр — мухаммасдир. Табибийни ҳисобга олмаганда, Аваз ўзбек адабиёти тарихида энг кўп мухаммас ёзган шоирдир. Унинг биринчи девонида 31 та, иккинчи девонида 147 та мухаммас бўлиб, жами 178 тадир. Шоирнинг 1910 йилдан кейинги мухаммаслари бизга номаъ-

лум. Авазнинг мухаммасчиликдаги шу меросининг ўзи ҳам унинг юксак шеърини иқтидоридан гувоҳлик беради. Аваз Навоний, Фузулий, Мунис, Огаҳий, Равнақ, Комил каби салафларининг ғазалларига мухаммас боғлаш билан ўзининг уларга эътиқодини, ғоявий-бадний во-рислигини кўрсатса, Табибий, Рожий, Баёний, Ҳақирий, Инёзий кабиларнинг ғазалларига мухаммаслари билан ўз замондошларига, замонавий адабиётга ҳурматини ифодалади. Аваз мухаммасларида мавзу жиҳатдан ҳам, ғоявий-бадний жиҳатдан ҳам анъанавий хусусият-лар устун. Бунда ўша давр Хоразм адабий муҳитининг таъсири ўзини кўрсатган. Ҳеч қаерда мухаммасчиликка берилиш Хоразмдагичалик кўзга ташланмайдн. Аваз мухаммасларини шоир ижодининг ва Хоразм адабий ҳаракатчилигининг ўзига хос кўринишларидан бири сн-фатида баҳолаш тўғри бўлади.

Аваз девонларидан салмоқли ўрни олган лирик жанрлардан яна бири рубонийдир. Бизга Авазнинг 92 та рубонийси маълум. Аваз рубонийлари унинг ғазалларига ҳамоҳанг бўлиб, бунда ранг-баранг ишқий, ижтимоий-фалсафий, насихатомуз, ҳажвий мазмундаги рубоний-ларга дуч келамиз. Аваз ўз рубонийларида жамият, та-биат ҳақида фалсафий мулоҳаза юритишдан кура ин-сонга хос, адабиётнинг анъанавий мавзулари билан боғлиқ ҳис-туйғулар ифодасига кўпроқ берилади. Шоир рубонийлари ўқимли, услубан раво. Масалан, у бир рубонийсида бундай деб ёзади:

*Ҳам икки юзунг ой била хушид мисол,
Ҳам қошларинг ҳайъати эрур икки ҳилол.
Ҳам шакли кўзунг дурур Чиний ғизол,
Ҳам сабзау райҳон санга бу хат ила хол.*

Аваз 4 та қасида, 4 та мустаҳзод, 12 та мусаддас, 6 та мусамман, 6 та таржебанд, 5 та соқийнома ёзган. Бу шеърларнинг ҳаммаси жанр талаблари даражасида ёзилган бўлса ҳам, унинг ғазал, мухаммас ва рубоний-ларига нисбатан шоир ижодида етакчи ўринларда эмас. Аваз дostonларида фард, муаммо, туюқ, чистон, таркиб-банд каби шеър турлари учрамайди.

Авазнинг мураббаъ деб аталмиш шеър турига эъти-бори диққатга сазовордир. Маълумки, бу шеър тури На-вонийда қўлланилмаган. Мураббаънинг биринчи ажойиб намуналари улуғ озарбайжон шоири Фузулий томонидан яратилган. Ўзбек адабиётида мураббаъ Огаҳий, Комил

девоиларида ҳам учрайди. Бизга Муқимийнинг 18 та мураббаъ ёзгани маълум. Аваз ншқий мавзуда 10 та мураббаъ ёзган ва бу шеър турини Фузулий, Муқимий мураббаълари даражасига олиб чиқишга ҳаракат қилган. Халқ қўшиқларига яқин бу шеър тури Муқимий ва Аваз туфайли адабиётимиз тарихидан мустаҳкамроқ ўрин эгаллади.

Аваз шеъриятида қитъа алоҳида ўрин тутади. Чунки бу жанрга Аваз ижодий муносабатда бўлди. Шоир ўзининг бу жанрга оид ҳар бир шеърига катта ғоявий юк қўйди. Бу жанрга оид асар одатда мавжуд ҳаётдаги бирон воқеа ёки ҳодиса, бирон шахс билан тўқнашув муносабати билан ёзилади. Жанрнинг бу хусусиятидан Аваз моҳирлик билан фойдаланган.

Авазнинг иккинчи девонида 27 та қитъа бор. Улар ғоявий ўткирлиги, бадий баркамоллиги билан ажралиб туради. Аваз Навоидан кейин энг кўп қитъа ёзган шоирлардан биридир. У бу жанрни янада тараққий эттириб, юқори поғонага кўтаради. Бу, аввало, шунда кўринадики, у «фалоний» туркумида ўнларча қитъа ёзиб, уларнинг ҳар бирида ўз давридаги салбий бир типни тасвирлаб берди. Аваз очкўз бир амалдор бойни тасвирлаб, унинг аблаҳона ҳаракатларини фош қилиб, қитъаларининг бирида бундай деб ёзади:

Фалони сифлаким, гардуни дуннинг гардиши

бирла,

Ииғибон бир замон ичра жаҳон молин Фаридундек.

Муслмонларни бошига солиб юз офату ғавго,

Қилур бўҳтонлар айлаб ғусса бирла бағрини

хундек.

Хасосат лофини ҳеч ким анга бешак ура олмас,

Накутар эрди они бу нафас ер ютса Қорундек.

Ўзининг ғоявий-бадий салмоғига кўра бу жанр Аваз ижодида катта аҳамият касб этган. Аваз қитъанинг бош хусусияти унинг ҳаётийлигида эканлигини тушунган ва ижодига тўғри татбиқ этган.

Аваз Ўтар ўғли шеърияти билан жанр нуқтаи назаридан ушбу қисқача танишув шуни кўрсатадики, шоир ҳар бир шеърий шаклнинг адабиёт ва ҳаётдаги ўринини аниқ ва ҳаққоний тушунган, унга шундан келиб чиқиб ижодий муносабат билдирган. Асримиз бошидаги ўзбек шеърияти тараққиётини Авазсиз тасаввур этиш қийин. Аваз Ўтар ўғли ижодида қадимий тарихга эга бўлган

адабиётимизнинг газал, мухаммас, рубонӣ, мураббаъ, қитъа жанрлари яна бир карра ўзининг яшовчанлигини кўрсатди. Бу ўзбек мумтоз адабиётининг ҳозирги замонавий адабиётимиз учун ҳам муҳим сабоқларидан биридир.

МУМТОЗ АДАБИЁТИМИЗ БИЛИМДОНИ

XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин сиймолари кимлар?— деб сўралса, мен биринчи галда Ғафур Ғулом номини айтган бўлар эдим. Ғафур Ғулом шоир ва адибгина бўлиб қолмай, катта олим, Ўзбекистон Фаилар академиясининг ҳақиқий аъзоси, ўзбек адабиёти тарихининг зўр тадқиқотчиси, манбашуноси, ажойиб тарғиботчиси ҳам эди. Шоир, истеъдодининг ҳамма қирралари, шу жумладан, ўтмиш адабиётидан мукаммал хабардорлиги ҳар вақт ярақлаб кўзга ташланиб турар эди. У адабиёт тарихидан антиқа воқеа ва ҳикояларни сўзлаб, суҳбатдошини соатлаб бир ерда олиб ўтира олар эди.

Ғафур Ғулом, масалан, Умархон давридаги адабиёт ҳақида гап бошласа, унинг гаплари адо бўлмас, бир-биридан қизиқарли воқеа ва ҳодисалар, латифалар эсига тушар эди. Қушларнинг бирида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида Ғафур Ғулом Амир Умархон билан боғлиқ шундай бир нарсани ҳикоя қилиб берди:

— Қўқонда Умархон подшоҳлик қилаётган даврда бир пайт ялқовлар жуда кўпайиб кетибди. Улар ҳеч қаерда ишламас, бир уйга тўпланиб олиб кўкнори ичар, наша чекар, маза-бемаза суҳбатлар билан умр ўтказар эканлар. Хоннинг одамлари бу аҳволни кўриб, уларни уй-уйинга тарқатишнинг иложини қила олмаганларидан кейин Умархонга бу ҳақда арз қилишибди. Умархон зукко, тадбирли подшоҳ бўлиб, уларга шундай фармон берибди:

— Ялқовлар ҳаммаси тўпланганда ўша уйнинг атрофига похол тўкинглар-да, ўт қўйиб юборинглар. Менинча, уларнинг ҳаммаси бир хилда ялқов эмас. Уйга ўт кетгач, ҳақиқий ялқовлари қолиб, қолганлари қочиб кетади. Сиз ўша ашаддий ялқовларни тутиб олинглар-да, менинг олдимга олиб келинглар. Ўшаларни жазолаймиз. Бошқаларга бу танбех бўлади.

Хон айтгандай қилишибди. Қуруқ похол алабга олиб ёна бошлагач, ўт, тутун уйнинг ичига ҳам уриб, ёлғондакам ялқовлар, жон ширин, қочиб қолишибди. Ёнаётган

уйда эса иккитагина ялқов қолибди. Уларнинг бири осмонга қараб, дер эмиш:

— Эй, худо! Шу ўтларда ёниб кетаверамизми? Узинг нажот бер!

Иккинчиси эса ундан ҳам дангаса экан, ўртоғига:

— Ҳей, Марасул! Менинг учун ҳам бир «Худо!», деб қўй!— дебди юз берган ҳодисадан хафа бўлиб. Буни эшитиб турган хоннинг хизматкорлари шу иккаласини Умархоннинг олдига олиб кетишган экан.

Бу ҳикояни Ғафур ака шундай завқ ва унга мос хатти-ҳаркатлар билан сўзлаб бердики, ҳамма кўзидан ёш чиқиб кетгунча кулди.

Ғафур Ғулом Умархон ва Нодира ҳаётлари, ижодлари билан бир умр қизикди, ўрганди. Ғафур Ғулом Умархон шахсида ҳақиқий шоиртабиат инсонни кўрар, «Умархонга кимлардир шеър ёзиб берган» деган фикрдан мутлақо узоқ эди. Ғафур ака ҳикоя қилишча, кунларнинг бирида Умархон (Амирий) шеър ёзиш учун ўтирган. Лекин ҳадеганда янги шеър ёзилавермаган. Умархон эса бу аҳволдан ортиқча ранжимай, шоирона ҳаёл суриб ўтиришда давом этган. Одатда, у шеър ёзаётганда бир канизак қиз олдида туриб, қамишқаламининг учини майда хас ва бошқа қуйқалардан тозалаб бериб тураркан. Ҳаёл асносида Умархоннинг кўзи канизак қизга тушади. У эса қаламининг учини қошига тегизиб тозалаётган бўлади. Умархон шу манзарадан илҳомланиб, қуйидаги матлаъни битган ва шеърни яна давом эттириб, тўла ғазал ҳолига келтирган экан:

*Қошинга текизмагил қаламини,
Бир хат била бузмагил рақамни...*

Буни ҳам Ғафур ака шундай чиройли ҳикоя қилиб бердики, биз Умархондаги шоирлик назокатига қойил қолдик.

Ғафур Ғулом чинакам адабиёт тарихчиси бўлиб, хусусан, мумтоз адабиётимизнинг у қизикмаган масаласи кам эди. Ғафур Ғуломнинг илмий-адабий меросида ўзбек адабиётининг демократик даврини, хусусан, Муқимий, Фурқат, Аваз каби сўз санъаткорлари ижодини ўрганиш, тадқиқ этишга катта ўрни берилган. Масалан, унинг «Муқимий», «Демократ шоир», «Муқимий мактублари», «Муқимийнинг янги шеърлари», «Муқимий ва Муҳйи» каби ўнлаб мақолалари турли даврларда ёзилган бўлиб, Муқимийнинг ҳаёти ва ижоди унинг учун му-

ҳим тадқиқот объекти бўлганини кўрсатади. Албатта, Муқимий асарларининг халқчиллиги, меҳнаткаш омма кайфиятини ўзида акс эттирганлиги, ҳалоллик, поклик руҳи билан суғорилганлиги, ҳазил-мutoйибага бойлиги, тилининг соддаллиги, чўғдай бадияти Ғафур Ғуломни доим ўзига мафтун этиб келди. Ғафур Ғулом «Муқимий баёзи»нинг 1938 йили, Муқимий «Таңланган асарлар»нинг 1943 йили нашр этилиши Ўзбекистонда муқимийшуносликнинг юзага келиши ва ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди.

Ғафур Ғуломнинг Муқимий ҳақидаги мақолаларининг орасида унинг 1938 йили «Муқимий баёзи»га ёзган сўзбошиси алоҳида аҳамиятга эга. Чунки бу ҳажман кичик мақола муаллифнинг бу мавзуга оид биринчи мақоласи бўлса ҳам, унда баёзи масалалар анча тўғри ёритилган. Масалан, муаллиф Муқимий яшаб ижод қилган тарихий шароит ва унинг оғирлиги ҳақида қуйидаги ҳаққоний фикрларни ёзган эди:

«Муқимий айни баловатга етган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини ажрата билган, турмушга мустақил қарай оладиган бир вақтда шундай бир тарихий ҳодиса юз берди: рус империализми Туркистонни босиб олди. Асрларча феодализм занжирида эзилиб келган ўзбек меҳнаткаш деҳқони ва косибининг бошига феодализм зулмати билан бирликда рус империализмининг мустамлакачилик қамчилари ҳам ёғила бошлади. Меҳнаткаш халқ уч ёқлама зулм остида қолди. Мамлакатда ишсизлик, батраклик, дарбадарлик, очлик, ялангочлик ҳукмрон бўлди» (Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами, XI жилд, 33-бет). Кейинчалик эса Марказий Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi адабиётларда гоёти ижобий ҳодиса сифатида талқин этила бошлади.

Ғафур Ғулом шу мақоласида Муқимийни биринчи марта «реалистик шоир» деб атаган эди. Кейинги тадқиқотлар унинг бу фикрини тасдиқлади. Ғафур Ғулом «Муқимий мактублари», «Муқимий ва Муҳйи» каби мақолалари билан шоир таржиман ҳолини ўрганишга ўзининг муҳим ҳиссасини қўшди.

Ғафур Ғуломнинг «Шоир айблайди», «Фурқат рус аскарининг қудрати тўғрисида» деган мақолаларида ўзбек маърифатпарвар шоирининг журналистик фаолияти ҳақида гап боради. Бу ҳақда бошқа фурқатшунослар ҳам ёзишган. Лекин Ғафур Ғулом ўша даврда Шарқда бўлаётган ҳодисаларни ажиабий газета ва журналлар

нотўғри ёритганлигига Фурқатнинг қарши чиққани, унинг бу соҳадаги жасоратини шоирона кўтаринкилик ва юксак маҳорат билан кўрсатган.

Ўзбек адабиётида XX аср бошида ўз оловли сўзлари билан маърифат ва адолат учун курашган, истеъдоди порлоқ шоирлардан бири Аваз Ўтар эди. Ғафур Ғулом қалами бу шоир ижодини ҳам четлаб ўтмаган. Унинг «Атоқли демократ шоир» мақоласи аввал «Хоразм ҳақиқати» газетасининг 1954 йил 28 сентябрь сониде босилган. Бу мақола Аваз Ўтар таваллудининг 70 йиллиги муносабати билан ёзилган маърузанинг қисқача муқобили бўлиб, маъруза тўла ҳолида «Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар» тўпламининг 2-китобида, сўнг шоирнинг «Мукаммал асарлар тўплами» II жилдида эълон қилинди. Бу мақола турмуши фожияли бўлган Авазнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги биринчи катта илмий тадқиқот эди. Бошқа тадқиқотларида бўлгани каби бу ишга ҳам Ғафур Ғулом шоирнинг ижодига муҳаббат, инсоний тақдирга ачиниш билан ёндашган ва фикр юритган. Ғафур Ғуломнинг бу мақоласида Аваз, хусусан, унинг «Халқ», «Сипоҳиларга», «Уламоларга», «Хуррият», «Тил», «Мактаб» каби шеърларига маърифатпарварлик йўналишида берган баҳоси ҳамон ўз кучини сақламоқда. «Аваз — маърифатпарвар шоирдир», деб ёзган эди олим. Ғафур Ғулом ўзининг бу фикрини исботлаш учун шоирнинг қуйидаги мисраларини мисол келтиради:

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур:

Тил воситаи робитаи оламиёндур...

Лозим сизга ҳар тилни билув она тилидек:

Билмакка ани ғайрат қилинг — фойдаси кондур.

Мақола муаллифи ўз фикрларига яқун ясаб: «Узоқ Хоразмда, халқ феодал хонлик асоратидан қутулмаган Хоразмда Аваз маърифатнинг жўшқин куйчиси бўлди, унинг овози Фурқат ва Ҳамза Ҳакимзоданинг овозига жўр бўлди, ўзбек адабиётини янги саҳифалар билан бойитди», деб ёзган эди. Нақадар ҳаққоний гаплар! Авазнинг тил билишнинг зарурлиги ҳақидаги индолари ўз мустақиллигига эришган ва тараққиётнинг кенг йўлига чиқиб олган бугунги Ўзбекистон учун ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Ғафур Ғулом учун ўзбек адабиётида донм муаммо бўлиб турган масалалардан бири Машрабнинг ҳаёти ва ижоди масаласи эди. Машраб ҳатто унинг тушларига

кирган вақти бўлган. Мен бу ҳақда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1990 йил 4 май сонида босилган «Адабий кузатишлар» деган мақоланинг «Машрабни кўрган шоир» қисмида махсус тўхталиб ҳам ўтганман. Ғафур Ғуломда Машраб ҳақида махсус бир драматик асар ёзиш нияти ҳам бўлган. Мен шу билан бахтлиманки, Ғафур аканинг «Икки Машраб» ва бошқа баъзи мақолаларининг ёзилишида у кишига баъзи материалларни топишда кўмаклашганман, котиблик вазифасини ўтаганман.

Ғафур ака «Икки Машраб» мақоласини ёзганда ёзининг қоқ ўртаси, кун иссиқ эди. Мен Шарқшунослик институтидан, кутубхоналардан баъзи адабиётларни у кишига етказиб бердим. Маълумки, аксарият манбаларда Машрабнинг Наманганда туғилгани айтилади. «Музаккир ул-асҳоб» тазкирасининг муаллифи Муҳаммад Бадеъ Малехо эса унинг Андижонда таваллуд топганини, у билан Самарқандда шахсан кўришганини хабар қилади. Профессор А. Фитрат шу маълумот асосида Машраб ҳақидаги мақоласида уни андижонлик, дейди. Мен Ғафур акани бу маълумотлар билан таништирдим. Ғафур ака бу ҳақда узоқ ўйланди. Гап орасида Ғафур ака менга: «Муҳаммад Бадеъ Малехонинг кимлигини биласанми?»— деди. Мен билмаслигимни айтдим. «Муҳаммад Бадеъ Малехо ерли яҳудийлардан бўлиб, кейинчалик у мусулмон динини қабул қилган одам!», деб қўйди. Маълум мулоҳазалардан кейин Ғафур ака Малехонинг фикрига қўшилган бўлди.

Мақолада Машрабнинг ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ жуда кўп масалаларга эътибор берилган эди. Шу муносабат билан адабиёт тарихида бир неча «Машраб» таҳаллусли шоирлар бўлганини, бу Шарқ адабиёти учун ғайритабиий ҳодиса эмаслигини аниқладик. Чиндан ҳам, ўзбек адабиётида, масалан, иккита Амирий, иккита Бобур, учта Рожий, иккита Муқимий таҳаллусли шоирлар бўлгани ҳеч кимга сир эмас-ку!

Умуман, Ғафур Ғуломнинг бу мақоласидаги айрим фикрлар баҳсли бўлса ҳам, лекин мақоланинг илҳом ва шоир шахсиятига буюк муҳаббат билан ёзилгани шубҳасиздир. Ҳозирги бизнинг кўп мақолаларимизга услубда шундай жўшқинлик етишмаётгандай.

Ғафур Ғуломнинг ўтмиш ўзбек адабиётига муносабатида Алишер Навоий ижодиёти алоҳида ўрин тутади, десам хато бўлмас. Навоий асарлари Ғафур Ғуломнинг

ҳар куни ўқийдиган, ўз ижодида андаза оладиган, бошқаларнинг ёзганларига мезонлик вазифасини ўтайдиган асарлар эди. Унинг Навоий ижоди бўйича амалга оширган биринчи катта иши—«Фарҳод ва Ширин» достонини насрга айлантириш ва шу йўл билан улур шоир асаридаги буюк ғояларни, ҳаётини мазмунни ҳозирги замон китобхонларига етказиш бўлди. Масалан, Навоий достонида Фарҳоднинг болалик чоғида ҳарбий машқларни яхши эгаллагани ва кишиларни ҳайратга солгани ҳақида шундай байтлар бор:

*Қиличи зарбаси олинда ҳар марз,
Шугоф андоқки сувдин ер аро дарз.*

*Не ер, тоғини кисват қилди хоро,
Бу кисватдин қилиб дарз ошкоро.*

*Қилиб гар ҳамла Албура узра бир гурз,
Бўлуб гарду чиқиб гардунга Албурз.*

*Эвурган найзасин даври фалаквор,
Бўлуб қалқон ўзига чархи даввор.*

Навоий достонлари, шу жумладан, «Фарҳод ва Ширин» ҳам шундай мураккаб услуб билан ёзилган бўлиб, бундай мисраларни, бу ердаги «марз», «кисват», «хоро», «гурз», «фалаквор», «даввор» каби сўзларни ҳозирги замон ўқувчилари тушуниб олишни ниятда қийин. Ғафур Ғулом бу достоннинг матнини ҳозирги ўзбек тилида насрда баён қилиб беришга аҳд қилди. Ғафур Ғуломнинг насрий баёнидан маълум бўладигани, юқоридаги байтларда Навоий Фарҳоднинг ҳарбий машқлардаги жасоратини ажойиб муболағалар орқали ёрқин тасвирлаб берган экан:

*Қиличининг зарбаси олдидан ҳар бир замин сувдан
ер устида дарз кетгандай ёрилар эди.*

*Қайси бир тоғ ўзига қандай тошларни кийим
қилиб олган бўлса, Фарҳод ўша
кийим-бошдан ёриқ очар эди.*

*Агар Албурз тоғига бир гурзи урса,
у гард-гард бўлиб, Осмонга чиқиб кетар эди.*

*У фалакдай найзасини бошидан айлантирганда,
ўзига айланувчи кўкни қалқон қилиб
олган эди.*

«Фарҳод ва Ширин» достонининг Ғафур Ғулом томонидан замонавий насрга ўгирилиши 30-йиллар ўзбек адабий ҳаётидаги катта ҳодисалардан бири бўлди. Уша йиллари бу тажриба асосида Навоийнинг «Хамса»сидаги бошқа достонлари ҳам насрга айлантирилди ва улуғ шоир асарлари гўё янгидан кашф этилгандай, янгидан таваллуд топгандай бўлди. Насрий баёнчилик эса ўзбек навоийшунослигининг ўзига хос янги бир соҳаси бўлиб қолди.

Урушдан кейин — 1948 йили Навоий таваллудининг 500 йиллиги нишонланиши муносабати билан Ғафур Ғулом матбуотда ва илмий ҳаётда «Навоий ва замонамиз» деган мақоласи билан фаолият кўрсатди. Маълумки, Навоий каби даҳоларга ҳамма давр ўз ҳурмат-иззатини билдиришга, унинг шон-шуҳратидан фойдаланишга интилади. Ғафур Ғуломнинг «Навоий ва замонамиз» мақоласига тоталитар тузум ва унинг мафкураси қанча ўз муҳрини босишга ҳаракат қилган бўлмасин, муаллиф Навоий ижодининг инсонпарварлик моҳиятини, унинг асарларидаги халқлар, миллатлар ўртасидаги дўстлик, бир-бирига хайрихоҳлик туйғуларини, ватанпарварлик, адолат ва илм-маърифат ғояларини шоирнинг ўз сўзлари билан келтириш орқали тўғри очиб бера олган. Масалан, мақола муаллифи Навоий асарларидаги миллатлар масаласига тўхталиб, бундай деб ёзади: «Навоий асарларида бир талай миллатларнинг вакиллари: ўзбек ўғли Фарҳод, эронлик Шопур, арманистонлик Ширин, арабистонлик Мажнун, мисрлик Масъуд, ҳиндистонлик Фаррух, ҳалаблик Хожа, македонлик Искандар, хоразмлик машшоқ, барбарлар, занжилар, руслар, гуржилар ва бошқалар кўринади. Булар бир-бирлари билан бўлган ҳамма ҳаётий боғланишларда самимийдирлар, иттифоқдирлар, дўст-биродардирлар. Даҳо шоир Навоийнинг иншоҳлашда бутун салобати билан порлаб кўринади.

сонпарварлик билан тўлиқ руҳи бу муносабатларнинг босиб олувчи, барбод қилувчи, шу ернинг халқларини

Шу билан бирга, Алишер Навоий бошқаларнинг ерини қўл қилишга интилувчи зolim босқинчиларга ҳам қаршидир» (Ғафур Ғулом. «Мукаммал асарлар тўплами», XI жилд, 110-бет). Бу сатрлар қирқ беш йил олдин эмас, худди кеча ёзилгандай. Бундай мақолалар ҳеч қачон эскирмайди.

Ғафур Ғуломнинг энг яхши мақолаларидан бири «Шарқ назми осмонининг икки порлоқ қуёши» деб ном-

ланган. Бунда муаллиф катта билимдонлик билан Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг ўзаро ижодий алоқаларига, дўстлигига тўхталган. XV асрнинг иккинчи ярмида ёнма-ён туриб, Хуросон шароитида ўлмас асарлар яратган икки улўғ ижодкорнинг ўзаро бир-бирига ёрдами, самимияти чексиз бўлиб, Гафур Ғулом бу масалани икки забардаст қалам соҳибларининг ўнлаб шеърӣй ва илмӣй асарларидаги маълумотлар орқали ёритган. Навоӣй Жомӣй асарлари ҳақида қандай чуқур фикрлар айтган бўлса, Жомӣй ҳам Навоӣй асарлари тўғрисида самимӣй дил сўзларини баён қилган. Бу мазмунни ёритишда Гафур Ғулом жуда ҳолис ва ҳаққонӣй фикр юритади. Бу мақола биринчи мартаба 1964 йили Кобулда Абдурахмон Жомӣй таваллудининг 550 йиллигига бағишланган халқаро ижодӣй анжуманда маъруза сифатида ўқилган бўлиб, «Анис» газетасининг 1964 йил 24—29 ноябрь сонларида эълон қилинган ва маълум даражада шов-шувга сабаб бўлган. Бу ҳақда бизга Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти И. Мўминов хурсандчилик билан гапириб берган эди. Лекин кичкина англашилмовчилик шундаки, бу мақола Гафур Ғуломнинг «Адабӣй-танқидӣй мақолалар» тўпламида (II жилд) «Шарқ назми осмонининг икки порлоқ кўёши» номи билан, «Мукаммал асарлар тўплами»нинг XI жилдида «Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдурахмон ибн Аҳмад Жомӣй» номи билан чоп этилган. Жилдни тузувчилар бу ҳолни изоҳлашга ҳаракат қилганлар. Лекин, барибир мақола номидаги ҳар хиллик ўқувчинини чалғитиши турган гап.

Гафур Ғуломнинг 1964 йилда Афғонистонга сафар қилиши унинг ўзи учун ҳам, навоӣйшунослик учун ҳам унутилмас воқеа бўлди. Бу сафар унга Навоӣй ҳаёти билан боғлиқ «Хоки Мусалло», «Тахти сафар» каби хотира-мақолаларини ёзишга имкон берди.

Гафур Ғулом Навоӣй таваллудининг 525 йиллик юбилейи муносабати билан ёзилган «Буюк устоз» деган мақоласида ўзига замондош навоӣйшунос олимларнинг ишларига тўхталиб ўтган ва баҳо берган. Муаллиф бундай мақола ёзишга тўла ҳақли эди. Чунки янги навоӣйшунослик фани унинг кўз олдида пайдо бўлиб, ривожланиб, шаклланган, унинг ўзи ҳам бу жараённинг фаол иштирокчиси эди. Хусусан, ўзбек навоӣйшунос олимларининг бу соҳада эришган ютуқлари эса тақдирласа арзигулик эди.

Ғафур Ғуломнинг ўтмиш адабиётимиз намояндалари номи билан боғлиқ «Унутилмас кишилар тўғрисида», «Оналар» деган мақолалари ҳам бор. Улар кўпроқ оммабон услубда ёзилган. Бу мақолаларда биз ўз халқини, унинг маданиятини, адабиётини жонидан севган, унинг тақдирига бефарқ қарамовчи ватанпарвар олим ва шоир нафасини яқиндан ҳис этамиз. Хусусан, «Унутилмас кишилар тўғрисида» деган мақоласида Ғафур Ғулом Улуғбек, Машраб, Ҳозик, Фурқат, Завқий фожияларига тўхталиб, уларни ҳақли равишда ўз халқининг тараққиёти йўлида жон олиб, жон берган, тенгсиз курашларда қурбон бўлган «шаҳид»лар деб таърифлайди. Ғафур Ғуломнинг «Момойи гисунабурийда» мақоласи ҳам ана шу руҳда ёзилган.

«Атоий эмас, Отойи», «Гонорар», «Сайидахмад уста Сандазим ўғли Васлий», «Мирмахмуд қори Миршамсиддин ўғли Қорий», «Ўзбек шоираси Меҳри», «Ажзий Хўқандий-Маҳмуджон Абдулкарим ўғли» каби мақола ва мақолачаларида эса Ғафур Ғулом адабиётимиз тарихининг бир қанча хусусий масалаларига тўхталган. Ғафур Ғулом мумтоз адабиётимизнинг катта масалаларига ҳам, кичик масалаларига ҳам бир хилда аҳамият берар, бирор шоир таржиман ҳолининг бирон кичик нуқтасини, бирон шоир асаридаги тушуниш қийин бўлган сўзини соатлаб вақт сарф қилиб аниқлашдан эринмас ва қочмас эди. У, масалан, 1963 йилда чоп этилган «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат» китобига масъул муҳаррирлик қилган ва бу лугатнинг босилиши ўз даврида катта воқеа бўлган. Бу лугат туфайли ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини тушунишга катта бир эшик очилган эди.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш керакки, Ғафур Ғулом адабиёт тарихи бўйича кўп нарса билса ҳам, бу ҳақда ёзишга ҳаракат қилмас, баъзи масалаларни яхшироқ ўрганиш учун йиллаб ташлаб қўяр эди. Баъзан эса муҳимроқ масала бўлса, у тўғрида қайта-қайта ёзишдан ҳам чарчамас эди. Унинг Муқимий ҳақида бир неча мақола ёзганини, менингча, шу маънода тушуниш керак. 1958 йилда Ғафур Ғулом Навоийга бағишланган анъанавий конференцияда «Навоийнинг уч шеъри» деган мавзуда маъруза қилди. Лекин бу маъруза мақола сифатида ҳеч қаерда босилмади. 1944 йили баҳорда бўлса керак, Ғафур Ғулом Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси биносида Қўқон адабий муҳити ҳақида ғоят қизиқарли

маъруза қилган эди. Бу маърузада у Махмурнинг отаси шоир Акмал ҳақида узоқ гапиргани ва уни «ўзбекнинг катта шоири» деб атагани эсимда. Лекин бу маъруза ҳам тўла шаклланиб, матбуот юзини кўрмаганига мен таассуф қиламан. Мен у кишидан Тавалло ҳақидаги фикрларини сўраганимда, бир қанча яхши мулоҳазалар билдирганлари эсимда. Аммо улар қогоз бетини кўриб улгурмади.

Ғафур Ғулом шеър билан яшар, шоирлар, адиблар суҳбатини севар, бундай анжуманларда у ўша йиғилишнинг жони-тани эди. Унинг, айниқса, Қўқон ва Андижондаги Чархий, Боқий домла, Сайфий, Аписий, Улфат, Боқир каби шоирлар билан улфатчилиги ҳавас қиларли даражада эди. Уларнинг суҳбатларида ўзбек адабиётининг у бошидан бу бошига кириб чиқилар, Навоий, Муқимий каби мумтоз шоирларимизнинг юзлаб байтлари ўз илмий шарҳини топар эди. Ғафур Ғуломнинг ўтмиш ўзбек шоирлари ҳақидаги мақолаларидан ана шу суҳбатларнинг ёқимли бўйи келиб турарди.

Яна бир нарсани унутмаслик керакки, Ғафур Ғулом ўзбек адабиётини, хусусан, унинг мумтоз қисmini умумий катта Шарқ адабиётининг бир бўлаги деб қарар, ўзбек адабиёти тарихини шу тарзда ўрганиш тарафдори эди. У ёшлигидан шу руҳда тарбияланган. Унинг учун Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Бедил, Фузулий, Махтумқули, Тўқай, Абай ўзбек шоиридай яқин ва қадрдон эди. Шунинг учун унинг «Шарқ назмининг ҳамма классиклари менинг қариндошларим», «Мени ана шулар яратган мерос тарбиялаган», дейишида катта ҳақиқат бор. Шунинг учун Низомий Ганжавий ҳақида «Озарбайжон халқининг буюк шоири» мақоласини, Абдулла Тўқай ҳақида «Кураш ва дўстликнинг жасур куйчиси», «Абдулла Тўқай бизнинг ҳам шоиримиз» мақолаларини, Фузулий тўғрисида «Фузулий айтадики...» мақоласини яратгани бежиз эмас эди. Бу каби мақолалари билан Ғафур Ғулом Шарқ халқлари адабиётларининг чуқур илдиэларига назар ташлади, уларнинг ўзаро яқин ва қардошлиги маълум ички қонуниятлар асосида юз берганини кўрсатишга интилди. У ўзининг бу соҳадаги фикр ва мулоҳазаларида ғоят самимий эди.

Хулоса қилиб айтганда, Ғафур Ғулом ўтмиш адабиётимиз тарихининг жонли қомуси эди. Унинг адабий меросимиз билан боғлиқ фикр ва мулоҳазалари, яратган илмий ишлари бой ва ранг-баранг бўлиб, биз улар-

ни ниҳоятда қадрлашимиз керак. Гарчи бу тадқиқотлар бошқа ижтимоий тузум шароитида юзага келган ва уларга якка партия ҳокимлиги, партиявийлик ва синфийлик тушунчалари билан боғлиқ сиёсий мафкура ўз таъсирини ўтказган бўлишига қарамай, уларнинг асоси соғлом, яхши ниятларни кўзлаб ёзилган. Биз уларни тарихий йўналишда ўрганишимиз ва тўғри тушунишга ҳаракат қилишимиз зарур. Ҳар қандай бўлса ҳам, улар ҳамма вақт бизнинг маънавий бойлигимиз бўлиб қолаверади.

СОБИР АБДУЛЛА ВА МУМТОЗ АДАБИЁТ

Собир Абдулла, ҳеч шубҳасиз, XX аср ўзбек адабиёти тараққиётига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўша олди. Собир Абдулла ўз дилрабо шеърлари, халқчил драматик асарлари билан кенг халқ оммасининг муҳаббатини қозонган катта истеъдод соҳиби эди. Унинг қўшиқлари халқ орасида ҳамон янграмоқда, драматик асарлари сахналаримизда қўйилмоқда, китоблари китобхонлар томонидан севиб ўқилмоқда. Ватанимиз эришган мустақиллик шароитида эса ҳалол ва заҳматкаш шоиримиз янгидан дунёга келгандай.

К. Яшин атоқли шоир ва драматург Собир Абдуланинг 60 йиллигида унинг тўғрисида «Совет Ўзбекистони» (ҳозирда «Ўзбекистон овози») газетасининг 1965 йил 7 сентябрь сониди бундай деб ёзган эди:

«Собир Абдулла Муқимий, Фурқат, Завқий каби сўз санъаткорларининг илғор анъаналарини муносиб давом эттираётган шоир сифатида ҳам биз учун қадрлидир. У мумтоз аруз вазнимизни янги фикрлар, янги туйғулар билан бойитди...

Собир Абдулла минг йиллик мумтоз адабий меросимизни чуқур биладиган, улардан ижодий фойдалана оладиган, бебаҳо хазинамиз бойликларини бугунги кунимизга моҳирона хизмат қилдира оладиган адиб сифатида ҳам ёш санъаткорларимизга намуна бўла олади».

Бу ўринда К. Яшин кўп жиҳатдан ҳақ. Бироқ Собир Абдулла ижодини тўлиғича мумтоз адабиёт ва унинг анъаналарига боғлаб қўйиш ҳам тўғри эмас. У ҳам шу даврдаги бошқа кўп ёзувчи ва шоирлар қатори ўз ижодида замонаси мавзуларини турли жанрларда, замонавий оҳангларда куйлашга катта ўрин берди. У замона-

вий услубда кўпгина насрий асарлар ҳам ёзган. Булар орасида «Мавлоно Муқимий» бадий лавҳалари алоҳида аҳамиятга эга. Собир Абдулла ижодида ҳам ҳоҳ арузда, ҳоҳ бармоқда бўлсин, гоё ва мавзу жиҳатдан ҳозирги талабларга жавоб бермайдиган, мавсумий асарлар маълум ўринни эгаллар экан, бунга давр, ижтимоий муҳит сабабчи.

Шу билан бирга, Собир Абдулла ижодини мумтоз адабиёт таъсирисиз, адабий анъаналарсиз мутлақо тасаввур этиб бўлмайди. Шўро даврида бу шоир ижодининг қолоқ томони ҳисобланарди. Аслида ижодда унинг катта бахти шунда эдики, у адабий анъаналардан узоқлашмасдан ижод қилар, ўткинчи адабий майлларга берилавермас, ўзбек адабиёти даҳолари анъаналарини ҳурмат қилар, уларни ўткинчи, эскирган деб ҳисоблашга тили бормас, уларда халқимизнинг бундан буёнги адабий-маънавий тараққиёти учун хизмат қилиши мумкин бўлган кўпгина жиҳатлар борлигига чуқур ишонч билан яшар эди. Тарихда у ҳақ бўлиб чиқди. Ўз адабиётини қўйиб, гоҳ В. В. Маяковскийга, гоҳ экспрессионистларга, гоҳ бошқаларга эргашганлар эса қаттиқ адашганликлари ҳозир ҳаммага маълум.

«Мумтоз адабиёт, унинг анъаналари ва Собир Абдулла ижоди» деганда фақат арузни тушунмаслик керак. Собир Абдулла асарлари тўпламларига ёзилган сўзбошиларда масала кўп вақт шундай қўйилган. Собир Абдулла кўп асарларини арузда ёзганлиги масаланинг бир томони, холос. Масалага атрофлича ёндашмоқ керак. Шоир ижодига минг йиллик адабиётимиз таъсири деярли ҳамма соҳада — гоё, мавзу эътибори билан ҳам, жанр ва тил, услуб ва маҳорат нуқтаи назаридан ҳам ҳар қадамда кўзга ташланиб туради. Буни Собир Абдулланинг шеърларидан тортиб дostonлари, драматик асарларигача — ҳамма асарларида кузатиш мумкин.

Масалан, «устина» радифи билан Лутфий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Огаҳий каби шоирларимиз ўнлаб ғазал битганлар. 1940 йили Собир Абдулла Навоийнинг «Ҳазойинул-маоний» девонидаги шеърлардан «Чор девон» номи билан янги тўплам тузишда Уйғунга ҳамкорлик қилган. Бу ҳамкорлик Собир Абдулла ижодида ўзининг изини қолдирган. Собир Абдулла Навоий ва бошқа мумтоз шоирлар изидан бориб, «устида» радифи билан бешта ғазал ёзган. Унинг:

*Сабза ранг кўйлакдаги қизни кўриб тоғ устида,
Лола очилмиш дедим зангори япроқ устида.
Оқ юзида нуқталар эрмаски, дерлар хол ани,
Бир-ики седанаким, широба қаймоғ устида.—*

деб бошланган ғазали ишқий мавзуда бўлиб, бунда ёр образининг таърифи ҳам, ғоявий-мавзуий талқини ҳам, вазн ва қофия, радиф ҳам анъанавийдир. Лекин шоирнинг шу радиф билан ёзган бошқа ғазаллари замонавий мавзуларда бўлиб, бирида қавму қариндошлари, оила-сидан узоқда Ватанни қўриқлаётган йигит тасвирланган:

*Фахр этар тинч давримиз сиздек азиз фарзанд
билан,
Элдаги осойиш, эй мард, сиз каби ёш устида.
Бузса қирғоқни агар беору бебош, фитнагар,
От суриб, ўйнот қилич бошида, бебош устида.*

Кейинги ғазалда эса фронт шароитида севгилисига хат ёзаётган жангчининг аҳволи ва руҳий кайфияти қаламга олинган:

*Хат ёзарда, сенга ёр, зах ертўла, пол устида,
Қисқа қилдим, тўхтаёлмай ҳолу аҳвол устида.*

Шу радифдаги ғазалнинг яна бири Тожикистон ҳақида, сўнггиси ҳажвий мазмунда. Демак, бу ғазаллардаги анъанавийлик радиф ва вазнда, ғазалнинг шакли, айрим таъриф ва тавсифларида кўзга ташланади, холос. Яъни Собир Абдулла замонавий шеърлар ёзиш учун бу ўринда мумтоз адабиётнинг кўпроқ шаклий томонларидан, усул ва услубларидан фойдаланган. Мавзу, ғоя замонавий бўлса ҳам, шоир буни қаламга олишда мумтоз шоирларнинг шеърларидан илҳомланган, улар қўллаган радифни «устид» деб олиб, биров прозаиклаштирган бўлса ҳам, уларнинг шеърларига ҳамоҳанг шеърлар яратишга ҳаракат қилган.

Маълумки, Нодиранинг ўзбекча девонида «этиб кет» радифи билан ёзилган қуйидаги байтларни ўз ичига олган ажойиб бир ғазали бор:

*Кел, даҳрни имтиҳон этиб кет,
Сайри чамани жаҳон этиб кет.
Бедардларнинг жафоларидин
Фарёд чекиб, фиғон этиб кет.
Дунё чаманини булбулисан,
Гул шохид» ошён этиб кет...*

Худди шу ғазалдан, унинг ёзилиш услубидан илҳомланиб, 1958 йили Собир Абдулла дўстлик ва муҳаббат мавзуида худди шу радиф билан янги ғазал яратган:

*Келиб гулзорима, парво этиб кет.
Чаманни ҳуснингга шайдо этиб кет.
Очиб лаб, ғунчалар бағрини доғлаб,
Кўнгулда янги ўт пайдо этиб кет.*

Маълумки, бу ғазал кейинчалик кўшиққа ҳам айланиб кетди. Умуман Собир Абдулла ижодида мумтоз шоирларга яқинлашиш, улардан ўрганиш анвои мевалар берган, дейиш мумкин. Шоирнинг «Қай кунки бўлди бу кўнгул ҳуснингнинг воласи», «Қаердан кўз кўзи шаҳлога тушди», «Чиқма ой чиққанда! Олам можаро кўрсатмасин» деб бошланган ғазаллари тўла мумтоз асарлар руҳида, мазмунида бўлиб, шоирга лирик шеърият соҳасида кенг шуҳрат олиб келди. Менингча, бу шеърлар тикилган бўлса, ипакдан тикилган, ясалган бўлса, нурдан ясалган:

*Қай кунки, бўлди бу кўнгул ҳуснингни воласи,
Шул кун ёзилди севгининг лавҳи-рисоласи.
Атр ўлди сув оқарда букун шаҳр сойида,
Билмам, юварда тушдимۇ зулфингни толаси.
Ҳар йил баҳорда олма юзингдин хижил ўлуб,
Сахрога қочди шаҳру чаманларнинг лоласи.
Раҳм этки, бу азиз кўнгул ҳар кеча қийналур,
Тортарга асло қолмади оҳ ила ноласи...*

Шоирнинг бу хил шеърлари ўзимизга маълум анъанавий мавзу, анъанавий оҳангларда ёзилган. Образлари ҳам бизга таниш. Лекин кишилар ҳар гал тандирдан янги узилган песиқ нонни еганда ёки мазали сувни ичганда ҳар гал янгидан ҳузур топгани сингари, севги ҳақидаги бу оромбахш шеърлар ҳам бизга ҳар сафар янгидай туюла беради, китобхонни сеҳрлайверади. Мафкуравий таъқиб ва тазйиқлар бўлмаганда Собир Абдулла бундай шеърларни бундан ҳам кўп яратган бўларди. Собир Абдулланинг бундай шеърлари гарчи кундалик сиёсатдан узоқроқ бўлса ҳам, аммо ўзининг умуминсоний қадриятларга, халқимиз маънавиятига яқинлиги, дилраболиги билан ҳамма замонларга, ҳамма одамларга хизмат қилувчи асарлар бўлиб, адабиётимиз тарихига кирган.

Собир Абдулланинг мумтоз адабиёт анъаналаридан самарали, ижодий истифода этгани унинг лирик шеър-

ларидагина эмас, бошқа асарларида, шеърнинг ҳамма турларида, шу жумладан драматик асарларида ҳам яққол намоёндыр. Бунга, айниқса, унинг мумтоз асари «Тоҳир ва Зухра» гоёат гузал мисол бўла олади. Бунда биз шоирнинг мумтоз шеърятдан атрофлича маҳорат билан қандай фойдаланганлигининг, бунинг ўзига хос сирларининг гувоҳи бўламиз.

Тўғри, драманинг сюжети, асосий образлари халқ оғзаки ижодидан олинган. «Тоҳир ва Зухра»нинг нусхалари ҳам кўп. Лекин Собир Абдулла яратган асар 5 парда, 7 кўринишли мусиқали драма. Асар шеърӣ йўлда ёзилган. Унда қатнашувчиларнинг деярли ҳаммаси шеърӣ тил билан гапирадилар. Драмада бармоқ вазни билан ёзилган диалоглар кўп. Бироқ арузда ёзилган қисмлар ҳам оз эмас. Арузда ёзилган қисмларнинг муҳим бир фазилати шундаки, уларда одатдаги бир нуқсонга — арабизм ва форсизмга, яъни арабий ва форсӣ сўз ҳамда иборалардан меъёридан ортиқ фойдаланишга йўл қўйилмаган. Драма тўлиғича ҳозирги ўзбек адабий тилида ёзилган. Ундаги халқ оғзига тушиб, оммалашиб кетган қўшиқлар умуман арузда эмас, балки, Ғ. Ғулом айтгандай, туркий арузда, туркий халқлар шеъриятида кўп қўлланадиган вазналарда. Масалан, Бобоҳоннинг зулми туфайли дарёда оқиб, Хоразмга келиб қолган Тоҳирни Моҳим, шу мамлакат подшоҳининг қизи, яхши кутиб олар экан, Тоҳирга қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилади:

*Изларинг ўпмоққа Хоразм ичра ҳар гулзор зор,
Боқмасанг ҳолимга, жисмим жонидин безор зор.
Нақди жон ила жаҳонда мен харидоринг бўлай,
Доимо излашда юрдим кўчаю бозор зор.
Қоматинг кўрганда ишқинг жонга ўт солди, нетай,
Раҳм этиб, кўксимга солма қаҳрдан озор зор.
Қўрқаман, васлингга етмай ўлмасам армон билан,
Илтифот кўрсатмасанг, мен йиғлагайман зор-зор.*

Ғазал шаклидаги бу қўшиқ илмӣ бадеъдаги тажниси муқаррар санъати асосида ёзилган бўлиб, қофия охиридаги сўзнинг бир бўғини—«зор» мустақил мазмунда ҳар байтда радиф бўлиб такрорланади ва шеърга талаффузда ўта ёқимлилиқ бағишлайди. Бу санъатдан Сайфӣ Саройи, Навоӣ ва бошқалар маҳорат билан фойдаланишган. Собир Абдулланинг бу ғазалига Хувайдо услубининг таъсири ҳам йўқ эмас.

Маълумки, Навоийнинг:

Зулфинг очилиб, орази дилжў била ўйнар.

Ҳинду бачайи шўх дурур — сув била ўйнар —

деган матлаъ билан бошланувчи машҳур ғазали бор. Бу ғазалга кейинги шоирлар томонидан бир неча татаббулар ҳам битилган. Собир Абдулла эса Тоҳирнинг Моҳим ва унинг канизаклари билан шўх мулоқотини Навоий ғазалига янги татаббу яратиш усули билан гавдалантирган:

Тоҳир:

*Бечора кўнгул ғам ила, қайғу билан ўйнар,
Кундуз ўқолиб, тунда қоронғу билан ўйнар.*

Каниз қизлар:

*Ўйнаб-ўйнаб, Моҳим агар қилса табассум,
Ҳар лаҳзада бу лаблари кулку билан ўйнар.*

Моҳим:

*Кўксум тўлатиб, тақсам анор лаъл ила ёқут,
Кўксумда туриб, дарёдаги сув билан ўйнар.*

Каниз қизлар:

*Ўйнаб-ўйнаб, Моҳим агар қилса табассум,
Ҳар лаҳзада бу лаблари кулку билан ўйнар.*

Шу ўриндаги:

*Солмағай жамолига кўзни бир қиё ҳарғиз,
Таъсир этмағай, билмам, зору илтижо ҳарғиз—*

деб бошланган Моҳим ариясини ҳам Навоийнинг:

*Куйинг борида қилмон жаннатга гузар ҳарғиз,
Қаддинг қошида солмон тубига назар ҳарғиз —*

матлаи билан бошланган ғазали йўлида ёзилган десак, хато бўлмас.

Тоҳирнинг учинчи пардадаги:

*Айирмиш ўзгалар рашки мени ёру диёримдан
Ва лекин ажратолмас бу жудолик ихтиёримдин,—*

деб бошланган машҳур арияси эса Нодиранинг:

*Фиғонким, гардиши даврон айирди шахсуворимдин,
Ғамим кўп, эй кўнгул, сен беҳабарсан ҳоли*

зоримдан—

деб бошланган газалини эсимизга солади. Маълумки, бу ғазални, айрим сўзларини ўзгартириб, Фурқат ҳам ўз шеърлари қаторига киритган. Бундан маълум бўладики, «Тоҳир ва Зухра» драмасининг юзага келишида мумтоз адабиётимиз Собир Абдулла учун энг катта маҳорат мактаби бўлган. Собир Абдулла ундан узлуксиз ўрганган.

Собир Абдулла бу мусиқали драма жанрига онд аса-рида мумтоз шеър турларининг ғазалдан ташқари мураббаъ, мустазод турларидан ҳам истифода этган.

Учинчи пардадаги каниз қизларнинг:

Шукр айла, йигит, бахт қуши бошинга қўнган

Мардонаи даврон.

Борми яна, айт, сенда пушаймон ила армон,

Эй кўнгли паришон

деб бошланган, Моҳимнинг эса:

Кўнглингни қўйиб, кўнглимни ол, созима бўл жўр,

Сенсан менга манзур,

Номинг бўладир воҳага маълум, яна машҳур,

Манман санга жонон—

деб бошланган қўшиқларида биз мустазод жанри хусусиятлари мавжуд эканини кўрамыз. Зухранинг иккинчи пардадаги қўшиғи Муқимий даврида ривожланган мураббаъ усулида ёзилган дейиш мумкин:

Уч кун деганда келмадинг,

Ёлғизлигимни билмадинг.

Ёки назарга илмадинг,

Ёр, мунча зор эттинг мени.

Утди орадан олти кун,

Кўксимда ғамлардин тугун.

Айниқса кўп куттим бугун,

Ёр, мунча зор эттинг мени.

Бу шеър шаклидан бошқа ўринларда ҳам яхши фойдаланилган.

Бир қанча ҳолларда эса шоир ғазал шаклидан усталик билан фойдаланган. Масалан, тўртинчи пардада Сардор ва Ҳофиз халқ билан бирга қўшиқ айтар экан, халқ ғазалнинг:

*Кўчаларда сарғайиб, ранги сомон тоқайгача...
Дилда қайғу, тилда нафрат, кўзда қон тоқайгача...
Юртимизда Хонбобохон ҳукмрон тоқайгача...—*

деган мисраларини хор қилиб айтган ва бу ўринларда муаллифнинг ижтимоий-сиёсий ғоялари яхши, таъсирли очилган. Яъни Собир Абдулла мумтоз адабиётимиздаги анъанавий шеър турларини ўзи яшаган даврига, санъатига муваффақият билан яқинлаштира билган.

Бу деганимиз — драма бошидан охирига қадар мумтоз адабиёт таъсирида ёзилган, муаллиф эса асл (оригинал) асар ярата олмаган, деган гап эмас. Мутлақо! Аксинча, Собир Абдулла мумтоз адабиёт анъаналарига суяниб, уларга ижодий ёндашиб, мусиқали драманинг ноёб бир намунасини ярата олди. Масалан,

Тоҳир ва Зухранинг:

*Отмагай тонг боғ аро азминг хиромон бўлмаса,—
деб бошланган дуэти,*

«Қизлар, қатор ўйнаб келинг,—

деб бошланган хор, Зухра ва Қамарнинг:

Ишқ сели кўзларимда оз эмас, дарёча бор,—

деб бошланган қўшиғи ва бошқалар тамом асл (оригинал) шеърлардир. Бундай мисолларни кўплаб келтирсак бўлади. «Тоҳир ва Зухра» драмаси ҳақидаги гапларни шоирнинг «Муқимий», «Гул ва Наврўз», «Ал-помиш» ва бошқа асарлари ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Собир Абдулла ижоди мисолида биз шунга амин бўламизки, ижодкорларга нисбатан зўрлик сиёсатини ўтказиш, уларни ўз истеъдодлари тақозо этган йўлдан қайтаришга уриниш, юмшоқ қилиб айтганда, самарасиздир. Хусусан, ижодкор биринчи навбатда ўз халқининг маънавий бойликларига, адабий анъаналарига қанча яқин туриб қалам тебратса, бу соҳада у ҳақиқий ютуқларни қўлга киритишга ҳам шунча яқин бўлиши табиий. Собир Абдулла босиб ўтган ижодий йўл мураккаб ва ўзига хос бўлиб, бу соҳада махсус илмий текширишлар олиб бориш зарур, деб ўйлайман.

ИСТЕЪДОДНИНГ ОЛМОС ҚИРРАЛАРИ

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИЁТИ МАНБАЛАРИ ҲАҚИДА

Маълумки, Алишер Навоийнинг адабий мероси бой адабий ва илмий анъаналар асосида юзага келган. Одатда, Навоий ижодининг манбалари ҳақида гап борганда, унинг аввало ўзигача яратилган туркий тилдаги адабиётини яхши ва пухта ўргангани, унинг энг яхши анъаналарини давом эттиргани, ривожлантиргани тўғри қайд этилади. Масалан, Навоий дostonларини, хусусан, «Фарҳод ва Ширин» дostonини Амирий «Даҳнома»си билан қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, гарчи Навоий Амирийнинг «туркча шеърни яхши воқеъ бўлубтур, аммо шухрат тутмабтур» («Мажолисун-нафонс»нинг биринчи мажлиси) деб ёзган бўлса ҳам, ўзи унинг ижодини яхши билган, ундаи ижод сирларини ўрганган. Биз бу масалага «Гулистон» журналида эълон қилинган «Алишер Навоий ва Юсуф Амирий» деган мақоламизда (1987 йил, № 12) махсус тўхталганмиз.

Адабиёт тараққиётини, ёзувчи маҳоратини бир-бирдан ажралган ҳолда, анъаналарсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Навоий ижодиётининг иккинчи бир муҳим манбаи халқ оғзаки ижодидир. Таниқли фольклоршунос олимлардан Ҳоди Зарифов, Натан Маллаев, Муҳаммаднодир Саидов, Муҳаммаджон Ҳакимов ва бошқаларнинг бу соҳадаги тадқиқотлари масаланинг кўпгина томонларини ҳолисона тарзда ёритиб берган. Лекин Навоий шеърини шундай хазинаки, бу масала юзасидан ҳам янги тадқиқотлар яратиш, Навоийнинг фақат ўзбек халқ оғзаки ижодига эмас, бошқа халқлар фолькларига муносабатини ҳам чуқурроқ ўрганишга интилиш керакка ўхшайди. Масалан, хоразмлик аллома Маҳмуд Замаҳшарий «Ал-Мустақсо фи амсол ил-араб», «Навобни ул-калим», «Мақомот уз-Замаҳшарий», «Атвоқ уз-заҳаб» каби асарларида араб халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларини йиғишга катта аҳамият берган. Маълумки, Навоий Замаҳшарий асарларини Саккокий, Ибн Ҳожиб, Тафтазоний асарлари каби севиб ва синчиклаб ўқиган.

Замахшарий асарларининг, хусусан, «Маҳбубул-қулуб»-нинг яратилишига муайян таъсири бўлган бўлиши керак. Аммо бу ҳақда биз ҳали жиддий ўйлаб кўрганимиз йўқ.

Навоий ижодиининг юзага келиши ва ривожланишида Шарқ халқлари адабиётлари, айниқса форсий тилдаги адабиёт муҳим роль ўйнагани ҳаммага маълум. Бу масалани ўрганишда Е. Э. Бертельс, О. Шарафуддинов, С. Айний, В. Зоҳидов, В. Абдуллаев, Ҳ. Орасли, А. Мирзоев, Э. Шодиев, С. Нарзуллаева, С. Эркинов, Б. Валихўжаев ва бошқалар катта ишларни амалга оширдилар.

Бироқ адабий алоқалар соҳаси Навоий ижодиининг мураккаб соҳасидир. Бу соҳада ҳамма нарса аниқ дейишга ҳали эрта. Ҳозир шу нарса маълумки, Навоий ўз салафларидан, форс-тожик адабиётидан кўп нарса ўрганган, лекин уларнинг анъаналарини қандай бўлса шундай такрорлаш билан чекланмаган.

Навоий «Сабъан сайёр» дostonида ўз улуг устозлари ижодига муносабатиди:

*Сўзни айлаб алар сўзига адил,
Балки тағйир этиб, бериб табдил...—*

қабилида иш тутганини қайта-қайта уқтиради.

Масалан, ўз асарларини форсий тилда ёзган улуг озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг «Хамса»си-ни Навоий деярли ёд билган. Низомий «Искандарнома» дostonининг иккинчи қисми — «Иқболнома»нинг кириш қисмида ўзига замондош ҳукмдор шаънига мадҳ битар экан, ўша йиллари Ганжада юз берган даҳшатли зилзила ҳақида қуйидаги таъсирли сатрларни ёзган эди:

*Аз он зилзила, ки осмонро дарид,
Шуд он шаҳрҳо дар замин нопадид.
Чунон ларза афтод бар кўҳу дашт,
Ки гард аз гиребони гардун гузашт.
Замин гашта чун осмон беқарор,
Муаллақзан аз бозии рўзгор.
Баромад яке садма аз нафхи сур,
Ки моҳи шуд аз кўҳан гов дур.
Фалакро салосил зи ҳам баргусаст,
Заминро мафосил баҳам дар шикаст.
Дар аъзои хок обро баста кард,
Зи бас куйтан кўҳро хаста кард...
Заминро чунон дарҳам афшурд сахт,*

*Ки аз афсурдаги кўҳ шуд лахт, лахт.
На як риштаро муҳра бар кор монд,
На як муҳра дар ҳеч девор монд.
Зи бас ганҷ, ки он рӯз бар бод рафт,
Шаби шанbero Ганжа аз ёд рафт.
Зи чандон зану марду барнову пир
Бурун н-омад овозае чуз нафир¹.*

Мазмун:

*Осмон ёрилгандай бўлди у зилзиладан:
Суприлди шаҳарлар ернинг юзидан.
Шундай ларза тегди тоғу тошларга,
Чанг-тўзон кўк юзин қоплади қўйди.
Ер остун-устун бўлди, осмон беқарор,—
Тақдир ғўйинидан муаллақ қолиб.
Исрофил карнайи чалиниб бирдан,
Гўё ҳўкиз тебранди, қочиб балиқдан.
Фалак занжирининг ҳалқаларидан.
Узилди заминнинг барча бандлари.
Тўсилди равон оқар сувларнинг йўли,
Беркилди тоғлардаги довонлар, йўллар...
Ер шундай тартибсиз, қаттиқ сиқилди,
Бу сиқикдан тоғлар парча-парча бўлди.
Бирон ипмунчоқда мунчоқ қолмади,
Бирон бир девор қолмади тикка.
Қолмади бирон бир хазина, кетди шамолга,
Бу шанба кечаси йўқолди Ганжа.
Хотину эркак, ёшу қари — ҳамма
Йиғлашарди қаттиқ фарёд, фиғон-ла.*

Навоий ўзбек тилида «Хамса» ёзишга киришиб, «Ҳайратул-аброр» достонининг кириш қисмидаги иккинчи муножотда Оллоҳ таолонинг раҳмдиллиги билан бир қаторда чексиз ва тенгсиз куч-қудратини, хоҳласа бир неча дақиқада бутун дунёни остин-устун қилиб юбора олишини тасвирлар экан, бунда у маълум даражада Низомийнинг Ганжа зилзиласи тасвиридан ҳам илҳомланган, юз бериши мумкин бўлган умумжаҳон ҳалокати манзарасини Низомий услубида муболаганинг таблиғ ва игроқ усуллари орқали ёрқин гавдалантира олган!— дейишга асос бор:

Ер қўнуб ёрнидин, ўлуб ҳамма гард,

¹ Низомий Ганҷавӣ. Куллиёт, ч. панҷум, Душанбе, 1984, 45-бет.

*Ким итиб анда фалаки ложувард.
Одакий ул дамда анигдек адам,
Ким бу дам одамда вафо-у карам.
Ер тутубон авжу фалак таҳ тушуб,
Гаҳ бу чиқиб юқори, ул гаҳ тушуб.
Ут қилибон баҳрда ғаввослиқ,
Тоғ этибон чарх уза раққослиқ.
Чарх мисосида булутдек ғиров,
Девзада ўйлаки кўрганда дев.
Тоғу фалакларда тароқо-тароқ,
Борча тароқида аён алфироқ...*

Икки улуғ шоир тасвирий қиёслаб ўрганиш Навоий тасвирий том маънодаги оригиналлик даражасига кўтарила олганини кўрсатади.

Навоийнинг анъанавий мавзуларда ёзган достонлари ва шеърларида салафлари асарлари билан образлар ҳамда сюжетлар талқинида ўхшашликлар ва яқинликлар бўлиши билан бирга айрим фикрлар ҳамда байтларда айнан ўхшашлик ва яқинликлар мавжуд. Мен, масалан, олдин эълон қилган ишларимнинг бирида Навоийнинг «Хайратул-аброр» даги машҳур:

*Одами эрсанг, демагил одами —
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами —*

деган байти Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асаридаги:

*Ту гар меҳнати дигарон беғами,
Нашоядки, номат ниҳанд одами*

(Сен бошқаларнинг қийинчилигига бепарво бўлсанг, Сени одам деб ҳисоблашлари мумкин эмас) — деган байтига ҳамма томондан ҳамоҳанг эканини айтган эдим.

Навоийнинг шу достонида камтарлик қилиб, салафлари асарларини сарв, гул ва лолага қиёслаган ҳолда ўз асарини ўзинга ўхшатиши характерли:

*Сарву гулу лола харидори бор,
Лек ўтуннинг доғи бозори бор.*

Худди шунга ўхшаган байт Хусрав Деҳлавийнинг «Мажнун ва Лайли» достонида ҳам бор:

*Гар лолаву сарв дар шумор аст,
Охир хасу хор ҳам ба кор аст.*

(Лола ва сарв яхши ҳисобга ўтса эди,
Хас ва тикон ҳам бир ишга яраб қолади).

Бунга ўхшаш мисолларни Навоий достонлари ва шеърларидан яна келтириш мумкин. Бизнингча, бундай ўхшаш байтларни Шарқ шеъриятида маълум даражада ўрин тутган тазмин санъати сифатида баҳолаш тўғри бўлади. Атоуллоҳ Ҳусайний ўзининг «Бадоеъус-саносъ» асарида тазмин санъатининг хилларига махсус тўхталиб ўтган. Унинг фикрича, тазмин йўли билан бировдан олинаётган бир ёки икки байтлик «шеър кўп машҳур бўлмоғи керак»,— токи унинг бировники эканлиги ошқиниб турсин¹. Атоуллоҳ: бировдан олинган бундай байтлар адабий ўғирлик ҳисобланмайди,— деган. Атоуллоҳ айтгандай, Навоий ҳам бундай байтларни уларнинг муаллифларини яхши иният билан, бу байтлардан ўзбек китобхонларини баҳраманд қилиш учун ўз асарларига кўчирган. Юқорида келтирганимиз Саъдий ва Хусрав Деҳлавий байтлари ҳам ҳаммага, хусусан, форсийзабон китобхонларга маълум байтлар эди. Биз бундай ўхшашликлардан кўз юммаслигимиз, уларни илмий жиҳатдан тўғри баҳолашимиз, нашрларда эса ҳолис изохлашимиз зарур.

Адабий алоқалар ҳақида гап борганда биз кўпроқ Навоийнинг Марказий Осиё, Қавказ, Яқин Шарқ, қисман Ҳиндистондаги ижодкорларга, адабий ёдгорликларга муносабатини кўзда тутамиз. Кейинги текширишлар эса Навоийнинг Олтой минтақасидаги адабий ёдгорликлардан ҳам хабари бўлганлигини кўрсатмоқда. Биз буни аввалги ишларимиздан бирида Аланқуво афсонасига Навоийнинг қараши орқали далиллаган эдик. Шу ишларни давом эттириб, биз Навоий «Хамса»сининг юзага келишида Хитой маданияти, тили, тарихининг ҳам таъсири бевосита сезялмиз. Масалан, Навоийнинг «Сабъан сайёр» достонида Эрон шоҳи Баҳром сайёҳ Монч қўлида хитойлик Дилоромнинг суратини кўриб, уни яхши кўриб қолади ва уни Хитойнинг бир йиллик хирожини ҳисобига сотиб олади. Хитой тарихига оид манбалар билан танишиш шунини кўрсатадики, чиндан ҳам Хитойда VII, VIII ва IX асрларда тирик одамларни товар сифатида сотиш ва сотиб олиш ривожланган бўлган. Америка олими Эдвард Шефернинг ёзишича, Хитойга тобеъ Фуцзяни, Гуандун, Гуанси, Гуйчжоу вилоятларида ёш йигит ва қизларни сотиш авж олганда VIII аср

¹ Атоуллоҳ Ҳусайний. «Бадоеъус-саносъ», Тошкент, 1981, 246-бет.

охирнда ҳукмдор Де-цзун бундай савдони бас қилиш ҳақида фармон берган. Худди шундай фармон IX аср ўрталарида Сюан-цзун томонидан ҳам берилган бўлиб, бунда «эркаклар ва хотинлар шох ва фил суяклари каби товар ва бойликка айлантирилгани»дан норозилик билдирилган. Бу фармонда қайд этилишича, одам савдоси билан шуғулланган кишилар жанубий мамлакатлардан, хусусан, Корейдан келтирилган ёш тутқин қизлардан кўп фойда кўрганлар.¹ 817 йилда Гуанчжоудаги ҳокимиятни эгаллаган Кун Куй умуман хотинларни сотишни манъ этган.² Демак, Навоий, бизнингча, Дилором тарихини тарихий жиҳатдан маълум даражада тўғри ёритган. Яъни Навоийнинг бу дostonда ёзганлари қуруқ чўпчак эмас, маълум тарихий асосларга эга.

Навоий «Садди Искандарий» dostonида Хитой хоқонининг Искандар шарафига катта базм қурганини тасвирлар экан, шу боб охирида шундай бир байт бор:

*Муғанний, улуғ йир навосини туз,
Пижир кўкка пийпо садосини туз.*

«Улуғ йир» қадимда узоқ чалинадиган туркий куйлардан бирининг номи. Бу ўринда бизга нотаниш «пижир» ва «пийпо» деган сўзлар ҳам қўлланган. «Пижир» осмоннинг қандайдир сифатининг билдираётган кўринадиди. «Пийпо» эса бизда уд деб аталган мусиқа созининг хитойча номи. Бу сўз маъноси Эдвард Шефернинг юқорида зикр этилган китобида ҳам бор. Унда IX асрда яшаган Чжан Цзи деган шоирнинг бир шеъри келтирилади. Бу шеърининг русча таржимасида шундай сатрлар бор:

*Там кольца из яшмы продевшая в уши
девица из чьей-то семьи,
Сжимая в объятиях лютню-пипа,
приветствует бога морей.³*

Демак, «пипо» хитойча сўз экани аниқ. Бироқ Э. Шефер китобидаги шеърлар таржимони Л. Н. Меньшикова уни «карнай» деб нотўғри таржима қилган. Бу шеър мазмунидан ҳам қучоқлаб, бағрига босиб чалинадиган мусиқа сози англашилади. Бинобарин, Навоий бу сўзнинг туб маъносини билган ва Хитой хоқонининг базми

¹ Э. Шефер. Золотые персики Самарканда. М., 1981, с. 70.

² Уша китоб, 71-бет.

³ Уша китоб, 71-бет.

ҳақида гап бораётганда, матига, тасвирга маҳаллий ранг, маҳаллий тус бериш учун шу хитойча сўзни ишлатган. Айтилганлардан чиқариладиган хулоса шуки, биз бундан буён Навоий ижодини илмий ўрганишда Хитой манбаларини ҳам ўрганишимиз ва уларга мурожаат қилишимиз фойдадан холи эмас.

◀ Навоий ижодини ўрганишнинг энг муҳим манбаларидан яна бири, албатта, шоир ижод қилган давр, у яшаган тарихий шароит, у нафас олган маданий муҳитдир. Навоий ижодини бусиз тасаввур этиш қийин. Унинг асарлари шу муҳитнинг меваси. Бу соҳада катта ишлар қилинган. Лекин бу масалани ёритишда ҳам яқин ўтмишда маълум бирқёламаликларга йўл қўйилганини тап олиш, эндиликда буни тузатиш керак. Масалан, Навоий яшаган адабий муҳит талқинида Ҳусайн Бойқаронинг номи кўп вақт салбий баҳоланган, камситилган. Маълумки, Ҳусайн Бойқаро ўз даврининг энг истеъдодли шоирларидан бири бўлган. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Ҳусайн Бойқаронинг гоят оригинал ғазаллар ёзганини таъкидлайди ва буни мисоллар билан исбот қилади... Демак, биз Ҳусайн Бойқаро ижоди ва адабий фаоллигига баҳо беришда ҳали Навоий даражасига кўтарилганимиз йўқ. Бу махсус катта бир илмий тадқиқот мавзуи бўлиши мумкин. Масалан, Навоийнинг «ўзгача» радифли ғазаллари маълум даражада Ҳусайн Бойқаронинг шу радифдаги ғазалларига назира. Чунки бу радиф билан Ҳусайн Бойқаро биринчи бўлиб ғазаллар ёзган ва унинг бу ғазалларини Навоий ўз тазкирасида мақтаган. Навоийнинг рўмолча тикаётган қиз ҳақидаги:

*Еғлиғин, эйким, тикарсен, игна мижгонимни қил,
Нақш этарда тори онинг риштаи жонимни қил,—*

деган байт билан бошланган ғазали эса шу даврнинг истеъдодли шоири Сайфи Бухорий ғазаллари йўлида ёзилган. Гап шундаки, Сайфи Бухорий ўша даврда айниқса ўзининг турли касб эгалари ҳақидаги шеърлари билан кенг танилган эди. Навоий ҳам унинг бу хил шеърларини юксак баҳолаган ва улар ҳақида «Мажолисун-нафоис»да: «Ва санъат ва ҳирфа аҳли учун ҳам кўп латофатлиғ назм қилибтур ва ул тариқда мухтаръедур»,— деб ёзган ва уни шу соҳанинг, яъни меҳнат кишилари ҳақидаги шеъриятнинг (ҳозирги тил билан айтганда, ... ишлаб чиқариш мавзуининг) «мухтаръеи»

(асосчиси, ижодкори) деб атаган эди. Навоий ижодининг бундай жиҳатларига аниқликлар киритиш, унинг замонавий манбаларини ҳам очиш муҳим вазифа деб қаралиши керак.

✓ Ва ниҳоят, Навоий ижодининг яна бир муҳим манбаи диний ва суфий адабиётлардир. Навоийнинг суфий адабиётга муносабати унинг Фаридиддин Аттор, Баҳодуддин Нақшбанд, Абдулла Ансорий, Саййид Ҳасан Ардашер ва бошқалар билан яқинлигини ўрганиш мисолида маълум даражада тадқиқ этилмоқда. Аммо Навоийнинг диний адабиётга муносабати, диний адабиётлар, хусусан, Қуръон ва ҳадислар унинг ижодида доимий ва муҳим манбалар бўлгани, ўз даври ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий масалаларини улуғ шоир кўп вақт шу асарларга суяниб ҳал этганлиги шу пайтгача ўрганилмади, ҳатто бундан кўз юмиб келинди. Навоий ўзининг «Назмул-жавоҳир» асаридаги рубоийларидан бирида Қуръон, уни ўқишнинг фойдаси ҳақида қуйидаги ҳаяжонли сатрларни битган эди:

*«Қуръон»ки эрур муждаи жони йқумоқ,
Йўқ, йўқки, ҳаёти жовидоний йқумоқ.
Бил кўнгулга истасанг шифони йқумоқ,
Қил, келди кўнгул шифоси онӣ йқумоқ.*

Бизнингча, бу ўринда Ибн Синонинг «Шифо» асари-га ишора ҳам йўқ эмас. Яъни, Навоий фикрича, инсон ҳақиқий шифони биринчи галда Қуръондан топиши мумкин.

Навоийнинг «Хамса» дostonларидаги инсонни улуғлаш билан боғлиқ кўп фикрлари, аввало, Қуръондан олинган. Чунки Қуръонда ёзилишича, Худо инсоннинг мартабасини шундай улуғ қилиб яратганки, ҳамма фаришта-лар унга сажда қилган. Фақат шайтонгина бундан бўйин товлаган. «Хамса» дostonларининг кириш қисмларида Навоий ўзи ҳам ўз гапларининг Қуръон сўзлари билан боғлиқ эканига кўп ишоралар қилган, Қуръондан иқтибослар келтирган. Навоий Қуръонга инсониятнинг улуғ китобларидан бири сифатида қараган. Навоий ўз ғазалларининг бирида ҳазил йўли билан: «Қўлум олиб келар, оғзим ичар—менда не гунаҳ!», деб ёзар экан, бунда ҳам у, Қуръонда ҳамма диний китобларда бўлганидек, худодан амрсиз тикон ҳам кирмайди, инсоннинг ҳамма яхши ва ёмон ҳаракатлари Оллоҳнинг иродаси билан юз беради,— деган фикр ўт-

казилган. Бу ғоя «Ҳайратул-аброр»да: «Не қадаме амр-сиз олиб, не дам»,— деб ифодаланган. Ҳар қандай бўлганда ҳам Навоийнинг Қуръонга, Ислом динига садоқати тарихий жиҳатдан асослидир.

Масалаи, Навоий «Ҳайратул-аброр» достонида ахлоқ масалалари юзасидан атрофлича фикр юритар экан, бу масалалар талқинида Қуръонга мурожаат қилади. У инсон ҳаётида қаноат қилиш катта фазилат эканини тушунтирмоқчи бўлар экан, Қуръондан «Азза ман қанаъ»—«Қим қаноатли бўлса, иззатли бўлади» ибораси келтирилган. Бундай мисоллар жуда кўп. Шоир «Насойимул-муҳаббат» асарини яратар экан, кўп сўфийларнинг меҳнат аҳлидан келиб чиққани, ҳалол яшаганини таъкидлаш учун ҳадисдаги «Қосиб оллоҳнинг дўсти» деган иборани келтиради. Шу мисолларнинг ўзи ҳам биз ўзимизнинг Қуръонга нисбатан қарашларимизни ўзгартириб, унда кишилар тарбияси учун яхши фикрлар борлигини тан олишимиз, Навоий каби даҳоларимиз асарларининг диний қарашлар билан боғлиқ қисмлари талқинида ғаразғўйликка, сохталаштиришга энди йўл қўймаслигимизни тақозо этади.

Утмишда Шарқ мусулмон мамлакатларида халқни, давлатни, жамиятни қонуний бошқариб туриши керак бўлган мусулмон ҳуқуқшунослиги — фикҳ ҳам бошидан охиригача Қуръон ва ҳадисларга асосланган эди. Навоий фикҳни ўрганиш шарафли иш эканини таъкидлаб, «Назмул-жавоҳир»да қуйидаги рубоийни ёзган ва фақиҳларни умматларнинг сарвари деб улуғлаган:

*Қолғон киши касби илмдин заҳмат аро,
Фикҳ ўргансун саъй ила ул меҳнат аро.
Илм ичра шараф фикҳда бил нисбат аро,
Қим, сарвар эрур фақиҳ бу уммат аро.*

Фақиҳ бўлиш, фикҳни ўрганиш эса осон иш эмас эди. Бунинг учун араб тилини яхши билиш, диний китобларни пухта, ипидан игнасигача ўрганиш, бошқа фақиҳларнинг асарларини, Қуръон шарҳларини билиш талаб этилар эди. Фикҳни Навоий, маълумки, Самарқандда буюк арабшунос ва фикҳшунос Фазлуллоҳ Абулайсдан ўрганган эди.

Биз бу ўринда Навоий ижодининг бир қанча манбалари ҳақида мулоҳаза юритдик. Навоий ижодининг бундан бошқа манбалари ҳам йўқ эмас. Масалаи, Навоий қадим юнон маданиятини, араб адабиётини, Ҳин-

дистонни жуда яхши билган. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Юнон мамлакатига онд таъриф ва тавсифларни кўздан кечирар эканмиз, унда шундай сатрларга дуч келамиз:

*Ки Юнон мулки ул фархунда кишвар,
Ки ҳикмат бирла топти зебу зевар.
Ҳакимекам, топиб ашколи афлок,
Бу кишвар туфроғидин бир овуч хок.
Тоши ҳикмат элининг дурри тожи,
Гиёҳи борча иллатлар иложи.*

Бу ўринда Навоий Юнон мамлакатини қадимий маданиятнинг бешиги, барча фанлар ривожланган, табиати ҳам бой бир бахтиёр («фархунда») ўлка сифатида мадҳ этмоқда. Бироқ шоир бу ўринда умумий гаплар ва мавҳум таърифлар билан чекланиб қолмоқчи эмас. Қадим Юнон шуҳрати ҳақида гап борар экан, иккинчи байтда осмоннинг тузилиш сирларини биринчи марта ҳал қилиб берган бир юнон олимини эслатиб, ўшандай буюк инсон ҳам шу мамлакатнинг табаррук бир сиқим («овуч») туфроғидан дунёга келганини айтмоқда. Бу олим ким? Бу эрамизнинг 90-йилларида туғилиб, 160-йилларида вафот этган, машҳур «Альмагест» («Алмажаст») асарининг муаллифи Клавдий Птолемей бўлиб, у Шарқда Батлимус номи билан шуҳрат топган, асарлари араб тилига таржима ҳам қилинган. Навоий унинг илмий фаолиятидан яхши хабардор эди. Навоий Батлимус (Птолемей) ҳақида бошқа дostonларида ҳам сўзлаган.

Биз Навоий ижодининг манбаларини қанча яхши билсак, уларни ўрганиш, тадқиқ этиш усулларимизни қанча такомиллаштирсак, улуғ шоир асарларига берган баҳомиз ҳам шунча ҳаққоний ва асосли бўлади.

НАВОИЙ ЗАМОНДОШЛАРИ ВА МАЪНАВИЯТ

Маълумки, Алишер Навоий ўз асарларида, хусусан, «Хамса» таркибига кирган дostonларида ўз қаҳрамонларининг ёрқин тимсолларини чизар экан, уларни маънавий жиҳатдан ниҳоятда етук ва бой кишилар сифатида тасвирлаган. Масала, Фарҳод жисмоний жиҳатдан ғоят бақувват бўлиши билан бирга болалик чоғидаёқ Қуръонни ёд олган, ўн ёшга етганда:

*Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқни касб этмаган илм,—*

деб ёзади Навоий. Худди шунингдек, Ширин ва бошқалар ҳам Меҳинбону саройида, Фарҳод шарафига машҳур ариқ қазиб бўлингач уюштирилган базмда Ширин ва унинг дугоналарининг барча фаи ва санъатлардан огоҳлиги яхши тасвирланган. «Хамса»нинг сўнгги достони «Садди Искандарий»да Искандарнинг шоҳ ва лашкарбоши бўла туриб, кўп фаоллардан ҳам хабардорлиги, унинг ҳарбий сафарларида Афлотун, Арасту, Суқрот, Балинос, Аршимидус, Фисоғурс, Жолинус, Фарфунюс каби олимларнинг иштирок этгани, ойнаи жаҳоннамони ихтиро этгани, ер юзидаги ишларини тамомлаб бўлгач, океанларни ўрганиб, «бир кема» тўла ноёб маълуматлар йиққани қизиқарли ҳикоя қилинган.

Навоий тасвирлаган қаҳрамонлар маънавий жиҳатдан шу қадар бой экан, XV аср, хусусан, ўша асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда маънавиятнинг аҳволи қандай эди? деган савол туғилади.

Бу тўғрида гап борар экан, аввало шуни таъкидлаш керакки, соҳибқирон Амир Темур вафотидан (1405) кейин Шоҳруҳ салтанати (1409—1447), Улуғбек салтанати (1447—1449) даврида қўшни мамлакатлар билан тинч, қўшничилик муносабатлари ўрнатилди. Асосий диққат-эътибор мамлакат ичкарисидagi иқтисодий, маданий аҳволни яхшилашга, ривожлантиришга қаратилди. Бу соҳада бошқаларга ўрناк бўларли маданий анъаналарни бошлаб бериб кетган Амир Темурнинг роли катта бўлганини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Масалан, Амир Темур улуғ давлат арбоби ва саркарда бўлиши билан бирга, санъат, адабиёт ишларига ҳам ҳурмат билан қараган, Бибиҳоним масжиди, Оқсарой, Аҳмад Яссавий мақбараси каби улкан меъморчилик намуналарини қуриш ғоясини ўзи ўртага ташлаган ва ўзи бош бўлиб амалга ҳам оширган, айрим ҳолларда ўз пажодий таклифлари билан бу маданий ёдгорликларнинг мукаммал бўлишига ўз ҳиссасини қўшган эди.

Алишер Навоий эса «Мажолисун-нафоис»да Амир Темурнинг шунча фазилатлари билан бир қаторда уни бадиий адабиётга, хусусан, шеърингга жуда яқин бўлган улуғ шахс сифатида ҳам таъриф-тавсиф қилади. Унинг ёзишича, Амир Темур гарчи шеър ёзиш билан шуғулланмаса ҳам, лекин жуда кўп шеърини ва насрий асарларни ёд билган ҳамда «андоқ хўб маҳал ва мавқеда», яъни ўз вақтида ва ўрнида шундай жойига қўйиб ўқирканки, бунга ҳамма қойил қолар экан.

Шоҳруҳ ҳам, гарчи шеър ёзмаса-да, адабиётга ҳомийлик қилган, дин ишларига кенг йўл очган. Айниқса, Улуғбек Мирзо астрономия, математика қатори тарих фани, шеърят билан қаттиқ шуғулланган. Унинг диний илмларни нақадар пухта билгани шундан кўринадики, у «знж» битиш, «расад» боғлаш билан бирга, Навоий «Мажолисун-нафоис» да хабар беришича, «етти қироат билла Қуръони мажид»ни ўқий билган. Айни вақтда, Саккокий ўз қасидаларидан бирида таъриф этишича, у илми бадъни жуда яхши тушунган. Шоирнинг ёзишича, бу соҳада дунёда унга тенг келадиган олим бўлмаган.

Темурий ҳукмдорлар орасида Амир Темури каби қилли чопган Ҳусайн Бойқаро (1469—1506 йилларда ҳукмронлик қилган) эса ўз даврининг энг истеъдодли шоирларидан бири бўлган. Унинг ўз шеърларидан махсус девон тузгани маълум. У адабий мажлисларда ёддан пайдарпай шеърлар ўқир ва ўзидаги бу хусусият унга катта бобоси — Амир Темуридан ўтганини фахр билан қайд этар экан. Навоий бу тўғрида «Мажолисун-нафоис»нинг еттинчи мажлисида шундай дейди: «То олам аҳли билғайларким, Султон соҳибқиронгаким, мажолисда пайдарпай ҳўб абъёт ва яхши сўзлар дар маҳал воқеъ бўлур, дағи маврусийдурким, нисбатин ул жадди бузургвор (яъни Амир Темури — А. Ҳ.) — га тузотурким, ул бирининг макони равзан жинон ва бу бири жаҳон мулкида жовидон бўлсун...» (Алишер Навоий. Асарлар, 12-жилд, Тошкент, 1966, 169-бет. Бундан кейин: «Мажолисун-нафоис», ...-бет).

Навоий ўзининг «Бадоеъул-васат» девонидаги бир ғазалида Ҳусайн Бойқаро билан қурган суҳбатлари нақадар мазмунли ва чиройли бўлганини, шоҳ тамбур чалиб, ўзи қўшиқ айтганини шундай тасвирлайди:

*Хуш улки, базмда ойлар тепарда арғуштак,
Шаҳ анда тамбура чолиб, Навоий деса қўшиқ.*

Комил Ерматов яратган «Навоий» фильмида эса Ҳусайн Бойқаро умумий маданиятдан йироқ, суякхўр, бадавий бир ҳукмдор сифатида тасвирланганки, бу тарихий ҳақиқатдан узоқдир. Навоий ўзининг бир неча минг шеърдан ташкил топган «Хазойинул-маоний» девонини тузар экан, Ҳусайн Бойқаро бу мураккаб ишда масъул муҳаррир вазифасини бажарган. «Дебоча»да хабар қилинишича, Навоий ҳар гал учрашганларида

50—60, гоҳо 100 та шеър олиб борар, шоҳ-шоир эса синчковлик билан уларни ўқир ва муҳим тузатишлар киритар экан. Замондошларидан бири Ҳусайн Бойқарога:

— Мабодо подшолик сизга насиб бўлмай қолганда нима иш қилган бўлар эдингиз?— деб савол берганда, у ҳеч иккиланмай:

— Нажмиддин Кубро мақбарасида жорубкашлик қилган бўлур эдим,—деб жавоб берган экан. Булар ҳаммаси шуни кўрсатадики, Ҳусайн Бойқаро ўз даврининг маънавий юксак кишиларидан бири бўлган ва шу юксакликда Хуросон давлатини бошқарган.

Албатта, Навоий замондошлари орасида Абдураҳмон Жомий алоҳида ажралиб турган. Гап шундаки, бу даврда инсоннинг маънавий бой ва юксак бўлиши бир томондан, диний илмларни, иккинчи томондан, дунёвий илмларни эгаллашни, адабиёт ва санъат соҳаларини барча нозикликлари билан билиш ва тушунишни тақозо этар эди. Бошқача айтганда, тасаввуфда бундай одамларни «комил инсон» деб атар эдилар. Бу даражага етишмоқ учун инсон тасаввуф оламига қадам қўйиб, аввало Оллоҳни таниши, ботиний илмларни эгаллаши, унга Худо назар қилган бўлиши лозим. Шундан кейин эса у зоҳирий билимларни ҳам ўрганиши, дунёда қандай илм бўлса, уни эгаллашга интилиши зарур бўлган.

Абдураҳмон Жомий шундай буюк инсонлардан эди. Алишер Навоий «Ҳайратул-аброр» достонида уни шундай илоҳий нурлардан баҳраманд бўлган, ҳатто илоҳий сирларни кашф этган улуғ аллома сифатида таърифлайди:

*Улки бу кун қутби тариқатдур ул,
Кошифи асрори ҳақиқатдур ул.
Кўкси ҳақойиқ дури ганжинаси,
Кўнгли маони юзи оинаси.
Олий анга етти фалакдин маҳал,
Етти фалак мушкили оллида ҳал.*

Бу таърифларнинг қанчалик ҳақиқатга яқинлигини Жомийнинг сеҳрли қалами билан битилган «Ҳафт авранг» туркумига оид достонлари, улардаги Иймон ва ислом, тасаввуф ва инсон ҳақидаги, борлиқ ва ҳаёт ҳақидаги муҳокама ва мулоҳазалари тўла исботлайди. Масалан, «Лайли ва Мажнун» достонида Навоий Жомийнинг «Субҳатул-аброр» достонини мадҳ этиб, бу

асар кўкдаги фаришталарни ҳам тасбеҳ ўғирришга, шу йўл билан Оллоҳ зикрини бундан ҳам ортиқ қилишга чорлади!— дейди:

*Чун «Субҳа»ни килкинг этти тавзиҳ,
Солдинг малак ичра зикри тасбиҳ.*

«Сабъаи сайёр»да эса Навоий Жомийнинг фазилатлар кони ва илмлар дарёси эканини таърифлаб, уни:

Фазл конию илм дарёси...—

деса, қуйироқда у илоҳий фанлар билан бир қаторда табиий фанларни ҳам мукаммал эгаллаганини уқтиради:

*Кашфи ҳикмат иши камоҳи анга,
Ҳам табию ҳам илоҳий анга.*

Чиндан ҳам Жомийнинг Илоҳиётга, тасаввуфга доир асарларидан ташқари араб тилини ўрганиш бўйича Ибн Ҳожибнинг «Кофия»сига ёзган «Шарҳи «Кофия» асари, мусиқа назариясига доир «Рисолаи мусиқий»си, арузга оид «Рисолаи аруз»и ва қофия ҳақидаги рисоласи, форс тили грамматикаси ва бошқалар унинг дунёвий илмларни нақадар пухта ўзлаштирганини кўрсатади. Навоий ўзи шундай одамнинг муриди эканидан фахрланиб бундай дейди:

*Навоийким муриду бандасидур,
Иродат йўлида афгандасидур.*

(«Фарҳод ва Ширин».)

Навоийга энг яқин турган замондошларидан яна бири Саййид Ҳасан Ардашер бўлиб, унга шоир «ота масо-басида» бўлган. Навоий унинг зоҳирий илмларни ҳам, тасаввуфни ҳам чуқур эгаллагани, ўз замонасининг энг истеъдодли, билимли кишиси бўлганини «Мажолисун-нафоис»да шундай таъриф қилади: «Бу фақир турк ва сорт орасида андин тамомроқ киши кўрмайдурмен. Йигитликда зоҳир улумин касб қилиб эрди. Аммо фақр жониби (яъни тасаввуф — А. Ҳ.) голиб эрди. Тасаввуфда таъби хўб эрди... Иккаласи тил бида гоҳи назм айтур эрди» («Мажолисун-нафоис», 68-бет.)

Саййид Ҳасаннинг энг катта хизматларидан бири Навоийдек буюк инсоннинг тарбиясида фаол иштирок этганидир. Маълумки, Навоий унинг тўғрисида кейин-

чалик «Холоти Саййид Ҳасан Ардашер» деган рисола ёзган. Шоирнинг Самарқанддан Саййид Ҳасанга йўллаган шеърӣ мактуби ҳам машҳур.

Навоӣ ўзининг бошқа бир устози — Ҳожа Юсуф Бурҳон ҳақида ҳам шунга яқин гапларни ёзган: «Ҳожа Юсуф Бурҳон... фақр ва фано тариқида сулук қилур эрди... мусиқӣ илмни ҳам яхши билур эрди ва фақир мусиқӣ фанида анинг шогирдимен. Кўпрак ўз шеърларига мусиқӣ боғлар эдри» («Мажолисун-нафоис», 50-бет.)

XV асрнинг иккинчи ярмидаги Хуросонда машҳур кишилардан яна бири Ҳусайн Воиз Кошифӣ бўлган. «Озфан бўлғайким, дахли бўлмағай», — деб ёзади Навоӣ унинг тўғрисида «Мажолисун-нафоис»да. — Хусусан, «ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутааййин ва машҳур ишлари бор ва мусаннафотидин бири «Жавоҳирут-тафсир»дурким, «Ал-бақара» сурасини бир мужаллад (яъни махсус бир жилд — А. Ҳ.) битибдурким, мунсифи қатъ била юз жуз бўлғай...» Маълумки, унинг тасаввуф тарихи ва назариясига оид «Футувватномаи Султонӣ» асари Н. Комилов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, «Шарқ юлдузи» журнаlining 1993 йил 1 ва 3—4-сонларида босилиб чиқди. Бу асар билан танишган одам муаллифнинг тасаввуф соҳасида нақадар катта билимга эга эканига ҳайратланмай иложи йўқ. Кошифӣ айни вақтда йирик адиб ҳам бўлиб, «Қалила ва Димна»ни «Анвору Суҳайли» номи билан қайтадан ёзган. Ўз даврида унинг шеърлари ҳам машҳур бўлган.

Навоӣнинг яна бир замондоши Мавлоно Риёзий бўлиб, шоир у билан Самарқандда танишган. Бу тўғрида «Мажолисун-нафоис»нинг иккинчи мажлисида қуйидагиларни ўқиймиз: «Мавлоно Риёзий самарқандлиғдур. Мутакаббир ва муъжиб киши эрди. Ҳазални бағоят хўб айтур эрди. Жомеъул-фазойил ва муқавиюддалойил киши эрди ва етти қалам билан хатни хўб битир эрди ва ҳам мулло ва ҳам ҳофизки, «Қуръони мажид»ни етти қироат билан билур ва ўқур эрди ва ҳам котиб ва ҳам шоир ва ҳам маолий эрди. Улум фанида ҳеч нимарсанга мажҳул қолмас эрди. Бу маъниға таҳаллуси далилдурким, ҳар нимарсаким, хаёл қилса эрди, айтур эрди ва дер эрди ва боғлар эрди ва хўб тасниф қилур эрди. Илми мусиқӣ ва адвор ва нужум ва истихрожи

рамал ва ғайри золика ҳеч нимарсадин бенасиб эмас эрди». («Мажолисун-нафоис», 59-бет.)

Бундай таъриф ва тавсифлар фақат Мавлоно Риёзӣ шаънига бўлмай, шундай одамларни тарбиялаб етказган замон, тарихий шароитга ҳам тегишлидир. Чунки бундай қомусий фазилатларни бир инсонда шакллантириш тарбия, ўқув ишларининг ниҳоятда йўлга қўйилгани билан боғлиқ, деб ўйлайман.

Илмга, маърифатга ўзининг бутун борлигини бағишлаган бундай зотлар дунё бойликларига, шоҳларнинг инъомларига, давлат мансабларига учмаганлар. Масалан, Навоийнинг ёзишича, Мир Камолиддин Ҳусайн деган киши Ироқ подшоси Султон Ёқубнинг юз минг олтинидан воз кечиб, Хуросонда Абдурахмон Жомийнинг хизматида бўлишни «матбуъ ва мақбул» ҳисоблаган. Навоий ёзади: «Мир Камолиддин Ҳусайн Мир Рафендин Ҳусайнга хоҳарзода бўлур. Хуросонда улум таҳсили қилди ва Ироққа тушди. Султон Яъқуб яхши эъзоз ва эҳтиром қилиб, Билбонгни суюрғол бердиким, юз минг олтинга яқин ҳар йил тегар эрди. Онча ганиматқа ҳиммат этагин силкиб, яна Хуросонга келиб, дарвешлик ихтиёр қилди ва ҳазрат иршод маобий Нуран (Жомий.— А. Ҳ.) хизматида матбуъ ва мақбулдир ва тассаввуф илмида таъъин бағоят қобил ва алар истилоҳотидан соҳиб вукуф. Ҳазрат Хожа Ансорий...нинг «Манозилус-сойирини»га шарҳ битибдур...» («Мажолисун-нафоис», 126-бет.)

Навоийнинг ёзишича, Хожа Абдуллоҳ Садр ҳам вазирлик девоини ўз ихтиёри билан истиффор қилиб, офият кунжи ихтиёр» қилган, «адвор ва мусиқий илмида ва ҳутут фанида беназир» бўлган. «Ва қонунни, маълум эмаским, ҳаргиз киши андоқ чолмиш бўлғай»,— деб ёзади Навоий.

Хуросонда бу даврда маънавият ишлари Ироқдагига нисбатан анча юқори, кўп томонлама бўлганига «Мажолисун-нафоис»дан яна бир мисол келтириш мумкин. Навоий Мавлоно Солимий деган шоир ҳақида бундай деб ёзади: «Мавлоно Солимий — Ироқ мулкининг одамзодаларидиндур. Хуросонда фазлиётдин кўп нима касб қилди. Аввал таҳсилга машғул бўлди. Андин сўнгра шеър ва муаммо ва хатқа қўшиш қилди. Яна созлардин уд ва танбур ҳам ўрганди ва мусиқийда ҳам таснифлар боғлади. Ҳам нафсида саломат бор ва ҳам таъъинда истиқомат» («Мажолисун-нафоис», 82-бет.) Навоийнинг

ёзишча, «Бадоеъус-саноеъ» китобининг муаллифи Мир Атоуллоҳ ҳам катта адабиётшунос олим сифатида Нишопурда эмас, балки Хиротда шаклланган.

Кўринадикки, бу даврда кишилар бир касб, бир ҳунар ёки илмнинг, санъатнинг бир соҳаси билан чегараланиб қолмасдан, бошқа соҳаларни ҳам эгаллашга ҳаракат қилганлар ва бунга эришганлар ҳам. Бу умумий бир меъёр даражасида бўлган. Масалан, Биноий шу даврнинг кўзга кўринган шоир ва хаттотларидан бўла туриб, мусиқадан узоқ бўлган. Аммо унинг бу камчилигини кўрсатганларида, бу танқидни у тўғри қабул қилиб, оз фурсатда мусиқани ўрганган, ҳатто бу соҳа бўйича рисола ҳам ёзган. Навоий ёзади: «Андин сўнг илми мусиқийга майл кўргузди. Адвор илми билан бот ўрганиб, хил ишлар тасниф қилиб, адворда дағи рисола битиди». («Мажолисун-нафоис», 74-бет.)

Ҳусайн Бойқаро подшоҳлик қилган ва давлат, санъат, адабиёт, илм-фан ишларига Навоий ҳомийлик қилган бу замоннинг энг муҳим ютуғи шундаки, мамлакатда уларнинг ёрдамлари билан илм, фан, санъат, адабиёт беқиёс ривожланиб, бу соҳаларда кишиларнинг кўзини қамаштирадиган порлоқ истеъдод соҳиблари етишди. Абдуқодир Ноний, Ҳусайн Удий, Шоҳқули Ғиҷжакний, Дарвеш Аҳмад Қонуний каби мусиқа арбоблари, Султон Али Машҳадий, Абдулжамил Қотиб, Султон Али Қонний, Дарвеш Муҳаммад Токий, Абдулло Марварид каби хаттотлар, Беҳзод, Мирак Наққош, Шоҳ Музаффар, Маҳмуд Музаҳҳиб, Қосим Али Чехракушо, Муҳаммад Наққош каби рассом ва наққошлар маънавият оламининг сўнмас юлдузлари бўлиб тарихдан ўрни олдилар.

Лекин помлари дунёга машҳур бу истеъдод эгалари ислом тарбиясини олган мўмин-мусулмон, камтар шахслар бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз қиёфасига, кўникмасига, инсоний фазилатлари билан бирга баъзи бир хусусият ва одатларга ҳам эга эдилар. Масалан, Мир Муртоз яхши шоир ва олим бўлиш билан бирга шахмат ўйнашга ортиқ даражада ишқибоз бўлган. Лекин Навоий буни унинг катта нуқсони деб қарамаган. Навоий унинг ҳақида бундай деб ёзади: «...шатранжга андоғ мағлубдурким, бир ҳариф илгига тушса, халос бўла олмас. Бу жиҳатдин ҳарифлар (яъни ўйинчилар.— А. Ҳ.) андин қочарлар. Машҳурдурким, агар икки ҳариф илгига тушса, бири бида ўйнаб, яна бирин этагин берк тутуб ўлтурурким, бири қочса, бори бири илгида бўлғай. Ба ҳар

тақдир андоқ беназир киши оз бўлғай». («Мажолисун-нафоис», 123- бет.)

Улуғ тарихчи Мирхонд эса ишлаб чарчаган вақтларида оз-оз май ичиб, чарчоғини тарқатиб турган. У нард ўйнашга ҳам берилган одам экан. Навоий бундай деб ёзади: «Вусъати машраб била одами таайюн жиҳатидин гоҳи бирор оёқ ичарда дафъи малолат ё касрати нишот учун нард ўйнарга ҳам таназзул қилурлар». («Мажолисун-нафоис», 125- бет.)

Шу давр маданий ҳаракатчилигининг яна бир ажойиб намояндаси Паҳлавон Муҳаммад эди. Паҳлавон Муҳаммад ҳам Навоий тарбиясида муҳим ўрин тутган. Навоий даври маданий, илмий ва адабий муҳитини бу улуғ инсонсиз тасаввур этиш қийин. Расман у подшоҳ саройида паҳлавонларнинг бошлиғи, устози бўлган. 40 йил давомида унинг елкаси курашларда ерга тегмаган экан. Лекин Паҳлавон Муҳаммад айни вақтда ўз даврининг «Сегоҳ», «Чоҳаргоҳ» каби куйларини яратган катта бастакори, ашулачи ва раққос, шоир ва фикҳ олими сифатида ҳам ном чиқарган бўлган. Шунча фазилатлари устига у яна яхши табиб ва ошпаз ҳам экан. Қачон подшоҳнинг таъмлик овқат егиси келса, у махсус одам юбориб, Паҳлавон Муҳаммад пиширган таомдан олиб келтирар экан. Бу сифатлари билан Паҳлавон Муҳаммад бутун Ҳиротга танилган, мусулмонлар орасидагина эмас, яҳудийлар ва насронийлар орасида ҳам ҳурматга сазовор бўлган. Навоий уни «Мажолисун-нафоис»да қайд этиш билан чекланмай, у вафот этганидан кейин унинг тўғрисида махсус рисола ҳам ёзган. Паҳлавон Муҳаммаднинг буюклиги шундаки, у Навоийнинг ёзишича, ўзининг жисмоний кучи билан ҳеч ғурурланмас, беқиёс полвонлигини эса ўзида мавжуд фазилатларнинг энг қуйиси («дун») деб ҳисоблар экан: «Ўзга фазойилига кўра дун мартабасидур» («Мажолисун-нафоис», 118- бет). Буни биз маънавиятга бўлган муносабатнинг энг олий кўринишларидан бири десак хато бўлмаса керак.

Навоий даврида яна шундай кишилар ҳам бўлганки, улар моддий бойликлар яратиш билан боғлиқ касб ва ҳунарларни унча тан олмаганлар. Бу, албатта, тўғри эмас. Чунки маънавий ҳаёт моддий ҳаёт билан чамбарчас боғланган бўлиб, уларнинг бири иккинчисисиз ривожлана олмайди. Масалан, ўша вақтларда Мавлоно Моний деган йигит косагарнинг ўғли бўлиб, отаси шундай чиройли, нафис косалар ясаганки, буни Навоийнинг

ёзишича, «Чин ва Хитода қила олмаслар». Унинг амаки-
си эса бу косаларга маҳорат билан гул солган. Лекин
Моний уларнинг бундай касбларини менсимай, очиқдан-
очиқ камситиб, шоирлигини юқори кўрган: «Ул бу иков
ҳирфасидин ор қилиб, бирин қуши, бирин чухрасича кўр-
мас», — деб ёзади Навоий ва унинг бу камчилигини ёш-
лигига йўяди. («Мажолисун-нафис», 84- бет.)

Шу билан бирга, бу даврда ҳамма бир хил савияда
бўлган, дейиш ҳам тўғри эмас. Маънавийт масалалари-
да гап кўпроқ истеъдодли кишилар ҳақидагина бориши
мумкин. Масалан, Абдурахмон Жомийнинг Хожа Му-
ҳаммад Таёбодий деган бир мулозими бўлган. Унинг
билим савияси, тушунчасининг нақадар саёзлиги ҳа-
қида Навоий «Мажолисун-нафис» тазкирасида таас-
суф билан қуйидагиларни ёзган эди:

«... Хожа Муҳаммад Таёбодийким, бир қарн ул ҳаз-
рат (Жомий — А. Ҳ.) нинг маҳбус мулозими эрди, назм-
ларидан бир байт билмас ва бинеса ҳам, назм ва насрла-
ридин бир нукта фаҳм қилмас ва қилса ҳам мақсудқа
мувофиқ демас. Боракаллоҳ, каноли қобилият мунча —
уқ бўлғай! Ул ҳазрат йиллар ақлининг бадхўйлигини кўриб
синггурубдурлар ва ўзларига кўтурмайдурлар... «Мажо-
лисун-нафис», 71- бет).

Хуллас, темирӣ ҳукмдорлардан султон Ҳусайн Бой-
қаро замони, Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»
да айтганидек, «чиндан ҳам ажаб замоне» эди. Аҳли
фазл ва беназир элдин Хуросонга, батахсис Ҳири мамлу
эди» («Бобурнома», Тошкент, 1960, 239- бет). Жаҳон
адабиётига буюк ҳисса бўлиб қўшилган Жомий ва На-
воий ижодиёти ҳам шу тарихий муҳит меваси, маъна-
вияти жавҳаридир. Хулоса қилиб шуни айтиш керакки,
Навоий ўз адабий ва илмий асарларида тасаввуфий қа-
рашларидан, эстетик идеалдан келиб чиқиб, комил ин-
сон назариясини олға сураб эган, бу мавжуд ҳаётдан
узилган, қуруқ гаплар эмас эди. Бунинг илдизлари XV
асрдаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётда бор эди.
Яъни улуғ шоир ўз асарларидан инсон ва унинг фаолият-
ти билан боғлиқ, амалга ошириши мумкин бўлган орзу-
ларни куйлаган ва шу йўналтишдаги ғояларни илгарини
сурган эди. Навоий ва унинг замондошлари ижоди ва
фаолиятини тўғри англаб етиш учун бу даврни янада
чуқурроқ ва кенгроқ илмий тадқиқ этишимиз зарур.

1483 йили улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ижодида буюк бурилиш юз берди. Шу вақтга қадар лирик шеърлар, хусусан ғазал ёзиб ном чиқарган, девонлар тузган шоир дostonчиликка юз ўгирди. Шоир ўз қалбидаги улуғ ғоя ва ҳис-туйғуларини атрофлича кенг ва чуқур ифодалашга лирик жанр торлик қилаётганини эътироф этишга мажбур бўлди:

*Ғаразким, чу назм ўлди тухмат манга,
 Ёйилди жаҳон ичра шуҳрат манга...
 Вале қонё ўлмай ушоқ ишга ҳеч,
 Димоғимда эрди улуғ печ-печ.*

Буюк санъаткорнинг бу пайтдаги ижодий режаларини амалга ошириш учун энг қулай жанр «Хамса» эди. Шунинг учун Навоий яна бир бор бу соҳада ундан аввал калам тебратган улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141—1206), унинг ҳиндистонлик издоши Амир Хусрав Деҳлавий (1252—1325) «Хамса»ларини қайта мутолаа қилишга, уларнинг энг яхши ижодий тажрибалари асосида ўз «Хамса» сини яратишга киришди.

*Бу андешадин эрди кўнглумда шайн,
 Ки бўлди кўнгул мойили «хамсатайн».*

«Хамсатайн» — Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»лари демак. Навоий жадал иш бошлади. «Хамса» ёзиш бу даврда Хуросон, Мовароуннаҳр ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалган дostonчиликдаги етакчи анъана бўлиб, Низомий, Хусрав Деҳлавий «Хамса»лари каби беш дostonдан ташкил топиши, унда биринчи хамсанависларга татаббуъ унсурлари бўлиши керак эди. Навоий ўз «Хамса»сининг сўнгги дostonида бу икки ижодкорга мурожаат қилиб, «кичик эрканимдан келиб қошима, улуғ муддао солдингиз бошима» дер экан, бундан шоирда «Хамса» ёзиш ҳаваси ёшлигидан бошлаб дoим бўлган, деган хулосани чиқарса бўлади. Лекин бу ғоянинг муайян юзага чиқа бошлаши шу 1483 йилга тўғри келди.

Бу вақтда Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро давлатининг бош вазири, мамлакатни бошқариш, асосан, унинг

¹ Алишер Навоий «Хамса»сининг 1986 йил нашрига ёзилган сўзбоши. — А. Ҳ.

зиммасида эди. Шунинг учун Навоий бу даврда «Йўқ эди бош қошиғали фурсатим» деб, ижодий ишга фурсати камлигидан шикоят қилиб, ижод билан асосан кечалари, уйқу ҳисобига шуғулланганини («Қи айлаб ярим тунлар уйқу ҳаром») хабар қилар экан, буни ўз маъносида тўғри тушуниш керак.

Лекин шунга қарамай, иш ниҳоятда тез борди. 1485 йили «Хамса» ёзиб тугалланди. Бу туркий тилдаги биричи «Хамса» эди. Уни ёзишга ҳаммаси бўлиб икки йил сарфланган. Навоий бу улуг асарнинг икки йил ичида ёзилганини таъкидлаб, агар бошқа ишлар халақит бермаганида уни 6 ойда ёзиши ҳам мумкинлигига, аслида ҳам бу беш дostonни ёзишга кетган муддат, «Йиғиштирса», 6 ойдан ошмаяжасига ишора қилади:

*Бу меҳнатлар ичра чекиб сўзга тил,
Замондин каму беш ўтуб икки йил.
Чекиб хома бу нома итмомиға,
Етургайсен оғозин анжомиға,
Ки аҳли муҳосиб шитоб айласа,
Дейилган замонин ҳисоб айласа,
Йиғиштирса бўлмас бори олти ой...*

Бу — инсон ақл-заковати ва истеъдодининг буюк тантанаси, мислсиз ютуқларидан бири эди. Бу хил воқеа жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам содир бўлган.

Навоий «Хамса»си беш дoston — «Ҳайратул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий»дан иборат бўлиб, 25620 байтга яқин шеърдан ташкил топган. Навоий давридаги, яъни XV асрнинг иккинчи ярмидаги Хуросон ва Мовароуннаҳрда мавжуд адабий ва маданий йўналишларни яхши ўрганган ва билган Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) «Бобурнома»да бундай деб ёзади: «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Хар кишинингким, бир ишга машғуллиғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай».

Бир ишни охирига олиб бориш, камолға етказиш ўша соҳада йирик асарлар ёзишни ҳам ўз ичига олади. Бу даврда тарих бўйича Мирхонд «Равзатус-сафо» номи билан улкан асар ёздики, ҳеч ким бундан катта китоб ёза олмади. Беҳзод тасвирий санъатни, Султонали Маш-

ҳадий ҳуснихатни ўз даврида олий нуқтага олиб чиқдилар. Мусиқа ҳам беқиёс даражада ривожланди. Абдураҳмон Жомий эса форсий тилда янги «Хамса» ёзиб, унинг таркибидаги дostonлар миқдорини бешдан еттига олиб чиқди. Мир Атоуллоҳ Ҳусайний эса шеърятдаги бадий санъат қоидалари ҳақида «Бадоеъ-ус-саноеъ» номи билан шундай мукаммал қўлланма яратдики, бу ҳақда Навоий «Мажолисун-нафоис»да: «...маълум эмаским, бу фанда ҳаргиз ҳеч киши мунча жомеъ ва муфид китоб битимиш бўлғай»,— деб ёзган эди.

Навоийнинг «Хамса»си шу давр адабий ҳаётидаги маҳобатлиликка бўлган интилишнинг муваффақиятли ва ёрқин кўринишларидан биридир. Бу асари билан Навоий ўзбек шеърятини тараққиётга алоҳида ҳисса қўшиш ниятини амалга оширди. «Хамса» Навоий ижодида, унинг ижодидагина эмас, балки барча туркий халқлар шеърятини тоғ тепасига жойлашган, катта хандақлар билан ўралган, деворлари одам қараса бош кийими ерга тушиб кетадиган даражада баланд, пўлатдек мустаҳкам қўргонга ўхшаши керак эди:

*Кулла чу ҳам олий эди, ҳам васеъ,
Устига қўйдум бу бинойи рафеъ.
Сувғача хоро била бунёд этиб,
Қўкка дегин пораи пўлод этиб.
Хандақини ваҳм анингдек қозиб,
Қимки боқиб қаърига-ақли озиб.
Не тубига нақб бўлуб судманд,
Не етибон кунгирасиға каманд...*

Навоий «Хамса»си ўз ҳажми билангина эмас, мазмуни, бадийяти билан ҳам аср талабларига, жамиятнинг адабиёт олдига қўйган талабларига тўла жавоб бериши зарур эди. Шунинг учун шоир бу асарни кўзда тутиб:

*Шаҳ олса доғи қилсун тожи торак,
Қул олса ҳам анга бўлсун муборак —*

дер экан, бунда маъно бор эди. Асар давр талабига жавоб бериши учун ўткир ижтимоий мазмунга эга бўлиши, шоир шу жамиятдаги зиддиятларни чуқур тушуниб, уни барча қирралари билан ўз асарида рўй-рост акс эттириши керак эди. Буни яхши тушунган Навоий «Хамса»га кирган дostonларнинг гулга, лолага, сарвга,

дурга ёки лаълга эмас, одамлар учун қувват манбаи — ўтинга, ўтинни ёқадиған чақмоқтошга ўхшашини ис- тайди:

*Агарчи йўқ турур дурлуқ талоши,
Эрур тош ўлса ҳам чақмоқ тоши,
Нечаким ўтлуқ ўлса лаъл пора,
Қачон бу тошдек бергай шарора.*

Бу мақсадга эришиш учун Навоий аввало биринчи «Хамса» муаллифи — Низомий Ганжавийга эргашиди. Айни вақтда Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий «Хамса»лари ҳам унга маҳорат мактаби бўлди. Шу билан бирга у қадим турк достончилиги, ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари билан ҳам атрофлича таниш эди. Шу асосда унинг ўз эпик услуби, услубининг ранг-баранг хусусиятлари юзага келди.

«Хамса»да Навоийнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий, адабий, илмий қарашлари ўзининг тўла аксини топган бўлиб, шоир борлиқни, табиат ва ҳаёт ҳодисаларини ўз даври учун илғор дунёқараш — тасаввуф нуқтаназаридан изоҳлаган, машҳур мутасаввиф — Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389) таълимотини ёқлаган эди. Ўрта аср муҳитида у одамларни ҳаётни қадрлашга, бир-бири билан ўзаро аҳил бўлишга, бир-бирини севишга, меҳнатга чақирди, зулмни, текинхўрликни қоралади. Феодал шароитда инсон боласи хор-зор бўлиб, таҳқирли, оч, юпун турмуш кечиран экан, Навоий бундан порози бўлиб, инсонни табиат ва жамиятдаги энг улуғ мавжудот деб билди. Навоийча, худонинг бутун борлиқ чаманини яратишдан кузатган бош мақсади инсон бўлган:

*Бу чаман ўлмоғида мавжуд анга,
Бор эди инсон гули мақсуд анга.*

Бинобарин, инсонни эзиш, хўрлаш, таҳқирлаш, унинг хоҳиш-продасини камситиш, ҳисобга олмаслик ғайриқонуний ва ғайри ахлоқий ишдир. Одам одамга озор-етказмаслиги, бир-бири ҳақида қайғуриши, бир-биридан жонини ҳам аямаслиги, меҳнат билан ҳалол кун кечириши лозим:

*Асра ўзунгни биров озоридин,
Қимсага озурдалиқ изҳоридин.*

*Элни ўзунг жонибидин эмин эт,
Ўзни тараб масканида сокин эт.
Қилма улус ирзу иёлига қасд,
Айлама эл жонию молига қасд...*

«Хамса» дostonларининг бош гоёси адолатни ҳимоя қилиш, кишиларда одамгарчилик ҳиссини уйғотишга интилиш эди.

Навоий ўзининг инсонпарварлик концепциялари ва идеалларидан келиб чиқиб, «Хамса» дostonларида Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Фарруҳ, Искандар, Шопур, Дилором каби ўнлаб адолат, маърифат, эзгулик, инсонийлик, бахт-саодат, дўстлик, биродарлик, ишқ, вафо, гўзаллик учун фаол курашувчи, зулм ва адолатсизликнинг, феодал жаҳолатнинг ҳамма кўринишларига қарши жанг қилиб, ўз ҳаётини шу олижаноб мақсадлар тантанасига бағишлаган мард ва қаҳрамон, покният ва оққўнгил, халқпарвар ва ватанпарвар кишиларнинг ёрқин образлари галереясини яратди. Фарҳод ҳақида шоир:

*Бировким зор йиғлаб, йиғлаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор.
Бўлуб эл андуҳидин кўнгли ғамнок,
Ёқо чокин кўруб, кўксин қилиб чок —*

дер экан, Фарҳоддаги бундай раҳмдиллик, одамгарчилик унинг қон-қонига сингиб кетган. Фарҳод фаолиятидаги барча хусусиятлар унинг ана шу элпарварлиги, инсонпарварлиги билан боғланади.

«Хамса»нинг биринчи дostonи — «Ҳайратул-аброр»да Навоий зулм ва қабоҳат, жаҳолат билан тўла феодал жамиятни, ундаги турли ижтимоий табақаларнинг хатти-ҳаракатларини ҳаққоний тасвирлайди, таҳлил қилади, уларни ўзгартиш, тарбиялаш, етук даражага олиб чиқиш масалаларини қўяди. Шу томонлари билан бу дoston маълум даражада Т. Кампанелла (1568—1639) нинг «Қуёш шаҳри», Т. Мор (1478—1535) нинг «Утопия» асарларини эслатади. Фалсафий-таълимий характердаги бу асар Низомийнинг «Маҳзанул-асрор» дostonи таъсирида ёзилган бўлиб, Навоий дунёқараши бунда ўзининг энг тўлиқ, бадийий содда ифодасини топган.

«Фарҳод ва Ширин»да икки ёшнинг ўзаро юксак ва самимий севгиларини, уларнинг бу йўлдаги фожиаларини тасвирлаш жараёнида Навоий китобхон диққатини

яна бир қанча ҳаётӣ муаммоларга тортади. Навоӣ дostonнинг биринчи қисмида халқ ҳаёлий эртаклари услубида қалам тебратиб, Фарҳоднинг ҳозирги телеаппаратларнинг оддий макетларини эслатувчи ойнаи жаҳоннамони қўлга киритиш йўлидаги қаҳрамонликларини тасвирласа, иккинчи қисмида Фарҳоднинг ойнаи жаҳоннамода кўрган севгилиси — Ширинга етишиш билан боғлиқ романтик саргузаштларидан ҳикоя қилади. Дostonнинг энг мароқли томонларидан бири — унда Фарҳод учун тўрт қаср қурилиши, Ширин учун Арманистоннинг тоғли-тошли ерида канал қазилиши жараёнларидир. Навоӣга қадар бутун Шарқ адабиётида меҳнат жараёнини тасвирлашга бу қадар кенг ўрин берилмаган эди. Фарҳод бу ўринларда ўзининг тинч меҳнат билан боғлиқ чинакам қаҳрамонлигини кўрсатади, бутун халқ бир неча йилда ҳам бажара олмайдиган ишларни бир неча кунда бир ўзи бажаради ва шу йўл билан Шириннинг муҳаббатига сазовор бўлади. Учинчи қисмда Фарҳод гўзал Ширинни зўрлик билан ўз чангалига киритмоқчи бўлган Эрон шоҳи Хусравга қарши севгилиси юртини ҳимоя қилиб, мардларча курашади. Фарҳод ва Ширин ёвузликнинг, турли хийла ва найрангларнинг, адолатсизлик ва жаҳолатнинг қурбони бўладилар.

Навоӣнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи анъанавий сюжет асосида ёзилган бўлса ҳам, аммо унда шахс эрки, қадр-қиммати масалалари янада кучлироқ ва таъсирлироқ тасвирланган. Бир-бирини бутун вужуди билан севган икки ёш жаҳолатнинг қурбони бўладилар. Ўз даврини лаънатлаб, Лайли бундай дейди:

*Соврулғасиз, эй раванда афлок!
Қўзғолғасиз, эй нужуми бобок!
Жисмимни қатил қилдингизло!
Жонимни залил қилдингизло!*

Навоӣ ушбу дostonини қайғу ва мотам дostonи деб атаб, уни йиғлаб-йиғлаб ёзганини айтади («Йиғлаб-йиғлаб туғаттим охир»).

Тўртинчи дoston Баҳром ва унинг севиклиси Дилором ҳақида бўлса ҳам, лекин шоир бу дostonнинг асосини етти ҳикоя ташкил этишини таъкидлайди («Ғараз аммо етти ҳикоятдур...») Қолиплаш санъати билан ёзилган бу асарда Навоӣ турли воқеа ва характерлар тўғрисида сўзлаб, адолатнинг зулм ва жаҳолат устидан,

яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалаба қозонишини халқ ҳикоялари услубида тасвирлайди.

«Хамса»нинг энг катта достони «Садди Искандарий» бўлиб, Навоий бунда қадим Юнон фотиҳи Искандарни тарихда қандай бўлган бўлса шундай эмас, балки бўрттириб, ўз идеалига мослаб, одил, маърифатпарвар ҳукмдор сифатида гавдалантиради. Унинг ҳарбий юришларини эса яхши ниятдаги юришлар сифатида талқин этади. Бунда инсонпарвар шоирнинг ер юзида охир-оқибат адолат, маърифат тантана қилиши билан боғлиқ орзу ва хаёллари ўзининг кенг шеърий ифодасини топган.

Ҳар бир достонини Навоий катта билим, катта ҳаётий мушоҳадалар, катта шеърий эҳтирос билан яратган эди. Унинг «Фарҳод ва Ширин»даги узоқни кўрсатувчи ойна, тош одам (робот), мўъжизакор теша, «Сабти сайёр»да ўзи юрар тахт (ҳозирги автомобиль), «Садди Искандарий»да океан тубига олиб тушадиган аппаратлар ҳақида ёзганлари ҳамон қизиқарлидир. Шу билан бирга, Навоий табиатни чексиз севган. Унинг табиат манзараларига оид шеърий сатрлари кишиларни ҳаётни севишга, уни ҳимоя қилишга чорлайди. Мана, шоир «Лайли ва Мажнун»да юлдузлар чамани ила безанган кечанинг тонг билан алмашишини, тонгда табиатнинг яшнаб кетганини қандай гўзал ва содда тасвирлаган:

*Кўк гулшани гуллари тўкулди,
Гулларки тўкулди — ғунча кулди.
Кўк боғида гуллар ўлди нобуд,
Ер боғида гуллар ўлди мавжуд.
Ул боғда ҳар неким сочилди,
Гўёки бу боғ аро очилди.*

«Хамса»да XV аср адабий анъаналарига кўра назира унсурлари бўлса ҳам, моҳият эътибори ила у том маънода ўзига хос янги асардир. Навоий ҳар бир достоннинг ғоясини ўз даври ижтимоий-сиёсий ва маънавий талабларидан келиб чиқиб белгиллаган. Бу достонлар ташқаридан қараганда, маълум даражада, анъанавий сюжет ва образлар асосида ёзилгандай кўринса ҳам, кўп масалаларнинг ғоявий-бадий талқинида Навоий тамомла янги йўл тутган.

Навоий «Хамса»сининг халқимиз тарихидаги энг катта фазилатларидан яна бири унинг ўзбек тилида ёзилганидир. Бу асари билан Навоий ўзбек тилида ҳам буюк

асарлар ёзиш мумкин эканини ўз тажрибасида кўрсатиб, бу тил тараққиётига мислсиз янги ҳисса қўшди. Бу томони билан Навоий «Хамса»си барча туркий халқлар адабиётининг кейинги ривожига ҳам муҳим роль ўйнади.

Алишер Навоий «Хамса» дostonларини кўзда тутиб:

*Шухратин олам ичра пайдо қил,
Олам аҳлин аларға шайдо қил!—*

деган эди. Чиндан ҳам «Хамса» ёзилиши биланоқ Марказий Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларида тез шухрат топиб, ушш ўша замонлардан бошлабоқ ҳар бир халқ, ҳар бир авлод севиб ўқий бошлади. XX асрда бу дostonлар қайта-қайта нашр этилиб, шарқшунос олимларнинг янги-янги авлодлари уларни илмий асосларда ўрганмоқдалар ва тарғиб этмоқдалар.

«Хамса» дostonлари ҳозирги вақтда рус, украин, озарбайжон, тожик, қирғиз, грузин, арман, немис, венгр ва бошқа тилларга таржима қилинган.

«Хамса» фақат Навоий ижодининг эмас, бутун ўзбек адабиётининг энг юксак чўққиси бўлиб, ҳамма авлодлар учун табаррук, абадий барҳаёт шеърний ёдгорликдир. Ватанпарварлик, инсонпарварлик руҳи билан суғорилган «Хамса» дostonлари ер юзидаги кишиларни, халқларни тинчликка, ўзаро тотувликка даъват этишда, халқлар ўртасидаги дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашда давом этмоқда.

ТУРКИСТОН ВА ХУРОСОН УСЛУБЛАРИ

(Ёки «Навоий услуби» масаласи)

Ўзбек адабиётшунослигида энг кам ўрганилган масала услубдир. Адабий услуб деганда биз бир томондан, ижодкорнинг шахсияти билан унинг ўзини баъдий ифода усулларини, иккинчи томондан, адабиёт тараққиётининг маълум бир даврига ёки маълум адабий гуруҳларга хос адабий анъана ва услубий йўналишларини тушунамиз.

Умуман, услуб масаласи, бизнингча, биринчи навбатда тил ва баъдий ифода шакллари билан боғланган. Адабиёт тарихи услублар йиғиндисидан иборат бўлганидек, ҳар бир шахсий услуб адабий истеъдод ифодасидир.

Алишер Навоий ўз шеъриятида, хусусан, лирик шеърларида ўзбек шоирларининг «туркона» ёзиш анъанала-

рига амал қилиб, содда ва услубан равои шеърлар ёзишга, ўз салафлари шеърларидаги туркона хусусиятларни сақлашга, шу йўл билан мазмунни ифодалаш ва ўқувчига етказишга ҳаракат қилди:

*Кеча келгумдур дебон, ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади...*

*Утқа солғил сарвини, ул қадди мавзун бўлмаса,
Елга бергил гулни, ул рухсори гулгун бўлмаса...*

*Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимга айт...*

Бироқ Навоийнинг ҳамма асарлари ҳам шу услубда ёзилган, деб бўлмайди. Масалан, улуғ шоирнинг достонлари услубида масаланинг анча мураккаб эканлиги кўзга ташланади. Бадий асар услубининг халқчиллиги, соддалиги унинг китобхонлар оммасининг кўпчиликлари қисмига ҳар жиҳатдан тушунарли бўлишини ҳам тақозо этади. Шу маънода, масалан, «Хамса» достонларидан «Лайли ва Мажнун»да Мажнуннинг болалигини, ажойиб инсоний фазилатларни касб этгани билан боглиқ тасвирларни кўздан кечирсак, бу ўринда кўпгина сўзлар ўзбек тилида, хусусан, ҳозирги жонли халқ тилида ҳам қўлланадиган, ҳатто қўлланмайдиган сўз ва иборалар бўлиб, ўқувчи ҳар қадамда тушунмаган сўзларининг маъносини билиш учун турли лугатларга мурожаат этишга мажбур:

*Рухсорида ламъаи малоҳат.
Гуфторида наиъаи фасоҳат,
Ҳар нуқтаким, ул ривоят айлаб,
Эл кўнели аро сироят айлаб.
Не қилса баён, хирадга маъқул,
Бошдин аёғи назарда мақбул.
Ҳар сори хабар тоғиб қабойил,
Кўрмаклигига тилаб васойил.
Атрофдин эл кетиб талоша.
Ул нодирани қилиб тамоша.*

Бунда ламъа (шуъла, нур), гуфтор (сўз, сўзлаш), нуқта (нозик ва чуқур маъноли сўз ёки ибора), сироят (ўтиш, таъсир, юқиш), хирад (ақл), қабойил (қабилалар), васойил (васллар, учрашувлар), нодира (якка, ягона, ёлғиз) сўзлари улуғ шоир асарларини тушунишни доим қийинлаштириб келган.

Унинг насрий ва илмий асарларида эса бундай ҳолат баъзан ортми билан кузатилади. Масалан, «Маҳбубул-қулуб»даги «Дабиристон аҳли зикрида» фаслида Навоий муаллимларнинг ўз ўқувчиларига ўта талабчанлик кўрсатиб, уларга бирон гуноҳ қилса, бехосдан тан жазоси бериши, қўполлиги, таъмағирлиги ҳақида шундай деган: «Мактабдор бегуноҳ маъсумларга жафокор. Атфол азобиға роғиб ва алар таъдибиға муртакиб. Зоти бемадуро, димоғи пўлод ва кўнгли хоро. Ғазабдин қошида чин, гунаҳсизлар била ойини хашму кин. Кўп-рагида таъб ғилзати ва тамаъ иллоти падидор ва ақл қиллатиға гирифтор. Аммо тавсани атфол таъбини жафо била ром қилғувчи, ноҳамвор сиғор таврига сиёсат била андом берувчи. Агарчи хўйлари дуруштлуқда намоендур, аммо атфол ноҳамворлиғи ислоҳиға ирик суҳондур. Анинг иши одамдин келмас, қайси одамки, дев қила олмас».

Бу жумлаларни маълум бир тайёргарликка эга бўлмаган китобхоннинг дабдурустан уқиб олишини тасаввур этиб бўлмайди. Бир нашрда у ҳозирги замон ўзбек ўқувчиси эҳтиёжидан келиб чиқиб, бугунги тилимизга қуйидагича ўгирилган: «Мактабдор домла гуноҳсиз бечораларга жафо қилувчидир. У ёш болаларни азоблаш ва калтаклашга ўрганган; ўзи раҳмсиз, мияси пўлатдан, кўнгли эса тош кабудур. Ғазабдан қоши чимирилган, гуноҳсизлар билан аччиқлашишга одатланган. Уларнинг кўпчилигида кўнгил қаттиқлиги ва таъма хасталиги ошкор. Бунинг устига, улар ақл камлигига ҳам гирифтор. Улар қийнаш йўли билан болалар кўнглини ўзларига ром қилмоқчи ва кичкинтойларнинг беқарор табиятини дўқ-пўписа билан тартибга солмоқчи бўладилар. Улардаги кўришиб турган қўполлик ёш болалардаги келишмаган хатти-ҳаракатни силлиқлашга йирик эговдир. Уларнинг иши одам тугул ҳатто девнинг ҳам қўлидан келмайди».

Услубнинг мураккаблиги натижасида шоирнинг кўп олижаноб ғоялари китобхонларга тез ва тўла етиб бормайди. Навоий асарларига қизиқиш эса йилдан-йилга ортмоқда. Бинобарин, бу муаммонинг сабабларини аниқлаш, ўрганиш, шоир адабий меросини кенг китобхонлар оммасига яхши етказа олиш йўллариини қидириб топиш керак.

Умуман, ўтмиш адабиёт услуби масалаларига ҳам

тарихий тараққиёт ва шарт-шаронтлар нуқтаи назаридан қараш зарурати сезилади. Назаримда, ўзбек адабиёти тарихида бир адабий тил доирасида шартли равишда икки услубий йўналиш бўлган. Булардан бири XII асрда Аҳмад Яссавий асос солган ва кўпроқ Мовароуннаҳр доирасида ривожланган Туркистон услуби, иккинчиси эса Навоий асослаган ва XV асрнинг иккинчи ярмида юзага келган Хуросон услубидир. «Мажолисуннафоис»да Навоий Саккокийга Мовароуннаҳр, Лутфийга эса Хуросон шоири деб қараганлиги сезилади. Бинобарин, бу шоирлар икки адабий мактаб вакиллари бўлиб, биз уларнинг услубини маълум даражада бир-биридан фарқ қилишимиз лозим. Чунки улар яшаган шароит, ижодий муҳит маълум даражада бир-биридан ажралиб турганлиги табиий. Адабий услубларни жойлар номи билан аташ тажрибаси эса кўпдан буён мавжуд. Масалан, Эрон олимлари форс-тожик адабиётида Ироқ услуби («сабки ироқий»), Ҳинд услуби («сабки ҳиндий»), Туркистон услуби («сабки туркистоний») каби услублар бўлганини ёзадилар.

Ўзбек шеърияти соҳасида Туркистон услуби Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Бобур, Машраб, Сўфи Оллоёр, Турди, Ҳувайдо, Муқимий, Завқий ижодларида бугун ҳам фаол истеъмолда бўлган жонли халқ тилига яқин турса, яъни «туркона»ликка интилишда кўринса, Хуросон услуби Навоий, Нишотий, Мунис, Огаҳий, Комил, Аваз каби шоирлар шеъриятида анъанавий мавзуларга, тимсолларга кенг ўрин беришда, уларга форсий адабиёт ва форсий тил таъсирининг ниҳоятда кучлилигида намоён бўлади.

Ўзбек адабиётида Хуросон услубининг баъзи хусусиятлари Навоийдан бурун Лутфий, Гадоий, Ҳайдар Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий, Юсуф Амирий кабиларнинг шеър ва дostonларида, насрий асарларида ҳам кузатилади.

Хуросон услуби Навоий ижодида барча мукаммаллиги билан намоён бўлди, шаклланди. У ўзининг инсонпарварлик ва халқпарварлик, адолат ва маърифатпарварлик, ахлоқий поклик ва маънавий етуклик ғоялари, фазилатлари билан сугорилган «Хамса» таркибидаги дostonлари, «Ҳазойинул-маоний»даги шеърлари, «Маҳбубул-қулуб» каби насрий асарлари, дин ва тасаввуф тарихига, тарих ва адабиётшуносликка доир асарлари

билан ўзбек адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиқди. Бинобарин, ўзбек адабиётида Хуросон услубининг салмоғи, уларни тушунишга қизиқиш ҳам ортди. Шунинг учун Навоий вафотидан кўп вақт ўтмаёқ унинг асарларига махсус луғатлар тузила бошлади. Толеъ Ймоний Ҳиравийнинг «Бадосъул-луғат», номаълум муаллифнинг «Абушқа», Мирзо Меҳдихоннинг «Санглоҳ» каби луғатлари бунинг ёрқин далилидир.

Навоий ижодининг ғоявий ва бадий салмоғи, ҳаётийлиги унинг асарларининг Мовароуннаҳрда ҳам ўша даврлардаёқ кенг тарқалишига олиб келди.

Шунинг учун ҳам Мовароуннаҳрдаги кўпгина ижодкорларнинг XV—XVI асрларда Навоий услубига яқин туриб, ижод қила бошлаганлари табиий бир ҳол эди. Хусусан, аҳолининг зиёли қисми учун Навоийнинг шеърӣ асарлари ҳам, насрий асарлари ҳам тушунарли бўлиб, тез вақт ичида бадиятнинг энг юксак намуналарига айланди.

Ўзбек адабиётидаги адабий услубларни бундай иккига бўлиш, албатта, яна бир бор таъкидлаймиз, ўта шартли. Чунки ўзи Мовароуннаҳрда яшаса ҳам Навоий таъсирида Хуросон услубига издош бўлган Нодири, Увайсий, Хоразмда Нишотӣ, Мунис, Огаҳӣ каби ижодкорлар кўп бўлган. Баъзан бунинг акси юз бериб, Мовароуннаҳрдан чиққан Машраб каби ўзбек шоирлари Хуросон шоирларига ўз таъсирини кўрсатган.

Биз ўзбек мумтоз адабиётидаги услуб масаласининг тил билан боғлиқ айрим томонларигагина тўхталиб, ўз шахсий мулоҳазаларимизни билдирдик. Мақсад сўз бо-
раётган масалани тўғри тушуниш, адабий услуб масаласининг муаллиф ва унинг истеъдоди билан боғлиқ томонларининггина эмас, тарихий ҳолс томонларини ҳам ўрганиш зарурлигини уқтиришдир. Биз ўтмишда яшаб ижод қилган, услуби тушуниш учун маълум даражада огир шоир ва адибларимиз асарларини замонавий китобхон яхши ва осон тушуниш учун илмий изохларни кўпайтириш, шеърӣ асарларнинг насрий баёнларини яратиш, махсус луғатлар тузиш билан қаттиқроқ шуғулланмоғимиз керак. Токи Навоий ва бошқа мумтоз шоирларимиз асарларида кенг китобхонлар оммаси тушунмаган бирон байт, бирон сатр қолмасин.

Маълумки, адабиётшуносликнинг, хусусан, адабий меросни пухта ўрганишнинг кўпгина жиҳатлари манба-шунослик ва матншуносликка боғлиқ. Ҳар бир янги манба адабиётшуносликни кўтариб турган бир устун бўлиб, шундай устунлар қанча кўп бўлса, текширувчи, тадқиқотчи ўзини шунча довюрак ҳис этади. Шунинг учун ҳам 1991 йили, яъни Навоий йилида улуғ шоир таваллудининг 550 йиллигига бағишлаб, шу вақтга қадар Техрондаги «Коҳи Гулистон» музейи хазинасида 1799-рақами билан сақланиб келинган «Наводирун-ниҳоя» девони қўлёзмаси фотонусхасининг «Фан» нашриёти томонидан эълон этилиши навоийшуносликда ижобий ҳодисадир*.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида ҳам Алишер Навоийнинг «Бадоеъул-бидоя»дан кейин тузган иккинчи девони — «Наводирун-ниҳоя»нинг ниҳоятда мўътабар икки қўлёзма нусхаси бор. Уларнинг бирини 1487 йили Навоийнинг шахсий котиби Абдулжамил кўчирган бўлиб, 11675-рақами билан сақланмоқда. Иккинчиси машҳур котиб Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган бўлиб, 1995-рақами билан сақланмоқда. Ҳар икки қўлёзма ҳам машҳур девоннинг қадимий нусхалари эканига шубҳа йўқ. Навоий асарларининг 20 жилдлик нашрида «Наводирун-ниҳоя»ни ташкил этувчи иккинчи жилд шу икки қўлёзма асосида тайёрланган.

«Наводирун-ниҳоя»нинг Техрон нусхаси ҳам қадимий нусхалардан бири бўлиб, уни XV асрнинг 90-йиллари бошларида кўчирилган деб тахмин қилиш мумкин. Лекин бу қўлёзманинг бошқа қўлёзмалардан афзал бир томони бор. Унинг биринчи саҳифасига Навоий ўз қўли билан қуйидаги байтни ёзиб қўйган.

*Зиё-ул-ҳақ ва д-дунё ва-д-дин
Бериб иккинчи девонимга тазйин,
Савод узра савод ор қилди мастур,
Вале маънидадур нурун ало нур.*

* Навоий дастхати («Наводирун-ниҳоя»). Тошкент, 1991. Нашрга тайёрловчи, сўз боши муаллифи навоийшунос олима Суйима Ғаниева.

Бу шеърнинг остида эса Навоий номидан арабча «Қатабаҳу ал-абд ал-фақир Алишер би-н-Навоийи гафара зунунбиҳи» («Битувчи ёки китобат қилувчи) банда ва фақир Навоий номи билан машҳур Алишер, (токим, унинг гуноҳлари кечирилгай), деб ёзиб қўйилган. Шу билан бирга, шу ўринда улуғ шоир ўз гапларини яна бир бор тасдиқлаш учун ўз шахсий муҳрини ҳам босиб қўйган. Муҳрда эса арабча бир неча сўзлар ёзилган бўлиб, уларни шарқшунос И. Бекжонов тўла ва тўғри ўқишга анча ҳаракат қилган. («Сирли олам» журнали, 1991, 10-сон). Бизнингча эса, бундаги сўзлар қуйидагича ўқилса, янада тўғри бўлур эди: «Қун фи-д-дунё кайиннака ғарибун ав обиру сабилин. Алишер-ул фақир». Ўзбек тилига эса бу матннинг «Бу дунёда худди ғарибдек ёки йўлдаги йўловчидек бўл. Фақир Алишер», деб таржима қилиниши маъқул.

Булар ҳаммаси мазкур қўлёзманинг Навоий муҳи-тида юзага келганини, унинг яратилишида Навоий ўзи иштирок этганини билдиради. Мен бу омиллардан келиб чиқиб, ушбу изоҳ ва таъкидларнинг, хусусан, ушбу хатларнинг шахсан Навоийга тегишли эканига заррача бўлса ҳам шубҳаланмайман. Аввало, ушбу хатлар ми-солида Навоийга тегишли ёзувнинг топилиши ва эълон қилиниши маданий ҳаётимизда муҳим бир янгиликдир.

«Наводирун-ниҳоя» девонининг ушбу қўлёзмасида «к» ҳарфигача бўлган ғазаллар ва «к» ҳарфидан олти ғазал мавжуд. Яъни, девон охиригача кўчирилмаган, ча-ла. Бинобарин, колофон¹ ҳам йўқ. Ҳаммаси бўлиб, унда тахминан 561 ғазал бор. Мазкур фотонашрни биз «На-водирун-ниҳоя» ва «Хазойинул-маоний»нинг Алишер На-воийнинг 20 жилдлик асарлари тўпламидаги нашрлари-га қиёслаганимизда, 561 ғазалдан 404 таси иккинчи жилд — «Наводирун-ниҳоя»да, 23 таси «Ғаройибус-си-ғар»да, 69 таси «Наводирун-шабоб»да, 35 таси «Бадоеъ-ул-васат»да, 30 таси «Фавойидул-кибар»да мавжудлиги аниқланди. Унда шу пайтгача номаълум бўлган бирон янги ғазални учратмадик. Шу билан бирга, бу «Наво-дирун-ниҳоя» қўлёзмаларидан биронтасининг айнан так-рори ҳам эмас. Масалан, «Наводирун-ниҳоя» нашридаги 256-ғазалда 6-байт тушиб қолган бўлиб, буни Техрон қўлёзмаси қуйидаги байт билан тўлдиради:

¹ Колофон — қўлёзмаларнинг охирида хаттот томонидан ушбу китобнинг кўчирилиши тарихи ҳақида берилган маълумот.

*Қадаҳни давридин тиндурма бир дам.
Кўнгулни даҳрдин топсанг ғамандуз.*

Лекин бу байт «Хазойиншул-маоний» нашридаги ғазал матнида бор (Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 4-жилд, 154-бет).

Навоий девонларининг 20 жилдлик нашрларининг «Наводирун-ниҳоя»нинг мазкур қўлёзмасига қиёслаб ўрганиш шуни кўрсатадики, бу нашрларимиздагига нисбатан бу қўлёзмадаги бир қанча сўз ва иборалар бизга мақбулроқ кўринди. Масалан, 20 жилдликнинг иккинчи жилдида «бу ғалатларни дафъ этгай магар огоҳлар» (130-бет) ибораси Техрон қўлёзмаси асосида «бу ғафлатларни дафъ этгай магар огоҳлар» деб, «Чангиннинг сочиқ топиб» (131-бет) ибораси «Чангиннинг сочиқ ёйиб» деб, «Гадо маҳрамда, ит маҳрум» (155-бет) ибораси «Гадо маҳруму ит маҳрам» деб, «Не таҳаммулки, киргасен ёлғуз» (189-бет) «Не таҳаммулки, кезгасен ёлғуз» деб, «Хусни қовмоққа насими бас» ибораси (216-бет) «Хасни қовмоққа насиме бас» (203-бет) ва ҳоказо деб ўқулса, матн маъноси яхшироқ ва тўғрироқ чиқади.

Худди шунингдек, «Наводирун-ниҳоя» нашридаги (2-жилд) «Оҳим сайлидин» (10-бет) ибораси «Оҳим тушидин» деб, «ғами жомидин» (73-бет) ибораси «ғами шомидин» деб, «келибон қора, сайд» (101-бет) ибораси «кийибон қора, сайд» деб, «гуноҳ зотинг» (115-бет) ибораси «кунхи (маъноси: асл, моҳият — А. Ҳ.) зотинг» деб, «ҳумоюн холи бор» (122-бет) ибораси «ҳумоюн фоли бор» деб, «шуъла васфи аро тағйир» (169-бет) ибораси «шуъла вазъи аро тағйир» деб, «Бузди олам хилқатин» (189-бет) ибораси «Бузди олам халқин...» деб, «Зоҳиди... ичинг» (214-бет) ибораси «Зоҳид... ичдик» (ичсин! — деган маънода. — А. Ҳ.) деб, «аёғи ўпмагин» (242-бет) ибораси «аёғи туфроғин» деб, «муқаррар хат» ибораси (247-бет) «мудаввар хат» деб (ва ҳоказо) ўқилса, матн мазмунига тўғри келади.

Мазкур қўлёзманинг яна бир қимматли томони шундаки, унда бошқа қўлёзмалардаги жуда кўп сўз ва ибораларнинг бошқача муқобиллари (вариантлари) берилган. Масалан, «Наводирун-ниҳоя» нашридаги «юзин васли» (18-бет) ибораси бунда «парин васли! деб, «ашкдин инди қаро су» (19-бет) ибораси «ашкдек оқди қаро су» деб, «билгил» (19-бет) «англа» деб, «тийра кўнглум» (20-бет) «тийра кулбам» деб, «туганлар» (22-бет) «бу-

гунлар» деб, «булғондим» (26- бет) «тўлгондим» деб, «даврон ичинда» (172- бет) «ҳижрон ичинда» (ва ҳоказо) деб ифодаланган. Ушбу қўлёзма «Наводирун-ниҳоя» нинг бошқа қўлёзма нусхаси билан чоғиштириб ўрганилганда, бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Бундай далиллар эса Навоий ўз шеърларига кейинчалик сайқал беришдан чарчамаганини, бундан завқ олганини кўрсатади. Шунинг ўзи ҳам мазкур қўлёзма, унинг ушбу факсимиле¹ нашри «Наводирун-ниҳоя» девонини ўрганишда, бу девоннинг илмий-танқидий матнини тузишда муҳим манбалардан бири деб саналишга лойиқ.

«Наводирун-ниҳоя» девон қўлёзмасининг ушбу факсимиле нашри билан танишар ва уни ўрганар эканмиз, бунда девонни чиндан ҳам Навоийнинг ўзи кўчирганми ёки у бошқа бирон котибнинг хатими, деган масалага ҳам эътибор беришга тўғри келади. 1976 йили Эронда нашр этилган «Феҳрести девонҳои хаттий» («Қўлёзма девонлар каталоги») китобидаги ушбу қўлёзма тавсифида уни кўчирган котибнинг исми «Амир Алишер Навоий» деб ёзилган. Ушбу нашрни амалга оширган С. Ғаниева ҳам сўзбоши ўрнидаги мақоласида, бу фикрга тўла қўшилган ҳолда, мазкур қўлёзмага Навоийнинг дастхати, автографи сифатида қараган. Ҳали бу қўлёзманинг микрофильми бизга тўла етиб келмаган бир вақтда Эрон олимларининг фикрига ишониб, мен ҳам С. Ғаниева билан ҳамкорликда ёзган «Табаррук дастхат» номи билан эълон этилган («Совет Ўзбекистони» газетаси, 1980 йил, 8 февраль) мақоламда шу фикрни қувватлаган эдим.

Бироқ энди ушбу девоннинг Техрон қўлёзмаси фотонашри туфайли унинг биринчи саҳифасидаги Навоий дастхати маълум бўлиб, бундан буён девон хатини Навоий хати билан таққослаш имкониятига эгамиз. Навоий дастхати билан девон хатини қиёсий ўрганиш эса шун кўрсатаяптики, бу икки хил хат. Навоий хати бир қадар қия ва чиройли, текис ёзилган. Уни хаттотлик нуқтаи назаридан ўша даврнинг энг яхши хатлари қаторига қўйиш мумкин. Девон хати эса тикроқ ёзилган, оддий касбий (профессионал) хаттотлар хатидан узоқ, айрим ҳолларда ҳарфлар бир-бирига қўшилмаслиги керак бўл-

¹ Факсимиле — бирон кимсанинг хати ёки имзосининг аини нусхаси ва шунингдек, улардан олинган клише.

ган ўринларда ўзаро жуда яқин ёзилган. Навоий хатига китобнинг 181—185 ва 261-бетларидаги хатлар яқин келгандек бўлади. Чунки бу бетлардаги хатлар бошқа саҳифалардаги хатлардан бироз фарқ қилади. Девон хатининг касбий котиб хати эмаслигини, қоралама хат эканлигини С. Ғаниева ҳам сўзбошида уқтириб ўтган.

Мазкур қўлёзманинг бошқа хусусиятлари, тўғрироғи, нуқсонлари ҳам йўқ эмас. 171-бетдаги «Чун қўярмен...» деб бошланган ғазалнинг 3-байтида «бор» сўзи, 170-бетдаги бир ғазалда «Муғ дайри азминдин» иборасида «дайри» сўзи, 173-бетдаги «Мотам ўз ҳолимға» деб бошланган ғазалнинг 3-байтидаги 1-мисра охирида «рағ-мимға менинг» деган ибора ёзилмай, бу сўзларининг ўрни бўш, очиқ қолдирилган. 229-бетдаги «Ишқ кўнглумға» деб бошланган ғазалнинг 2-байтининг иккинчи мисраси ҳам ёзилмай, жой бўш қолдирилган. Бу ўринда ёзилдиган «Мани кўр, наргиси масти неча гирён этмиш» мисраи ҳошияда берилган. Бу мисра 20 жилдликнинг 5-жилдида: «Ани бир шўх кўзи ишваси гирён этмиш» шаклида берилган.

Шу нашрнинг 56-бетдаги «деб» радифли иккинчи ғазалнинг 6-байтига оид иккинчи мисра ҳам ўз ўрнида ёзилмасдан, жой очиқ қолдирилиб, бу мисра ҳошияда берилган. 251-бетдаги «Бировга мусаллам...» деб бошланган ғазал мақтаъининг биринчи мисраи—«Қилиб ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин» умуман ёзилмай, очиқ қолдирилган. Бизнинг назаримизда, котиб бу сўзларни ўқий олмаган. Ёки бу сўзларнинг мавжуд шаклларига шубҳа билан қараб, уларни ёзмасликни афзал кўрган. Бу ғазалларни муаллифнинг ўзи кўчирса, бундай ҳоллар рўй бермаган бўлур эди.

184-бетдаги «оғиз» радифли ғазалнинг мақтаъи қуйидагича бўлиб, бу қўлёзмада тушиб қолган:

*Эй Навоий, ёрнинг кўнгли тугулди ноладин,
Қош ҳаргиз очмағай эрдим мен афгор оғиз.*

210-бетдаги «Неча урсам оҳ...» деб бошланган ғазалнинг мақтаъи шу бетда икки марта ёзилган. Агар чиндан ҳам мазкур девонни шоир ўзи кўчирган бўлганда, бу хил нуқсонларнинг юз беришига йўл қўйилмаган бўлур эди. Ахир шоир ўзининг шеърини, ундаги ҳар бир сўзни билади-ку ва ич-ичидан туяди-ку!

Девонни тартибга келтиришда ва, ниҳоят, фото йўли

билан мазкур нашрни амалга оширишда ҳам қатор камчиликларга йўл қўйилган.

Умуман, олганда, бу нашр фойдадан холи эмас. Лекин бу қўлёзмани нашр этишдан олдин уни синчиклаб ўрганилганда, ундаги айтиб ўтилган нуқсонлар илмий жиҳатдан изоҳланганда, айни муддаодаги иш бўлур эди. Фикримизча, «Наводирун-ниҳоя» девонининг ушбу Теҳрон қўлёзмасини дастхат дейишга ҳали асослар етарли эмас. Бизнингча, бу соҳадаги изланишларни бундан буён яна давом эттириш керак. Қўлёзманинг биринчи бетидаги Навоийнинг «катабаҳу» деган сўзини эса «ёздим», «кўчирдим» маъносида эмас, ушбу девонни «туздим», «китобат қилдим» деган маънода тушуниш керак. Луғатларда бу сўзнинг шу маъноси ҳам бор. Яъни бу девонга шеърларини шахсан Навоийнинг ўзи таппаб, тайёрлаб берган. Бошқа одам кўчирган. Бу котибининг номи эса бизга номаълум. Чунки қўлёзма чала.

УГИТЛАР ОЛАМИ

*Бу дамни тут ғаниматким, келур дамдин асар йўқтур,
Не дамким ўтти, худ андин киши топмас нишон ҳаргиз.*

Шу мазмундаги байтлар, байтларгина эмас, шу мавзудаги махсус ғазаллар, қитъалар, рубонийлар, фардлар ва муаммолар Навоий девонларида шунчалик кўпки, уларнинг ўзидан махсус девон тартиб берса бўлади.

Бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Хоразмнинг Хонқа туманидаги Навоий номли мактабда улуғ шоир хотирасига бағишланган адабий кеча ташкил этилган эди. Кеча Навоийнинг ҳикматли сўзлари билан бошланган, йиғирмага яқин ўқувчи залнинг ҳар томонидан шоирнинг одоб-ахлоқ ҳақидаги бир-биридан гўзал байтларини завқ-шавқ билан ўқир экан, мажлис иштирокчилари уларнинг ҳар бирини қарсаклар билан олқишлар эдилар. Чунки Навоийнинг турли асарларидан танлаб олинган бу ҳикматли сўзлар худди шу бугун ёзилгандай, инсон ҳаётининг, одоб ва ахлоқнинг энг нозик жиҳатларига алоқадор эди. Масалан, шоир «Ҳайратул-аброр»да ота ва онани эъзозлаш ҳақида:

*Бошни фидо айла ато қошига,
Жисмининг қил садқа ано бошига...
Тун-кунунга айлагали нур пош,
Бирисин ой айла, бирисин қуёш —*

деб ёзган экан, ёки киши бир ишин амалга оширмоқчи бўлса, буни у шошмасдан, пухта ўйлаб қилиши лозимлиги тўғрисида «Маҳбубул-қулуб»да:

*Ҳар кимсаки айламас ошукмоғни хаёл,
Яфроғни ипак қилур, чечак баргини бол.—*

деб уқтирар экан, бу гапларни эскириб қолган дейиш мумкин-ми?!

Алишер Навоий одоб-ахлоқ соҳасида шундай бой адабий мерос қолдирдики, у ўзбек адабиётидагина эмас, жаҳон адабиётида ҳам камдан-кам ижодкорга муяссар бўлган. «Хамса»нинг биринчи дostonи «Ҳайратул-аброр» тўла равишда шу одоб-ахлоқ масалаларига бағишланган. «Садди Искандарий» дostonининг катта бир қисми ҳам панд-насихат ва тарбиявий аҳамиятга моллик ҳикоятлардан иборат. Шоирнинг «Арбаин» асари Абдурахмон Жомийнинг шу номдаги асарига назира сифатида яратилган. Худди шунингдек, 266 рубоийни ўз ичига олган «Назмул-жавоҳир» асари Ҳазрат Алининг «Насрул-луоли» асаридаги ҳикматли гаплар асосида назм ишига тизилган.

Навоий бадий адабиётни панд-насихатларсиз, ҳикматли сўзларсиз тасаввур эта олмас эди. У ҳатто ўзининг муноси шеърларини ҳам шундай ўғитлардан холи бўлишини истамас, ишқий ғазал ва рубоийларига инсон ҳаёти, юрнш-туриши учун зарур бўлган ҳикматли гапларни қистириб кетишни шарт деб билар эди. «Бадоеъул-бидоя» деб аталган биринчи дostonи сўзбошиси («Дебоча»)да улуғ шоир бу тўғрисида муҳокама ва мулоҳаза юритар экан, шеър ёзиш ва девон тузишдан мақсад фақат «мажозий ҳусну жамол тавсифи», «хатту хол таърифи» бўлмаслиги керак, дейди. Унингча, ўз шеъриятидан девон тартиб қилган ҳар қандай шоир буни яхши билади ва «маърифатомуз бир ғазал»дан ёки «мавъизатангиз» байтлардан холи бўлган девонни топиш қийин. «Мундоқ девон битилса», яъни панд-насихатлари бўлмаган девон тузилса,— дейди шоир,— у вақтда «беҳуда заҳмат ва зоеъ машаққат» тортган бўлади, унинг меҳнатлари бекор кетади. Чунки бундай девоннинг ҳеч кимга кераги йўқ. Навоий ўзи «Бадоеъул-бидоя» девонини тузар экан, ундаги шеърлар таркибига «бирор-иккирор насихаторо ва мавъзитосо байт иртикоб қилинди...»,— деб алоҳида таъкидлайди. Бунга шу де-

воннинг ўзидан ҳам юзлаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, шоирнинг анъанавий ишқий мавзуда ёзилган ва «Телба кўнглум, ваҳки, ҳар соат биров сори борур...» деб бошланган ғазали мақтаёидан олдинги байтда иккиюзламачилик қораланади ва бу тўғрида шундай дейилади:

*Икки юзлик бўлмаким, бу боғнинг раъно гули,
Гар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур.*

Хусусан у ўз қитъалари ва рубонийларида, айрим муаммо ва фардларида, форсий ижодининг шу шеър турларида олам-олам маъноларни катта шоирлик маҳорати билан ифодалай олди. Масалан, унинг икки мисрадангина иборат қуйидаги фардида тасаввуфнинг мурувват ва футувват билан боғлиқ катта ғояси ўзининг ёрқин бадийи ифодасини топган дейиш мумкин:

*Мурувват барча бермакдур — емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур — демак йўқ.*

Шоир фикрича, тасаввуфга ҳақиқий қадам қўйган киши ниҳоятда мурувватли, нияти покиза бўлиши, ўзи емай, бошқаларга бериши, бу йўлда жонини фидо қилиши, курашмоғи, жасоратлар кўрсатмоғи, лекин бу ҳақда мақтаниб, бир сўз ҳам гапирмаслиги даркор. Буни Навоий фалсафий ва ахлоқий қарашларининг қаймоғи дейиш мумкин.

Навоий ўғитларининг мавзулар доираси шунчалик кенги, бунда инсон ҳаёти ва фаоллигининг, маънавий дунёсининг, хулқ-атворининг бирои томони тушиб қолмагандек. Бу мерос бир томондан Қуръон ва ҳадислар билан боғланса, иккинчи томондан халқ донишмандлиги билан, учинчи жиҳатдан эса туркий, форсий ва арабий тиллардаги бой ёзма адабиёт билан туташган. Унинг бир ёнида Аҳмад Яссавий, адиб Аҳмад Юғнакий, Сулаймон Боқирғоний, Лутфий, Ҳайдар Хоразмий турган бўлса, иккинчи ёнида Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Хайём, Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Жомий тургандай.

Исломда, тасаввуфда, қолаверса, Шарқ мумтоз адабиётида «ҳаё» масаласи ва тушунчасига катта ўрин ва маъно берилган. Ҳаёли бўлиш инсонийликнинг, одоб-ахлоқнинг тамал тошларидан бири ҳисобланган. Навоий «Назмулжавоҳир» асарида рубонийларнинг бирида ҳаёни, ҳаёли бўлишни қуйидагича улуғлайди:

*Авжи шараф узра офтоб ўлди ҳаё,
Бўстони саодатқа саҳоб* ўлди ҳаё.
Мазмун хасоилга ҳижоб ўлди ҳаё**
Эл айнига*** гўёки ниқоб ўлди ҳаё.*

«Ҳаё» ҳозирги тушунчада юксак маданиятлиликини, камтаринлиликини, босиқликини англатади. Навонӣча, ҳаё инсон обрў-эътиборини офтобдек ёритиб, гўзаллаштириб туради. Ҳаё саодат боғини офтоб тафтидан сақловчи булутдир. Шу билан бирга, ҳаё инсондаги ёмон хислатларни яширгувчи парда, одамларнинг кўзини тўсиб турувчи ниқобдир. Яъни шоир фикрича, ҳаё инсоннинг заиф томонларини беркитади. Бу фикрларни Навонӣ оддийгина айтиб қўя қолмасдан, бу шеърда қофия бўлиб келган офтоб, саҳоб (булут), ҳижоб (парда), ниқоб образлари орқали аниқ ифодалаши ҳам таъсирлидир. Демак, ҳаёли бўлиш ҳар қандай одам учун — шоҳга ҳам, гадога ҳам, олимга ҳам, оддий ишчига ҳам зарур бир фазилатдир.

Навонӣ ўзининг «Ҳайратул-аброр», «Садди Искандарий», «Лисонут-тайр» дostonларида одоб-ахлоқ масалаларини кенг кўламда ёритган ва таҳлил этган. Улардан айниқса «Садди Искандарий» дostonи ҳали бу нуқтанан назардан етарли ўрганилгани йўқ. Гарчи бу дostonда асосий гап Искандарининг ҳарбий юришлари, унинг номи билан боғлиқ девор қурилиши («Садди Искандарий») ҳамда деңгиз саёҳатлари хусусида борса ҳам, лекин шоир йўл-йўлакай мунтазам равишда шу воқеалар билан боғлиқ ҳолда ўз ахлоқий-тарбиявий ғояларини ҳам ранг-баранг шаклларда, киши қалбини тўлқинлантирадиган, онгини, ақлини ҳаётнинг туб масалаларига йўналтирадиган, чуқур ўйлатиб қўядиган даражада, муқаддас китоблар услубида баён этади. Буни биз шоирнинг қуйидаги ўз ўқувчиларига қаратилган ойнадек тиниқ, тонгдек шаффоф ва мусиқий байтларидан сезишимиз қийин эмас:

*Чу охир бўлурбиз адам, эй рафиқ,
Ғанимат туюли бу дам, эй рафиқ,
Бу бир дамки, хушвақтлиғ берди даст,*

* Саҳоб — булут. Бў ўринда булут иссиқ кунда саодат боғини қуёш тафтидан асраб турувчи нарса сифатида таърифланган.

** Мазмуни: Ёмон хислатларни тўсиб турувчи ҳам ҳаёдир.

*** Эл айнига — эл кўзига.

Тараб жомидин айлагил ўзни маст...
 Чу охир борурсен, шитобинг недур?
 Борурдин бурун изтиробинг недур?
 Тараддудни тарк айлаб, ором тут.
 Тузуб базм, аҳбоб ила жом тут...
 Эрурлар ғанимат бори бу замон,
 Ки бир-бирга сиз борингиз меҳмон...
 Олинг айшдин умрнинг комини,
 Тутунг хуш йигитликнинг аёмини...
 Ва гар бермаса даст кому тараб,
 Тараб йўқ дебон ўзга солманг тааб.
 Ўзунгизни меҳнат куни овутинг,
 Не ғам келса даврондин, осон тутунг.

Бундай сатрларни ўз халқига, инсониятга чексиз меҳрибон, у билан бир жон, бир тан кишигина ёзиши, ихлоси дил қилиши мумкин. Нақшбандия тариқатига амал қилган Навоий шундай мулоҳазалар орасида Ватанини севиш ҳақида:

Ватан таркини бир нафас айлама,
 Яна ранжи ғурбат ҳавас айлама!..

деган сўзларни ҳам айтган. Бу мисоллар Навоийнинг ахлоқий-тарбиявий қарашларига нақшбандия таълимоти жуда катта ижобий таъсир кўрсатганидан далолат беради.

Навоий ўғитларининг якунловчи қисминин «Маҳбубул-қулуб» ташкил этади. Бу насрий асар ҳижрий 906 (мелодий 1500—1501) йили, яъни шоир вафотидан сал бурун ёзилган. Шунинг учун уни шоирнинг сўнгги насихатномаси деб атаса ҳам бўлади. Уни Навоий ўзининг бой ҳаётини тажрибасидан, кузатишларидан келиб чиқиб яратган ва буни асар бошида алоҳида таъкидлаб кўрсатган. Бу асарнинг қиммати аввало шундадир. Қолаверса, бу бошқа адиблар ва шоирларнинг насрий пандномаларига жавоб ҳам эди.

Навоийнинг дostonлари ва лирик шеърлари унинг фалсафий мазмундор ўғитлари руҳи билан суғорилган. Унинг Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Искандар, Дилором ва бошқа қаҳрамонлари қиёфасида ҳақиқий одамгарчилик, халқ ишига фидойи, дил адолат, саховат, маърифат нури билан ярқираб турган кишилар — «комил инсон»ларни кўрамиз. Бу омилларнинг ҳаммаси

Навоийнинг ҳаётий мазмун билан суғорилган ўғитларини унинг бутун ижоди билан қўшиб ўрганишимизни ва тарғиб этишимизни тақозо этади.

АЛИШЕР НАВОЙ ПАНДНОМАЛАРИ БАДИИЯТИ

Шарқ халқлари орасида қадим-қадимдан тўғри сўзлаш ва фикрни чиройли ифодалаш масалаларига катта эътибор берилган. Тил қондаларига тўла амал қилган ҳолда сўзлаш, ёзиш билан боғлиқ фан «илми балогат» деб, чиройли, ёқимли сўзлаш ва ёзишни ўрганувчи фан соҳаси эса «илми фасоҳат» деб аталган. Алишер Навоий пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг энг гўзал фазилатларидан бири сифатида у кишининг чиройли гапиришини, одамлар билан суҳбатда қондали, худди шеърӣ қилиб сўзлашганини кўрсатади. Шунинг учун у киши билан мулоқотда бўлган одамлар унинг гапиришини бамисоли бир мўъжиза деб қабул қилганлар, узоқ вақтгача бунинг таъсирида юрганлар. «Ҳайратул-аброр» дostonида Навоий бу аҳволни тасвирлаб, пайғамбаримиз ҳақида қуйидаги сатрларни битган:

*Эй нафасинг моли эъжоз ўлуб,
Рухи қудус¹ нутқунга ҳамроз² ўлуб.
Гоҳи такаллум³ сенга мўъжиз калом⁴,
Назми каломинг бори мўъжиз низом.
Нукта фасоҳатда мунаққаҳ⁵ санга,
Шоҳиди даъво: «ана афсаҳ»⁶ санга.
Сихҳати ҳукм ичра ҳадисинг саҳиҳ,⁷
Арзи фасоҳатда каломинг фасиҳ.
Нутқ аро чун зоҳир ўлуб мўъжизинг,
Аҳли фасоҳат бўлубон ожизинг.*

Навоий бу ўрнида ёзишча, ҳар қандай гапга чечан, яъни «аҳли фасоҳат» одам Муҳаммад алайҳиссаломга тенг келолмаган, у кишига тап берган. Биз ҳадислар мисолида Навоий гапларининг мутлақ тўғри эканига ишонамиз.

Пайғамбар ҳадислари мусулмон мамлакатларида адабиёт тараққиётига, хусусан панд-насиҳат жанрининг ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди. Бадиий ада-

¹ *Рухи қудус* — муқаддас руҳлар; ² *Ҳамроз* — сирдош; ³ *Такаллум* — сўзлаш; ⁴ *Мўъжиз калом* — мўъжизакор сўз; ⁵ *Мунаққаҳ* — соф, юза; ⁶ *Ана афсаҳ* — мен энг яхши потиқман; ⁷ *Саҳиҳ* — тўғри, хавфсиз.

биётнинг панд-насихат билан боғлиқ жанрларига онд асарларида Қуръон ва ҳадислардагидек бевосита инсонга мурожаат қилинади, инсон масаласи, унинг хулқ-ахлоқи масаласи диққат марказида туради. Яъни чиройли, фасоҳатли сўзлаш билан боғлиқ тушунчаларнинг ҳаммаси адабиётга ҳам тўла тааллуқли бўлиб, фақат бу тушунчалар бу ўринда бадийят ҳақидаги тушунчалар орқали ифодаланади. Бирон фикрни оддий сўзлар билан жўнгина айтиб қўя қолиш билан уни бадий таққослашлар, ўхшатишлар, образлар орқали, баъзи ҳолларда шеърга солиб, ёқимли қофия ва вазн воситалари билан ифодалаш ўртасида катта фарқ бор. Шарқ адабиётларида Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Шайх Саъдий, Алишер Навоийдан бошлаб то бизнинг кунларимизгача шоир ва адиблар ўз ижодларида панд ва насихатга катта ўрин берганлар. Улар инсон тарбияси, хулқ, ахлоқ билан боғлиқ ҳамма гапларини образли, чиройли, ёқимли ифодалашга интилганлар. Улар асарларининг абадийлик сирини, бизнинг даврамизда ҳам севиб ўқиётганлигининг бош сабабини кўпроқ шунда. Масалан, Алишер Навоийнинг «Саъд» исмига ёзган куйидаги ажойиб муаммосини эслайлик:

*Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур яхшилик била чиқса от.*

Бир қараганда, Навоий бу ўринда ҳаётдаги эзгулик билан боғлиқ оддий бир фикрни ифодаламақда. Шоир айтмоқچики, инсон абадий яшамайди, ўлим ҳақ. Шундай экан, одамларга яхшилик қил, ҳаётда шу қолади. Лекин Навоий шу бир байт шеърининг ўзида ҳаётни гулшанга таққослаб, бу ғояни жуда жонли ва гўзал ифодалашга эришган. Унингча, ҳар бир инсон, у ким бўлмасин, бир кун келиб шундай гўзал ҳаётни, юрагига яқин кишиларни, боғ-роғларини ташлаб, у дунёга кетишга мажбурдир. Бинобарин, уни онгли равишда чиройли тарк этиш керак. Ҳаётни, яъни бу гулшани чиройли тарк этишнинг бирдан-бир йўли эса, унингча, одамларга яхшилик қилиш, шу йўл билан яхши ном қолдириш, яъни «яхшилик била от» чиқаришдир. Бу ерда бақо, боқийлик тушунчасига нисбатан «гул» сўзининг қўлланиши, яъни боқийликнинг «бақо гули», «боқийлик гули» деб таърифланиши ҳам иборани гўзаллаштирган. Албатта, боқийлик, абадийлик ёқимли тушунча. Лекин ҳаётда

биз боқий бўлиб қолишни истаган кўп нарсалар охи-
роқибатда боқий эмас, гул каби ўткинчи, гул каби тез сў-
ладиган, қурийдиган, ўз тароватини йўқотадиган нарса-
лардир. Шу жумладан, инсон умри ҳам ўша гулдай тез
ўтадиган, тез сўлийдиган бир нарса. Шундан келиб чи-
қиб, Навоий ўз китобхонини ҳаёт воқеаларини фалсафий
жиҳатдан чуқур идрок этишга, нарса ва ҳодисаларнинг
моҳиятини, бақоллик гули жуда инсбий тушунча эканини
тўғри тушуниб, шунга қараб яшашга даъват этмоқда.
Бунинг устига Навоий ўз фикрини шеър тили билан,
яъни маълум бир шеърини вази ва қофия билан ифода-
ламоқдаки, булар ҳаммаси бу байтни ёқимли ва таъ-
сирли этган. Қолаверса, бунда «саодат» сўзидан, шонир
айтганидек ва муаммо қондаси бўйича «о» ва «т» ҳарф-
лари чиқариб ташланса, («чиқса «о», «т»), «Саъд» де-
ган чиройли ном чиқади.

Маълум бўладикки, шу бир байтда бадийликнинг бир
қанча белгилари бор. Гуё Навоий шу бир байтда инсон
боласига ўз санъаткорлиги билан ҳаётнинг маъносини,
ажойиб саодатнинг эшигини очиб бераётгандай! Бу гул-
шанда, яъни ҳаётда, демак, саодатнинг калити одамлар-
га яхшилик қилишда экан! «Саъд» исми эса ижобий
маънодаги сўз бўлиб, бахт, бахтиёр деган маъноларини
билдиради.

Алишер Навоий ўз ижодида панд-насиҳат мавзунга
жуда катта ўрин берган. Маълумки, Навоий «Хамса»
сининг «Ҳайратул-аброр» достони, «Садди Искандарий»
достонининг катта қисми, «Маҳбубул-қулуб», «Назмул
жавоҳир», «Арбаин» каби бир қанча асарлари шу йўна-
лишда. Бу асарларининг ҳаммасини Навоий оддий гап-
лар билан эмас, санъаткорлик билан, сўзларини маҳорат
билан қўллашга катта аҳамият бериб яратган. Навоий
сўз тўғрисида гап кетганда, битта сўз одамини ўлимдан
олиб қолиши, битта сўз билан ўлган одам тирилиши,
бир неча сўздан ташкил топган калиман шаҳодат орқали
эса кофир мусулмон бўлиши, ўз сўзлаш қобилияти билан
инсон ҳайвондан фарқ қилиши мумкин, дейди:

*Ҳам сўз ила элга ўлумдин нажот,
Ҳам сўз ила топиб ўлук тан ҳаёт,
Сўз била куфр аҳли мусулмон бўлуб,
Сўз била ҳайвон деган инсон бўлуб.*

Сўзини шундай юксак таърифлаган Навоий бадий
сўзини бундан ҳам ортиқ баҳолаган, қадрлаган ва ундан

панд-насиҳат мавзундаги асарларида қимматбаҳо жа-
воҳирлардан фойдалангандек истифода этган.

Шу нуқтаи назардан биз улуғ шоирнинг «Ҳайратул-
аброр» достонига назар ташлар эканмиз, маънолар ола-
мигагина эмас, ўзимизни бадний шеърӣ санъатлар ола-
мига кириб қолгандай ҳис этамиз. Достонни шоир ҳус-
ни ибтидо санъати билан йўғрилган қуйидаги гўзал
байт билан бошлаган:

*Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим,
Риштаға чекти неча дурри ятим¹.*

Бу ўринда Навоӣ ислом оламида машҳур «Бисмилло-
ҳир-раҳмонир-раҳим» деган иборани дoston вазнига —
муфтайлун, муфтаилуи фоилун вазнига маҳорат билан
сола билган. Достон бошланишининг биринчи гўзаллиги
(«ҳусни») шунда. Иккинчи мисрада эса бу ибора ўз ичи-
га жуда кўп қимматбаҳо маъно гавҳарларини қамраб
олгани ва улар назм или («ришта»)га усталик билан
тўплангани таъкидланади. Бу бошланғич байтнинг яна
бир ҳуснидир. Достонда умуман бирои байт йўқки, унда
фикрлар жўнгина ифодааланган, таъсирсиз бўлсин.

Достоннинг панднома қисми 20 мақолотдан ташкил
топган бўлиб, улар турли мавзуларга бағишланган
шеърӣ суҳбатлар шаклидадир. Бу мақолотларда На-
воӣ турли ижтимоӣ табақа вакилларининг хулқ-ахло-
қи билан боғлиқ масалалар юзасидан мулоҳаза юритар
экан, маълум кишиларни мақтаса, баъзи бировларни
ташқид қилади, баъзи ўринларда таъриф-тавсифга бе-
рилса, бошқа бир ўринларда Шарқ бадийятининг қои-
даларига амал қилиб, қизиқ ҳикоялар келтиради ёки
баъзи тоифа одамлар ҳақида сўзлаб, уларнинг образ-
ларини чизади. Масалан, Навоӣ дину иймондан, инсоф
ва адолатдан узоқлашган золим подшоҳларнинг саро-
йида ишратпарастлик, ичкиликбозлик, безорилик авж
олганини тасвирлар экан, у бадий тасвирнинг ташбеҳ
усулидан фойдаланади ва шоҳ амалдорларини телба
итга, йиртқич қоплонга қиёслайди, гоҳ нафс итининг
қўлига тушган махлуққа таққослайди:

*Базмдағи қорию гар худ йигит
Майдин ўлуб ҳар бири бир телба ит,*

¹ Дурри ятим — энг тоза, асл дур.

*Шайнда¹ қоплондин агарчи фузун²,
Нафс итининг илгида лекин забун.*

Ўзбек адабиётида ҳеч ким подшоҳ саройидаги бемазагарчиликларни ҳажв йўли билан бу хилда кучли фош этолмаган. Шу ўхшатишлар бўлмаса, шоир гаплари оддий бир гаплар бўлиб қолар эди.

Навоний «Ҳайратул-аброр» достонининг бешинчи мақолатида ўз бойлигини бошқалар билан баҳам кўрадиган сахий одамларни мадҳ этар экан, уларнинг панжасини қуёшга, кафтини нур сочиб, ҳамма ёқни ёритган барқ — яшин, чақмоққа, бош кийимини карам гавҳари қадалган саховат афсари, яъни саховат тожига ташбеҳ қилган:

*Панжанг ўлуб сиймфишонлиққа³ фош,
Машириқу мағрибда нечукким қуёш...
Чун кафинг олтун сочиб, андоқки барқ,
Барқ ҳаёдин бўлубон терга гарқ.
Бошинг уза жуду сахо афсари⁴,
Афсаринг устида карам гавҳари.*

Сахийлик инсонга хос олий фазилатлардан бўлиб, Навоний бундай мурувватли одамларни гоёят қадрлаган. Қуръон ва ҳадисларда ҳам бундай олижаноб кишилар шаънига кўп яхши гаплар айтилган. Навоний ўзи ҳам шу тонфадаги одамлардан эди. У сахий одамларни таърифлашда давом этар экан, айтилганлар билан қаноатланмайди. Гап давомида уларни дунёдаги энг сахий инсонлар сифатида ном чиқарган ва бу мавзудаги кўпгина ривоятларнинг қаҳрамонларига айланган Ҳотам Тойи ва Бармакка ҳам қиёслайди:

*Кафларинг ойини чу бермак бўлуб,
Қўл мунга Ҳотам, анга Бармак бўлуб.*

Бу байтда Навоний талмеҳ санъатини қўллаган бўлиб, бу билан шоир сахий одамларнинг умумлашган образини янада ёрқинроқ очиб беришга эришган. Ушбу бадий санъат туридан шоир достонининг бошқа ўринларида ҳам муваффақият билан фойдаланган. Достоннинг қапоат ҳақидаги бобида бундан бошқа ҳам бир неча

¹ Шайн — айб, пуқсон. ² Фузун — олтин. ³ Сиймфишон — кумуш пўлни сочувчи, аямовчи.

⁴ Афсар — тож, бош кийим.

хил бадий санъатлар қўлланган. Навоий сабр-қаноатни улуғлаб, бир байтда ҳар қандай тож кийган одам шоҳ бўлавермайди, ҳатто шоҳликни ҳам назарга илмайдиган, тамагирликдан мутлақо узоқ одам ҳақиқий шоҳдир!— дейди.

*Шоҳ ул эмаским, бошига қўйди тож,
Шоҳ ани билким, йўқ анга эҳтиёж.*

Навоий бу ўринда ўз қадрини шоҳликдан ҳам юқори кўрган, мағрур ҳаёт кечирадиган кишиларни мансабпарастларга қарама-қарши қўймоқда ва бунинг учун Шарқ шеъриятида кўп қўлланадиган тазод санъатини истифода этган. Шоҳ билан шоҳликка эҳтиёж сезмайдиган одамни бир-бирига зид қўйиб таърифлаш билан шоир ўз фикрини тасаввуф руҳида ёрқин ифодалашга эришган.

Худди шу мақолотда Навоий яна бир сўз санъатидан маҳорат билан фойдаланган. Навоий асарида «тож» сўзи салтанат ва бойликнинг рамзи бўлиб, «муҳтож» сўзи эса камбағаллик, баъзи ўринларда тамагирлик, очкўзлик, суллоҳликни билдиради. Навоий қўйидаги беш байтда бу икки сўзни ҳам бир-бирига қофия қилиб, ҳам бир-бирига қарама-қарши қўйиб, тамагирликни қоралаб, қаноатли кишиларни эса шоҳлар даражасига кўтариб ёзади:

*Тўъмаға¹ ҳудҳуд² неки муҳтож эрур,
Пайк³ бил, арчи бошида тож эрур.
Ҳиндуви лоиб⁴ бошида тож кўр,
Они қаро пул сори муҳтож кўр...
Шоҳ бошининг шарафи тож эмас,
Англа ани шоҳки, муҳтож эмас.
Шоҳ агар ул бўлсаки, муҳтождир,
Ҳарф ила муҳтожда ҳам тождур.
Шоҳ десанг кимда кўруб тожни,
Шоҳ дейли бу важҳ ила муҳтожни.*

Бу байтларда Навоий овқат ейишдан ўзини тия олмаган сассиқпопишак бошида тож бўлса ҳам элчилик қилиши мумкин, лекин подшоҳ бўлолмайди; ҳинду йигит бошига тож кийиб, шоҳга ўхшаб ўйин тушса ҳам,

¹ Тўъма — овқат. ² Ҳудҳуд — сассиқпопишак. ³ Пайк — хабарчи, элчи. ⁴ Лоиб — ўйинчи.

лекин унинг дарди шоҳ бўлиш эмас, пул ишлашдир; шоҳ бошига шараф унинг тожидан келмайди; муҳтожлигини билдирмайдиган одам ҳақиқий шоҳдир; кимнинг бошида тож кўриб шоҳ деявериш мумкин бўлса, у вақтда муҳтожларни ҳам шоҳ деявериш мумкин бўлади; чунки «муҳтож» сўзининг таркибида ҳам «тож» сўзи бор-ку!— дейди. Бу байтларда бир-бирига шаклан яқин «тож» ва «муҳтож» сўзлари турли маъноларда қўғияланган бўлиб, бундай сўз ўйинлари мумтоз шеъриятимизда тажнис деб аталган. Навоий шу жинсдош, оҳангдош сўзларни қарама-қарши қўйиб, такрор санъати бўйича такрор-такрор фойдаланиш орқали ўзининг юксак ахлоқий фикрларини олға сурган, ноёб усул билан ифодалаган ва эсда қоладиган шеърний байтларни ярата олган.

Навоий ўн учинчи мақолотида ўз манфаатидан кўра бошқалар нафани кўпроқ ўйлаб иш қиладиган, зарур бўлса бошқалар учун, эл-халқ учун ўз жонидан ҳам воз кечишга тайёр одамларни мадҳ этиб, уларни гоҳ ҳеч кимга ўз нурини аямайдиган қуёшга, гоҳ одамлар бошида меҳрибонлик билан айланувчи осмон—чархга, гоҳ кўкдан тош ёғса ҳам миқ этмай чидаб турадиган тоққа, гоҳ кишилар кўзини ёритиш учун ёниб тамом бўладиган шамга ўхшатади. Бу ғоят ёқимли, гўзал ташбеҳлардир. Шоир ота-онани ҳурмат қилиш ҳақида гапириб, олтинчи мақолатда ажойиб истиора санъатини қўллагани, яъни отани қуёш, онани ой деб атагани ҳам беҳад гўзал:

*Тун кунунга айлагали нур пош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.*

Навоий ташбеҳлари ва истиоралари қанчалик гўзал бўлса, унинг муболаға санъатидан фойдаланиши ҳам шунчалик юқори. Масалан, шоир тўққизинчи мақолатда ишқни, ишқнинг нималигини таърифлар экан, уни ўтга қиёслайди. Шоир фикрича, ишқ ўти шунчалик кучлики, у ақлни хашакдек куйдириши, қайси бир кўнгулдан жой олса, унинг чўғларидан кўнгулда лаъл конини вужудга келтириши мумкин:

*Қайдаки ишқ ўти бўлуб шуълакаш,
Ақл ўлуб ул ўт ўза хошокваш...
Қайси кўнгулники макон этти ишқ,
Ўтдин ани лаълға кон этти ишқ.*

Навоийча, шундай куйдирадиган, ёндирадиган ишқ ҳақиқий ишқ. Кишилар шундай ишқ билан яшашлари

керак. Шундай ишқ одамларнинг фаоллигини бошқариш, жаҳонни ўз иурлари билан ёритиши зарур. Хусн ўткинчи, ишқ эса доимий. Ишқ бўлмаса, дунёнинг ҳам, ҳаётнинг ҳам маъноси йўқ. Навоий ёзади:

*Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.
Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ,
Хусни нетсун кишиким, они йўқ.*

Ишқ билан бир қаторда кўтаринки услубда Навоий вафони, вафодорлигини ҳам улуғлайди, уларни меҳригнёга, энг қимматбаҳо дур ва жавоҳирларга, ҳатто муболаға қилиб, афсонавий анқо қушига таққослайди:

*Бу дури ноёб вафому экин?
Гар ул эмас, меҳригнёму экин?
Меҳригнё демаки анқодур ул,
Жавҳари фарду¹ дури яктодур² ул.*

Баъзи ўринларда Навоий бадиний санъатларни ҳар байтда кетма-кет қўллайди. Бундай ўринларни шоир санъаткорлигининг олий нуқталари дейиш мумкин. Масалан, Навоий қуйидаги байтларда ёлғизлик, кимсасизликни қоралар экан, ёрсиз кишини шоир гоҳ дурсиз садафга ўхшатса, гоҳ уни ёлғиз тутаб ёнаётган дарахт деб таърифлайди, гоҳ уни одам сонидан чиққан деса, гоҳ бир қаноти сиғиб, парвоз қила олмай қолган уқоб — бургут деб атайди. Бунда биз ёрқин ўхшатишларга ҳам, таъсирли истиснораларга ҳам, ажойиб муболағаларга ҳам дуч келамиз:

*Ҳар киши оламда эрур ёрсиз,
Бир садафедур дури шаҳворсиз³,
Йўқ ҳунари ёлғуз эса ўз киши,
Қайда киши сониде ёлғуз киши.
Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо?
Ёрсиз эл оҳи ғам андуд эрур;
Ёнса йиғоч ёлғуз, иши дуд эрур.
Тоқ киши айши уйин бик ниғун.
Уйга қачон ҳомил⁴ ўлур бир сутун?
Синса уқоб⁵ эғни уза бир қанот,
Тез учар, лек анга бир дам ҳаёт.*

¹ Фард — ягона, якка. ² Дури якто — якка-ягона, тенги йўқ дур.

³ Дури шаҳвор — шоҳона дур. ⁴ Ҳомил — кўтариб турувчи.

⁵ Уқоб — бургут.

Навойӣ достон давомнда ўз сўзининг устидан чиққан. Чиндан ҳам «Ҳайратул-аброр» достонидagi мингларча байтлар, Навойининг ёлғизлик ҳақидаги байтларида кўрганимиздай, шеър ипига ноёб дуру жавоҳирлардай терилган, ўз бадияти билан ўзидан нур таратиб тургандайдир.

«Ҳайратул-аброр» достоннда ружуъ санъатининг қўлланиши ҳам диққатга сазовордир. Масалан, ушбу достоннинг қалам таърифига бағишланган ўн иккинчи мақолатида шоир аввал қаламни оғзидан ҳар лаҳзада нуқралар сочиб турадиган қушга ўхшатади, унинг овқати зулмат, яъни қоронғилик бўлса ҳам Ватани нур бўлиб, лекин қуш бўлса ҳам учинга қаноти йўқ, дейди. Кейинги байтда эса шоир бу фикрларидан қайтади, уни рангли, қўл-оёғи яширин, тили фусунгар илонга ўхшатади. Бу ҳам шоирга ёқмайди. Бундан кейинги сатрларда олдинги гапларидан қайтиб, шоир уни оддий илон эмас, оғзидан гоҳ дуд, гоҳ гавҳар чиқариб турадиган аждарга қиёслайди. Охирида бу ҳам ёқмасдан, қаламни Мусо алайҳиссаломнинг сеҳргар ҳассасига ўхшатади. Чунки қалам туфайли не-не яхши фикрлар қоғозга тушади, не-не ажойиб туйғулар ифодаланади, у ёзган ёзувлардан инсон ва жамият не-не аҳволларга тушмайди дейсиз. Навойӣ ёзади:

*Қушдек ўлуб вазъу намудор¹ анга,
Нуқта² сочиб ҳар сори минқор³ анга.
Туъмаси зулмат, ватани нур уза,
Мушк сочиб сафҳаи кофур уза.
Чобуку⁴ мавзун ҳаракоти анинг,
Учқоли йўқ лек қаноти анинг.
Қуш демагил, айт муанбар⁵ йилон,
Дема муанбарки, фусунгар йилон.
Шоҳид⁶ анга жилвада парронлиғи⁷,
Илиг, аёғнинг доғи пинҳонлиғи.
Тил узотиб, фош ўлуб ондин фусун⁸,
Даҳрда ким кўрди йилондин фусун?
Дема йилон, аждар эрур нақд санж⁹,*

¹ Вазъу намудор — тузиллиш ва кўрилиш. ² Нуқта — маъполи сўз, гап. ³ Минқор — тумшуқ. ⁴ Чобук — тез, чаққон. ⁵ Муанбар — хушбўй. ⁶ Шоҳид — гувоҳ. ⁷ Парронлиғ — учиншлик. ⁸ Фусун — сеҳр. ⁹ Санж — бойлик, тиллани ўзига тортувчи, жамловчи.

Музмар¹ анинг жавфида² юз турфа ганж.
 Дуд чиқиб оғзидин аждар киби,
 Дуди аро ҳар шаба³ гавҳар киби.
 Аждар эмаским, эмас аждар салим⁴,
 Балки дегил они асои калим⁵.
 Пуқса недин ютти жаҳон сеҳрини.
 Балки маонию баён сеҳрини.

Бир нарсани иккинчи бир нарсага ўхшатиш, кейин ундан қайтиб учинчи нарсага, бундан ҳам қайтиб туртинчисига (ва ҳоказо) ўхшатиш, яъни бир предметнинг тасвирини чуқурлаштира бориш, шу жараёнда унинг янги қирраларини очиш мумтоз адабиётимизда ружуъ санъати деб аталган. Бундай санъат турлари жуда кўп бўлиб, Навоий уларнинг ҳаммасидан ҳам яхши фойдаланган. Ўтмиш адабиётимизда эса шоирларнинг шеърини маҳоратига шу санъатлардан қандай унумли ва маҳорат билан истифода этганларига қараб баҳо берганлар.

Навоий эса бу бадний санъатларни болалигидан бошлаб синчковлик билан ўрганган ва уларни ўзлаштирган. Шунинг учун ҳам у йиғитлик даврида ёзган манзумаларидан бирида шу санъатларнинг энг қийин турлари ҳисобланиш хосса маъни ёки эҳом усулидан ҳар байтда фойдаланган ҳолда бир кунда юз байт шеър ёзиш менга ҳолва сийиш билан баробар деган эди:

*Агар хосса маъни, гар эҳом эрур,
 Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.*

Навоий бир санъатдан фойдаланиб туриб, шу байтнинг ўзида бошқа санъатлардан ҳам фойдалана олган. Масалан, қалам тасвири билан боғлиқ юқорида танишиб ўтилган шеърини сатрларда Навоий ружуъ санъатидан истифода этиш билан бирга шу ўрнида қаламни қушга, илонга, аждарга ўхшатиш билан у Шарқ поэтикасининг таъхис санъатидан ҳам фойдаланган. Таъхис санъати табиатдаги жонсиз нарсаларни жонлига айлантиришни англатади. Шу йўл билан Навоий қаламнинг жамият ва инсон ҳаётидаги, тафаккур ва маданият тараққиётидаги катта ижобий ролини анча тўла ва жонли қилиб оча билган.

¹ *Музмар* — яширилган, беркитилган. ² *Жавф* — қорин. ³ *Шаба* — кеча, тун. ⁴ *Салим* — тўғри. ⁵ *Асои калим* — Исо ҳассаси.

Навоийнинг ирсолул-масал деб номланган шеърий санъатни қўллаши ҳам ибратли. Улуғ шоир минглаб халқ мақоллари ва маталларини билган ва улардан ўрни-ўрни билан фойдаланган. Шеър, ҳикоя давомида, гап орасида мақол келтириш эса арабча ирсолул-масал, ўзбекча мақол келтириш санъати деб аталган. Бу эса Навоий шеъриятига мазмун жиҳатидан ҳам, бадийлик нуқтаи назаридан ҳам халқчиллик руҳини бағишлаган. Масалан, ўн учинчи мақолат охиридаги Айюб пайғамбар билан боғлиқ ҳикояда Айюбнинг уйига уйнинг тагидан йўл кавлаб бир ёш йигит ўғирликка киради. Айюб пайғамбар эса кўп йиллардан буён хаста бўлиб ётар эди. У ўзини ухлаганга солиб, ўғри йигитнинг ҳамма хатти-ҳаракатларини кузатиб туради. Ўғри қўлига илинган нарсани орқасига ортиб, келган тешигидан чиқиб кетай деса, у тешикка ўзи сиғса ҳам юки сиғмайди-да, нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб қолади. Шу ҳолат тасвири муносабати билан Навоий халқимизнинг «Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига» деган мақолини эслайди ва ҳикоясига уни қуйидагича қистириб кетади:

*Тор уни сичқонга солиб эрди ғам,
Қуйруғига боғлади ғарбол ҳам.*

Айюб пайғамбарнинг болага раҳми келиб, унга эшикни кўрсатади ва: Эшикдан чиқиб кетақол,— дейди. Айюбнинг бундай одамгарчилиги болани ҳанг-манг қилиб қўяди ва шу кундан бошлаб ўғирликни ташлаб, Айюбнинг йўлига, яъни факр (тасаввуф) йўлига киради.

Шундай санъатлардан яна бири киноя бўлиб, Навоий шеърияти бу санъатдан ҳам бебаҳра эмас. Лутфу карам масаласига бағишланган бобда шоир мумсик, ғаразгўй бойларни тасвирлар экан, уларнинг совға ва тухфаларини оч ва яланғочларга бермасдан, отни юзта оти борга, пулни юз йиллик бойлиги борга беришини танқид қилиб, Шарқда машҳур бўлган киноя мақолни келтиради ва улар устидан кулади:

*Ҳам йиборур лаъл Бадахшон сари,
Ҳам келтирур зирани Кирмон сари.*

Маълумки, лаълнинг кони Бадахшонда ва зиранинг яхшиси Кирмонда бўлади. Бадахшонга лаъл, Кирмонга зирани тухфа қилиб олиб бориш, юмшоқ қилиб айтган-

да, дополник аломати эмас, аксинча. Буни кинояли тамсил деб аташ ҳам мумкин.

Навойи ўз асарларида, шу жумладан, панд-насиҳатга оид асарларида Шарқ шеърятининг бадний шеърӣ санъатларидан фойдаланмагани йўқ, дейиш мумкин. Шоирнинг бу асарларида биз бадний санъатнинг тасдир, иттифоқ, лаф ва наир, мутобақа, ҳусни таълил каби ўнлаб юксак намуналарини учратамиз. Масалан, шеърини, унинг услубини энг гўзаллаштирадиган, ёқимли қиладиган томонларидан бири қофия ва радиф масалаларидир. Шоир ўн бешинчи мақолотда мастнинг расволикларини тасвирлар экан, унга мурожаат этиб дейди:

*Неча сенинг мастлигинг ою йил?
Ой ила йил мастлигингдин ойил!*

Бу ўринда шоир «ою йил» иборасидан ва унга оҳангдош «айрил» деган маънодаги «ойил» сўзидан қофия сифатида жуда яхши фойдаланган.

Навойи «Назмул жавоҳир» асарида эса рубойининг «рубойи тарона» шаклида қалам тебратиб, 266 рубойининг ҳар тўрт мисрасини бир-биринга қофиялаган ва бунда юксак маҳорат намуналарини кўрсатган эди. Қуйидаги рубойда Навойи қўли эгри ва ёлгончи одамларнинг ярамаслигини, бундай одамларни тарбия қилиб тузатиб бўлмаслигини, уларнинг топгани ҳаромлигини, бундай кишиларнинг ҳатто сояси ҳам эгри эканини чиройли қофиялар билан бадний изохлаган дейиш мумкин:

*Ким эгри эса, тузлук эмас пояси ҳам,
Бор ўзидек эгри суду сармояси ҳам.
Тузлук эрмас шифосию вояси ҳам,
Ким эгри кишининг эгридир сояси ҳам.*

Хондамир «Макоримул ахлоқ» асарида қофия масаласида Навойининг шу «Назмул жавоҳир» асарини мисол келтириб, унинг маҳоратига қойил қолган эди. Чиндан ҳам бу Навойининг буюк сўз устаси бўлганини кўрсатувчи ёрқин далилдир.

Навойининг насрий асарлари, шу жумладан, «Маҳбубул қулуб» сажъ санъатининг ранг-баранг кўринишларида ёзилган. Унда, масалан, шундай бир жумла бор: «Сихҳат тиласанг кўп ема, иззат тиласанг кўп дема». Бу гап наср билан ифодаланган бўлса ҳам, лекни шеъ-

рийликдан ҳам узоқ эмас. Унда шеърӣй санъатнинг тарсеъ тури аломатлари ҳам бор, яъни биринчи гап ёки мисра иккинчи гап ёки мисра билан бошдан охиригача тўла қофиядош. Шу билан бирга икки жумла бир-бирига грамматик жиҳатдан ҳам тўла мувозий (параллел). Буни эса бадинӣй санъат билимдонлари мутобақа санъатига йўйганлар.

Хуллас, Навоӣй асарларини, унинг шеърӣятини, панд-насихат асарларини шу хил санъатларсиз, шу хилдаги санъаткорликларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Навоӣй ўғитлари шундай бадинӣйлик билан ҳамон ўз тароватини сақламоқда ва ҳамма авлодларга тарбия масалаларида ажойиб мактаб бўлиб хизмат қилмоқда.

БОЛАЛИКНИНГ НАВОИЙОНА ТАЪРИФ ВА ТАЛҚИНЛАРИ

Ҳаётнинг гули, жамиятнинг кўрки, оиланинг қувончи — бола. Биз оилани, жамиятни болаларсиз тасаввур қилолмаймиз. Лекин Алишер Навоӣй табиатни ҳам болаларсиз кўз олдига келтира олмайди. У, масалан, «Ҳайратул-аброр» достонида баҳор шабадаси эсиб, ёмғир ёғиб, ариқдаги сувлар шарқираб, чақмоқ чақиб, табиат уйғона бошлаганини тасвирлар экан, юлдузлардек чаман бўлиб яшнаган ҳар бир гулу ҳар бир райҳонни «тифл»га, яъни болага ўхшатади:

*Бўлди чу фаррош насими шамол,
Септи булут ҳам сувни саққо¹ мисол,
Сув юкидин қад қуйи мойил анга,
Барқи биринжина² ҳамойил анга.
Чун супурулдию сув сепилди боғ,
Бўлди раёҳинға³ маҳалли фароғ,
Бош чиқара бошладилар боғдин;
Боғ демаким, қаро туфроғдин.
Айладилар ер юзи узра ҳужум,
Гулшани чарх узра нечукким нужум.
Ҳар бири бир тифли суманбўйдек:
Тифл дема, шоҳиди гулрўйдек.*

Навоӣй болалар тасвирига, хусусан, уларнинг табиати, феъл-атвори масалаларига шеърларида кўн тўхталади. Лекин ҳамма ўринда Навоӣй «бола» сўзини «тифл» деб ифодалайди. «Тифл» арабча сўз бўлиб, «ча-

¹ Саққо — сув ташувчи, сув сепувчи. ² Барқи биринжина — мис рангли чақмоқ, яшин.

³ Раёҳин — райҳонлар.

қалоқ, гўдак, ёш бола» деган маъноларини билдиради. «Тифл»нинг кўплиги «атфол». Навоний давридаги адабий тилда, хусусан, форсий тил кенг истеъмолда бўлган. Хуросон шароитида бу сўз ўзбеклар орасида тез-тез ишлатилган. Албатта, бу Навоний асарларида «бола» сўзи ишлатилмаган, деган гап эмас. Масалан, қуйидаги байтда «қуш» сўзига боғлаб қўлланган:

*Ердин бўлмас жудо жонга бало бўлган кўнгул:
Қуш боласидекки, айрилмас кичикдан ўрганиб.*

Навонийнинг фикрича, боланинг болалиғи шундаки, у табиатга, жамият ҳодисаларига доим катта қизиқиш билан қарайди, уларни яқиндан билишга иштилади. Бироқ Навоний газалларида бу ҳол бевосита эмас, балки билвосита, яъни анъанавий ишқ мавзун, ошиқ ва маъшуқа образлари, уларнинг ички кечинмаларини орқали тасвирланади. Масалан, шоирнинг ёзишича, ошиқ не қилсинки, унинг нигоҳи кўпларининг бирида севгилиснинг сеҳр тўла, наргисдан чиройли кўзларига тушадую, шу ондаёқ шўрликнинг кўзларидан севинч ёшлари оқа бошлайди. Айни манзарани янада яққолроқ, таъсирчанроқ ифодалаш учун шоир унга бошқа бир манзарани қиёслайди. Бу ҳолат ёш боланинг саҳрода бирдан кийикни кўриб қолиб, уни тутаман деб орқасидан ҳар тарафга чопа бошлаганини эслатади:

*Кўз ёшим бўлди равон бир наргиси жоду кўруб —
Тифл янглиғким, югургай ҳар тараф оҳу кўруб.*

Навоний ёш болаларнинг ўтти яхши кўришларини, ўт ўйнашга қизиқишларини ҳам неча ўринда тасвирлайди:

*Ҳазл этар кўнглум била ул шўх, кўнглим тортар
оҳ —
Тифлдекким, дуд этар ўт бирла ҳар дам ўйнамоқ.*

Бу ерда маъшуқанинг ошиқ билан қаттиқ ҳазил қилиши ёш боланинг ҳадеб ўтти кавлаши, ўт билан ўйнашининга ўхшатилади. Қуйидаги байт ҳам деярли шу мазмунда:

*Қилди айшим субҳини ул шўх лаъби¹ тийра тун, —
Тифл ўйнаб ўт, ўчиргандан сўнг ўлғондек тутун.*

¹ Лаъби — уйин, рақс.

Улуғ устод болаларнинг рангдор капалакни суюб, орқасидан қувиб юриш одатларини маъшуқанинг турли сиёҳларда ёзган хатини ошиқнинг кўз ёши билан ўқишига таққослайди:

*Қалағай сафҳада руқъангни¹ кўруб оқти ёшим,—
Тифлдекким, югурур — кўрса мулавван² кўпалак.*

Шоир қонли кўз ёшдан сарғайган ошиқ юзининг ранги билан ўз кўнглини овутитини болаларнинг ярқинроқ бўёқларни, хусусан, сариқ ва қизил рангдаги ашёларни севишига ўхшатади:

*Кўнгулни қон ёшу гоҳи юзум била овутурмен,
Сориғ-қизил била андоқки халқ тифлин овутмиш.*

Навоий девонларида кичкинтойлар ўз болаликларига бориб, тушунмай, гоҳо ноўрни ишларга қўл уришлари ҳақида ҳам айрим байтларни ўқиш мумкин. Масалан, баъзан улар бирон дарахт мевасини оламан деб, унинг шохини синдириб қўядилар. Буни Навоий маъшуқанинг ошиқ кўнглини ўғирлайман деб, унинг вужудига шикаст етказган ҳолатига қиёслайди:

*Ул шўх кўнглим олди, солиб жисмига шикаст,—
Бир тифлдекки, шохин ушотқай самар била.*

«Хазойинул-маоңий» девонидан болалар ҳақидаги бундай тимсолларни кўплаб келтириш мумкин.

Болалар мавзунга «Хамса» дostonларининг ҳам аксариятида тўхтаб ўтилган. Масалан, «Ҳайратул-аброр» дostonининг олтинчи мақолоти адаб ҳақида бўлиб, шоир унда ёшларни тарбиялашнинг муҳим масалаларини гоят чуқур таҳлил этади. «Фарҳод ва Ширин» дostonида эса Фарҳоднинг туғилиши, тарбияси тасвирида бу мавзу ўз бадиний ифодасини топади. Хоқон ўғил кўриши муносабати билан мамлакат шодликка юз ўгириб, ҳамма бир-бирини муборакбод қилади, бисёр тухфалар улашिलाди. Ўз фарзанди тарбиясининг етук бўлиши учун хоқон ҳамма чораларни кўради. Уч ёшидан бошлаб моҳир муаллимлар болага турли фанлардан таълим бера бошлайдилар. Натижада Фарҳод тез орада жисман ҳам, ақлан ҳам гоят комил инсон бўлиб етишади.

Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonида гўдакликдаги туғма хусусиятларни алоҳида эътибор билан таъкидлайди. Чунончи, гўдак табиатида ўзига хос икки хусусият

¹ Руқъа — хат, мактуб. ² Мулавван — рангли. ранг-баранг.

бўлиб, улар кейинчалик ривожланиб, Қайси жамият билан тўқнашувга, фожиага, охир-оқибатда Мажнун (телба) деб аталишига олиб келади. Бу икки хусусиятдан бири шу эдики, Қайс доим ўтга талпинар, ўтда қандайдир сирли маъно англагандек буларди. Иккинчидан, у бешикдалигида кўп йиғлар ва йиғисида қандайдир ўзгача чуқур дард бор эди. Навоий бу ҳақда шундай деб ёзади:

*Ўт кўрсаки майл этиб ниҳони,
Ишқ ўти тасаввур айлаб они.
Бўлмай гофил дами ғаму дард,
Улғайтибон они дард парвард.
Мадҳ ичраки тортибон фигонлар,
Афғонида дарддин нишонлар.*

Қисқаси, Мажнун фожиасини Навоий тасодифий бир ҳол демай, унинг болаликдаги интилишлари билан ҳам боғлаганини яққол кўришимиз мумкин.

Фарзандга нисбатан меҳр-шафқатли бўлиш масаласи «Садди Искандарий» достонида алоҳида ўрин эгаллайди. Навоий талқинича, Искандар бефарзанд Юнон подшоси Файлақуснинг йўлдан топиб олган боласи бўлади. Бироқ, Файлақус уни ўз жигарбандидек билиб, шоҳона тарбия қила бошлайди. Навоий фикрича, подшоҳ унга саройдан эмас, кўнглидан, балки жонидан ўрин берган эди:

*Мулукона тартибу ойин била,
Ерутти кўзин ул жаҳонбин била.
Қилиб ҳифзига кеча-кундуз қиём,
Фузунроқ этиб дам-бадам эҳтимом.
Бериб парваришқа муносиб хуриш,
Муносиб хуришдан топиб парвариш.
Ани асрамай коҳу айвон аро,
Ясаб ер кўнгул ичра, бал жон аро.*

Файлақуснинг ана шундай юксак одамгарчилиги ва тарбияси туфайлигина Искандар келажакда одил подшоҳ, буюк лашкарбоши ва олим бўлиб етишади.

Шунингдек, «Лисонут-тайр» достонидаги қушлар ҳаёти билан боғлиқ эртакнамо сюжетлар, ранг-баранг ҳаётий ҳикоятлар ҳам болалар дунёсига жуда ҳамоҳанг. Хуллас, Навоий, хоҳ лирика борасида бўлсин, гоҳ достонларда бўлсин, гўдаклар оламини четлаб ўтмаган. Аксинча, шонр жуда кўп асарларида халқимизнинг бо-

лажонлик анъаналарини давом эттириб, доим фарзанд тарбияси масалаларига кишилар диққатини торттиб келган. Шунинг учун Навоийнинг ҳам адабий, ҳам илмий мероси фарзандларимиз тарбиячилари учун доимо катта мактаб ва ноёб хазина бўлиб қолади.

БЕҲИСОБ МУЛҚ ВА ОЛИЖАНОБ ХУЛҚ ЭГАСИ

Ўтмишда жамият иқтисодий ҳаётининг асоси мулк бўлиб, халқ турмушининг яхши ёки ёмон бўлиши кўп жиҳатдан мулкдорларга боғлиқ эди. «Мулк» деганда, биринчи навбатда, кўчмас мулк — ер, ишлаб чиқариш корхоналари, воситалари, тегиримон, абжувоз, дўкон, боғ ва ҳоказолар тушунилади. Қайси мамлакатда ердан юқори ҳосил олинса, одамларга керакли кийим-кечаклар, озиқ-овқат кўп ва сифатли ишлаб чиқарилса, ўша мамлакат ривожланган мамлакат ҳисобланади. Бу ишлар яхши йўлга қўйилмаган, ҳамма нарса ташқаридан келтириладиган мамлакатлар эса қолюқ, очлик ва яланғочликка маҳкум мамлакатлар деб қаралади. Олимларнинг пухта илмий асарлар яратиши, шоирларнинг яхши шеърлар ёзиши ҳам маълум даражада шунга боғлиқ. «Маҳбубул-қулуб» асарида Алишер Навоийнинг ер ва унга бўғдой экиб, мўл-кўл дон ҳосили олган ер эгаси — деҳқонлар ҳақида: «Олам маъмурлиғи алардин, олам аҳли масрурлиғи алардин. Ҳар қаён қилсалар ҳаракот, элга ҳам қут еткурур, ҳам баракот», деб ёзиши бежиз эмас эди.

Бу ўринда: «Навоийнинг ўзи-чи?» деган савол туғилади. Навоийнинг ўзи ҳам катта мулк эгаси бўлган. У даврда энг муҳим мулк аввало ер эди. Давлат олдида хизмат кўрсатган одамларга, амалдорларга, шоҳ атрофида қариндошлик, туғинганлик даражасида, шайхлик, домлалик, олимлик мавқеида бўлган кишиларга бериладиган, ажратиладиган ерларнинг мулки хосса ва ҳолса, мулки ушрий, суюрғол, вақф каби турлари мавжуд эди. Бу ерларга солиқ солинамас, солинса ҳам кам солинар эди. Оддий деҳқонларнинг ерлари хирож солиғи солинадиган ерлар ҳисобланарди.

Навоийнинг ота-боболари ҳам теурийларга кўп хизматлар қилган, бинобарин, уларнинг катта мол-мулклари ҳам бўлган ва уларнинг бир қисми Навоийга мерос сифатида ўтган бўлиши мумкин. Лекин Навоий асосан Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиғи даврида «Ҳазрат овози

давлатида» катта бойликка, мол-мулкка эришди. Бу вақтда, хусусан, Ҳирот ва унинг атрофидаги талайгина ғаллакор ерлар, бошқа оддий экинзорлар, дўконлар, боғ-роғлар, коризлар подшоҳ томонидан унга кўп кишилар гувоҳлигида ҳужжатлаштириб берилган, уларнинг баъзиларини Навоий ўзи сотиб олган эди. Навоий бу ерлардан тирикчиликка етиб ортадиган даражада катта ҳосил оларди. Бу ерларнинг бир қисmini ўзи қурган «Ихлосия» мадрасасига кейинроқ вақф қилиб бергани ҳақида Навоий «Вақфия» асарида бизга қуйидагиларни маълум қилади: «Ҳирот дорус-салтанасида ва теграсида ҳарна мустағал ва дақонин ва боғ ва ер коризким, ул Ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро—А. Ҳ.) овони давлатида бу фақирнинг мулки эрди ва аларнинг байъ ва широсида шаръ қавоидин кўп маръий тутулуб эрди ва баҳоларининг бир дирам мавқуф қолмайдур эрди. Андоқким, бу маъниға аимман ислом, балки ҳавос ва авомдин кўпни воқифдурлар ва бу бобда таҳсинлар қилиб, инсофлар берурлар ва муддатлар бу фақир (Навоий — А. Ҳ.)нинг тасарруф қабзасида ва тамаллуки илгида эрди, бу биқоъға вақфи саҳиҳи шаръий қилдимким, бу икки букъанинг иморати ва саканасининг вазойифи билла борча маунати андин ҳосил бўлуб, шарт қилгон дастур билла сарф бўлғай». (Алишер Навоий, Асарлар, 13-жилд, Тошкент, 1966, 172-бет.)

Матнининг ҳозирги нфодаси: «Салтанат маркази Ҳиротда ва унинг атрофида бир қанча ғаллазор ва дўконлар ҳамда боғ ва ер ҳамда кориз у Ҳазрат давлати замонасида бу фақирга мулк бўлган эди. Уларнинг олди-соттисида шарият қоидаларига кўп риоя қилинар ва тушган даромадларидан бир дирҳам ҳам ушланиб қолмас эди. Бу ишлардан ислом бошлиқлари, балки хослар ва оддий одамлардан кўплари хабардордирлар ва бу борада таҳсинлар қилиб, инсоф билан тан берадилар. Ана шу мулк қанча фурсат фақирнинг ихтиёр дас-тасида ва эғалик қўлида эди. Ана шу жойларни шарият қондасига биноан тоза вақф қилдим. Бу икки букъанинг иморати ва унда яшовчиларнинг вазифалари билан барча озик-овқати ва тирикчилиги ушандан келиб чиқади ва шарт қилинган қўллама билан сарф этилади» (Алишер Навоий. Вақфия. Тошкент, 1991, 62-бет. Матнининг замонавий нфодаси А. Қажумов томонидан амалга оширилган).

Навоийнинг мол-мулклари фақат Ҳирот атрофидагина эмас эди. Хондамир «Мақоримул-ахлоқ» асарида Навоийнинг мамлакатдаги 40 работни таъмир этганини ёзади ва бу работларнинг номини ҳам келтиради. Бизнинг фикримизча, Навоий хонадонига шу работлардан ҳам маълум бир даромад келиб турган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да Навоийнинг қоғоз ишлаб чиқариш корхонаси («қоғоз жувози») бўлганини, Ҳиротда эканида уни махсус бориб кўрганини ёзади. Ишлаб чиқарилган қоғознинг ортқча қисмини у сотган ва бундан ҳам даромад қилган бўлиши табиий. Навоийнинг бир кушлик ўртача даромади, Эрон олимлари ҳисобича, мишгаб тиллани ташкил этган.

Навоий ўзига тегишли ерларда экин экиб, ҳосил олувчилар, ўзининг чорва молларини, қўйларини боқувчи чорвадорлар, дўкандорлар, богбонлар ва бошқа касб эгалари, уларнинг ишбошилари билан тез-тез кўришиб, маслаҳатлашиб, уларга йўл-йўриқ кўрсатиб турган. Унинг «Вақфия»даги қўйидаги сўзларидан бу ҳақда кўп нарсани уқса бўлади: «Шуни айтмоқ керакки, улус ичида улўғлардан бошқа оддий одамларгача ҳарбий хизматчилар ичида амирлик ўрнида базм тузганлардан хорлик жун тушини кийиб, ожиз ўлтирганларгача, халқ ичида дала ва даштини омон экинзори сингари кўкартириб, бойлик маҳсулларини ҳосил қилгандан осмондек икки буклиб, хўша (машоқ) териб, кечгача тирикчилигига етгудек, Ҳулкар юлдузидек бир ҳовуч дон терганларгача, ёсоғлиқ (чорвадорлар) ичида бойлик дала-сида ҳар сурук қўйдан йилда ҳамалдек (қўй шаклидаги осмон буржи) минг қўзи олиб, унга қаноат қилмаганлардан тортиб йўқсизлик дараларида қўй боқиб, йилда жадйдек (тоғ эчкиси шаклидаги осмон буржи) беш эчки ҳақ олганидан шукр қилганларгача бу нотавонга ишн тушмаган одам оз топилади. Бу ишлар учун ҳақ тилаб, миннат қилмадим, балки миннатдорлик қилиб, иш ҳақи учун бирор нарса тутганларида қабул қилмадим» (Алишер Навоий, Вақфия, 57-бет).

Навоий ўз ерларида ишловчиларга умумий кўрсатмалар бериш билангина чекланмасдан, хусусан, деҳқончилик масалалари билан яқиндан, ишнинг кўзини биллиб шуғулланган. Унинг бундай ишларини подшоҳ Хусайн Бойқаро ҳам маъқуллаган. Бу тўғрида Навоий «Вақфия»да яна бундай деб ёзади: «Яна шуни айтмоқ

керакки, у Ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро)нинг буйруғи билан ва таклифи сабабли маош (тирикчилик, кундалик таъминот) экинзори қуруқ қолмасин, деб бироз деҳқончилик билан шуғулландим. Ва ишим, шарнат томони рия этилгани ва инсоф тарафи лозим кўрганича бўлгани учун, Тагри инояти билан кўп маҳсуллар ҳосил бўлди ва ғанимат (бойликлар) қўлга кирди» (Алишер Навоий, Вақфия, 57-бет).

Навоийнинг саховати, олижаноблиги шундаки, бу етиштирилган ҳосиллардан, барча мулклардан келган даромадлардан «оддий бир одамнинг тирикчилиги ўтмоғига етарли» қисминигина олиб қолиб, қолган қисминини халқ ва мамлакат эҳтиёжларига, «қуёш янглиғ бир кулча билан тирикчилик ўтказувчиларга», эртаю кеч тоат-ибодатда бўлганларга, қолаверса, илм-фан, санъат, маданият ривожини учун зарур бўлган харажатларга, бинийн хайриялар қуришга, хайру эҳсонга бахшида қилган. Навоий Хуросонда қурган масжид, мадраса, хонақоҳ, ҳаммом, работ, хиёбон, кўприк, у ўтказган ариқ, у қавлатган ҳовуз ва бошқаларнинг миқдори беҳисоб бўлган. Баъзи манбаларда уларнинг сонини 300 дан ортиқ дейилади. Шунинг учун ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Навоий қурилишлари тўғрисида: «Мунча бинийн хайрким, ул қилди, кам кишини мундоққа муваффақ бўлмиш бўлгай»,— деб ёзганида катта ҳақиқат бор эди.

Навоийга тегишли бўлган мулкларнинг аниқ рўйхати бизга маълум эмас. Аммо ҳамма мулкларнинг Навоийда аниқ ҳисоб-китоби бўлган. Унинг, масалан, Астрободда ҳам мулкларини бўлганига Хондамир шундай бир мисол келтиради: Қуиларнинг бирида Бадиуззамон Мирзо сайр қилиб юрганда Хайробод деган қишлоққа келиб қолади. Бу қишлоқ ниҳоятда чиройли, кўкаламзор бўлиб, у ерда яшовчи одамларнинг феъл-атвори ҳам шаҳзодага жуда маъқул келади. Шунда шаҳзода ҳамроҳларига: «Ёраб, шоҳимиз (Султон Ҳусайн Бойқаро)нинг яқин дўстларидан бири воситачи бўлиб, шу қишлоқни бизга олиб берса, қандай яхши бўларди!» деган истакни билдирган.

Бу қишлоқ Навоийнинг мулки бўлиб, уни бошқарувчи киши — Хожа Ғиёсиддин Муҳаммад Деҳдор деган шахс бу гапни эшитгач, дарҳол шаҳзодага: — Валинеъматим ва маҳдумим (Навоий)га меннинг яқинлик ва ноиблигим шу қадарки, ул ҳазратнинг мол-ашёсига ис-

таганимча хўжайинлик қилишим мумкин. Ҳозироқ у киши (Навой) номидан бу қишлоқни шаҳзодага тортиқ қилдим!— дейди. Ҳиротда туриб бу гапни эшитган Навоий ўз ноибининг жавобидан хурсанд бўлади ва унга катта совға-саломлар юборади.

Навоийнинг ўз мулкларидан олган даромадлари шу даражада кўп эдики, кимгадир ёрдам қўлини чўзиши, кимнидир бирон тухфа билан қўллаб-қувватлаш унинг учун оддий гап эди. Унинг «Ихлосия» мадрасасида мударрислик қилаётган Бурҳониддин Атоуллоҳга уч мингдан ортиқ динорга мадраса яқинидан ҳовли сотиб олиб бериши, Мавлоно Шаҳобиддин Мудаввинга эгар-жабдуғи билан бир от инъом этиши унга ортиқча қийинчилик туғдирмаган.

Навоий қайси ерни қўлга киритса, уни обод этишга ҳаракат қилган, яхши уйлар қурган, дарахтлар ўтқазган, гулзорлар яратган. Унгача бойқушларнинг уяси бўлган жойларда гуллар очилиб, булбуллар сайраган. Масалан, подшоҳ унга 1476—77 йилларда Ҳиротнинг шимол томонидан ҳовли-жой қилиш учун ер ажратиб берганда, шаҳзодалар уриниб обод қилолмаган бу маскандан 30 жериб ерга девор тортиб, ўзининг туриши учун сарой қурган: «Хулоса, мен у ерда ўттиз жериб ерга девор тортиб, сарой қурдим. Боғчасига турли дарахтлардан сафо ва равиш бердим, ҳар чаманини гулурайхонлар билан безадим» (Алишер Навоий. Вақфия, 58-бет).

Навоий сўзларининг тўғрилигини шундан ҳам билса бўладикки, шоҳ ва унинг аъёнлари бу ерда кўп марта меҳмон бўлиб, яхши дам олиб, ҳар гал хурсанд бўлиб кетганлар.

Улуғ шоир ва давлат арбоби Навоий биз учун фақат ўлмас шеърлари ва насрий асарлари билангина эмас, балки ўз мазмундор фаолияти, тадбиркорлиги билан ҳам ҳамиша ўришак бўла олади. Ҳозирги вақтда уй қураман, деб бошлаб, қурилишини эса ўн йиллаб ташлаб қўйган, шаҳар ташқарисидан оромгоҳ учун жой олиб, лоақал икки туп мевали дарахт ўтқозишга ҳафсала қилмайдиган, ҳовлисида экиладиган ери бўла туриб, бир туп гул ўстирмаган, бола-чақаси мева-чевага, тўртта помидорга зор бўлатуриб, ҳамма нарсани бозордан сотиб оладиган, очган фирмаси юлдуз кўрмай жон берган кишилар оз эмас. Чин кўнгилдан мен уларнинг

улуғ Навоий бобомиздан ибрат олиб, ўз мол-мулкларига чинакам эгаллик ҳисси билан ёнишларини орзу қиламан.

Чунки Навоий бобомиз ер экканда бундан табнатнинг ажойиб рангларга бурканишинигина эмас, инсонларнинг қорни нонга, бошқа овқат-озикларга тўйишини ҳам режалаштирган, кўчат ўтқазганда унинг барг ёзиши, чиройли гуллашинигина эмас, ширин-шакар мева-лар беришини ҳам кўзда тутган, ҳатто гул экканда ҳам бу гулларнинг муаттар ҳидлар тарқатишинигина эмас, унинг ҳар бир гулбаргида шакар уншини ҳам орзу қилган. «Наводирул-шабоб» девонида буюк шоир бундай деган эди:

*Оғиз ичра тилигдек гунчада гул барги тар бўлғай,
Вале бу шарт илаким, барги гул ичра шакар бўлғай.*

НАВОИЙ ВА ТАБИИЙ ФАНЛАР

Алишер Навоий улуғ шоир бўлибгина қолмасдан, ўз даврининг улуғ олими ва мутафаккири ҳам эди. У дунёга ва ундаги барча воқеа ва ҳодисаларга фақат шоир кўзи билан эмас, айни вақтда олим кўзи билан, файласуф кўзи билан ҳам қарар, шунинг учун ҳам унинг шеърини алоҳида ғоявий теранлик касб этган эди. У ўз даври фани даражасида туриб, воқеа ва ҳодисаларнинг ички моҳиятини, уларнинг ўзига хос муайян хусусиятларини билишга иштирак эди. Бу жиҳатдан унинг йиғитлик йилларида ёзган таржеъбандидаги қуйидаги байтлар жуда характерлидир:

*Назар айла бу коргоҳ вазъига,
Ки ортар тамошосида ҳайратим.
Қуёш йўқки, бир зарра моҳиятин —
Топи олмади саъй ила фикратим.
Не келмак аён бўлди, не кетмагим,
Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим...*

Шоир дунёни улуғ бир коргоҳ (ишхона) деб атайди ва унинг қурилишини, ундаги ранг-баранг ҳаракатларни, курашларни кўздан кечиран экан, ҳайратга тушади. Ундаги бор нарсаларнинг моҳиятини билмоқчи бўлади, лекин ҳар бир зарранинг ҳам олам-олам сирларга эга эканини тушунади. Унинг на боши бор, на охири. Киши ўзининг на қачон дунёга келишини билади, на қачон кетишини.

Шундай бўлса ҳам, улуғ мутафаккир зўр бериб оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий қонуниятларини англашга ҳаракат қилади. Умуман унинг дунёни қуръоний асосда тушуниши ва тушунтириши тўғри бўлиб, унинг моддийлигини (яъни тўрт унсур — ўт, тўп-роқ, сув, ҳаводан тузилганини), сўнгра унинг маълум бир фазода жойлашганини идрок этади:

*Тўрт унсур, етти кўк, олти жиҳот
Нодиру олий асоси коинот.*

(«Лисонут-тайр».)

Бора-бора у ушбу оламнинг абадийлигини, «бу коргоҳда» инсон ўз ихтиёрида эмаслигини, унинг ҳаёти маълум шарт-шароитларга боғлиқ эканини («кимсага чун йўқ турур бу коргоҳда ихтиёр»), бундаги бир ҳодиса иккинчи бир ҳодисага, бир нарса иккинчи бир нарсасига асло ўхшамаслигини, яъни унда доимий сифат ўзгаришлари юз бериб туришини, хуллас, диалектиканинг айрим белгиларини сеза бошлайди. Бу жиҳатдан шоирнинг «Аввалгиларга ўхшамас» радифли газалининг қуйидаги байтлари таҳсинга лойиқ:

*Кўнглум ичра дарду ғам аввалгиларга ўхшамас,
Ким ул ойнинг ҳажри ҳам аввалгиларга ўхшамас.
Не ситамким қилса, захми махфий эрмас зимнида,
Эмди қилса ҳар ситам, аввалгиларга ўхшамас.
Демангиз Ширину Лайли онча бор ҳусн ичраким,
Хўблукқа ул санам аввалгиларга ўхшамас...
Ишқ аро Фарҳод ила Мажнунга ўхшатманг мени,
Ким бу расвойи дажам аввалгиларга ўхшамас...*

(«Наводируш-шабоб».)

Алишер Навоийнинг табиий фанларга қизиқиши, дунёни тушунишда уларнинг ютуқларидан фойдаланиши қонуний бир ҳол эди. Навоий яшаган даврда фаннинг энг ривожланган соҳаларидан бири астрономия эди. У XV асрда астрономия соҳасида Марказий Осиёда яшаган олимлар, хусусан, Улуғбек эришган ютуқлар билан фахрланди ва олимнинг Зичи ҳақида «Фарҳод ва Ширин» достонида қуйидаги машҳур сатрларни ёзди:

*Расадким боғламиш — зеби жаҳондир,
Жаҳон ичра яна бир осмондир.*

*Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».
Қиёматқа дегинча аҳли айём
Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком.*

Навой астрономия соҳасида ўз даври эришган ютуқларни синчиклаб ўрганиб, бу соҳада ўзи ҳам гоҳо қизиқ фикрларга келди. Урта аср кишиси тушунчасига кўра бир ер ва бир осмон бор эди. Навой эса бир ғазали матлаъида биз кўриб турган осмондан ҳам бошқа осмонлар борлигига — фазонинг чексизлигига ишора қилади:

Қайси бир кўкнинг юзунгдек меҳри олам тоби бор?..
Астрономик атама ва тушунчаларни Навой ўз шеърларида жуда муваффақият билан қўллаб, ажойиб сўз ўйинлари қилади. Бунинг учун унинг ишқий шеърларидан қуйидаги байтларни кўздан кечириш kifоя:

*То тушубмен ул узору икки гесу ҳажрига,
Эй қуёш, раҳм айлаким, бўлмиш бир ою икки йил.*

*Янги ой, балки тўлин ой демайин, балки қуёш
Тўлун ою қуёшинг узра ҳилолингга фидо.*

*Юз била ашким аритти ёр, шод ўлсам не тонг,
Ким тулуъ этти саодат матлаидин ахтарим.*

Шоирнинг астрономия соҳасидаги билимлари нақадар кенг ва аниқ эканини «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳоднинг Салосил қўрғонида ётиб, осмон жисмлари — ой, сайёра ва юлдузлар билан гаплашганида ҳам кўришимиз мумкин.

Навой фақат бир фан доираси билан қаноатланиб қолмасдан, барча фанларни ўрганиш зарурлигини айтади:

*Ва гар илм ичра бўлмай бирга қонёъ,
Баридин баҳравар бўлсанг — не монёъ?!*

(«Фарҳод ва Ширин».)

Шунга кўра у тасвирлаган Фарҳод илоҳиёт билан бир қаторда табиат фанларини, математикани ҳам «алифбе»дек ўзлаштирган:

*Табию-ю риёзию илоҳий
«Алиф», «бе», «те» дек олинда камоҳи.*

Тарихчи Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» китобида Навоийнинг яхши математик бўлгани ва унинг ёрдами билан бу фан ривожлангани ҳақида ёзади («Фикри ту зад сўйи риёзӣй рой, шуд риёзӣй хулд орой»—«Сеннинг фикринг риёзӣй (математика) илми томонга майл қилиши билан у илм жаҳнатдай яшнаб кетди»).

Риёзӣй илми ҳандаса (геометрия), адад (ҳисоб), му-сиқӣй ва нужум (юлдузларга оид) илмларига бўлинар эди. Булар орасида XV асрда ҳандасанинг аҳамияти ҳам катта эди. Уша даврда Самарқандда, Ҳиротда қурилган буюк-буюк масжид, мадраса ва мақбараларнинг лойиҳасини шу илмни яхши эгаллаган муҳандислар тузар эдилар. Шоир «Ғаройиб ус-сиғар»даги ғазалларининг бирида қуёш юқорига кўтарилиши билан соянинг қисқариши ҳодисасига муҳандис назари билан қараб ёзади:

*Зулфи саркашлик қилур ҳар неча ул ой чекса қад,—
Соя гарчи қисқарур доим бийик бўлғоч қуёш.*

Шундай билимлари асосида шоир макон билан замон бирлиги ҳақидаги тушунчаларини бундай ифодалайди:

*Макон бирла замондин сўрмаким, йўқлуқта бор эрди —
Замон янглиғ макон анда, макон янглиғ замон анда.*

Навоий яшаган даврда физика биз тушунган маънода тараққий этмаган эди. Лекин шунга қарамай, Навоий нарса ва табиий ҳодисаларнинг жисмий хусусиятларини билишга қизиқар эди. У, масадан, қоронғида юлдузларнинг ёруғроқ чақнашларини таъкидлаб, бир ғазалида («Фавонд ул-кибар») бундай дейди:

Хушроқ кўрунур юлдуз чун тун бўлур қаронгу.

Тонгда уфқнинг кулранг товланиши ҳақида шоир бундай деб ёзади:

*Кулга булғониб, яқосин чок этар ҳар субҳ чарх,
Бир қуёш ишқида гўё мен киби девонадур.*

XV асрда Шарқ фанининг энг аянчли, шу билан бирга, энг кулгили соҳаси кимё эди. Кимёгарларнинг кўп-лари мисдан тилла олишга уриниб, бунинг уддасидан чиқа олмай, элга мазах бўлар эдилар. Шу билан бирга, фойдали ишларнинг кетидан тушган кимёгарлар ҳам кўп бўлган. Бу даврда Шарқда порох кашф этиб бўлинган эди. Ҳирот ва бошқа шаҳарларда шиша ишлаш технологияси ҳам анча яхши ўзлаштирилган эди. Навоий «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги бир ғазалида:

*Бода ҳажридин оқармиш кўзларим, эй пири дайр!—
Айлагил май шишасидин синдириб айнак манга!—*

дер экан, бу беҳуда гап эмас эди. Навоий «Мажолис уннафоис»да Мавлоно Муҳаммад Олим, Султон Маҳмуд, Мавлоно Кавкабий, Ҳожа Авҳад Муставфӣи каби астрономлар билан бир қаторда Ҳожа Абул Вафойи Хоразмӣи, Ҳожа Аҳмад Муставфӣи, Мавлоно Абдулқаҳҳор каби кимёгарларни, яъни улуми ғариба вакилларини ҳам эслаб ўтади. Навоий Абдулқаҳҳор ҳақида ачиниш билан: «Мавлононинг ҳаёти кимёгарликка тушиб, кўп нима зоеъ қилиб, ҳеч нима ҳосил қила олмади. Кўп ўт пувлагандин модда қулоғи сари ишиб, қар бўлиб эрди», деб ёзади. Фан билан шугулланиш у даврларда кишиларнинг шахсий иши бўлгани, давлатдан уларга ҳеч қандай ёрдам бўлмагани учун улар кўп вақт меҳнатга куяр, қашшоқ ҳолда яшар эдилар. Навоий ўз даври кимёгарлари ишларидан ҳам доим хабардор эди. У масалан, кумушнинг ўтда симобдек эриб, шамолдан титрашини гўзалларнинг жисмига ўхшатиб:

*Сийм ўтдин сув бўлур, елдин ажойибдур буким,
Титрамақдин сиймбарлар жисми чун сиймоб эрур,—*

деб ёзар экан, бу ҳолатни у кимёгарларнинг лабораториясида ўз кўзи билан кўрганига ҳеч шубҳа қилмаса бўлади. Ўша давр кимёгарлари қоғозга хино суви билан ранг беришни ҳам кашф этган эдилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ёзишича, Навоийнинг қоғоз ишлайдиган ўз жувози бўлиб, қоғозга хино сувидан ранг бериш ишининг ҳам у кўп марта гувоҳи бўлган бўлиши керакки, у «Ғаройиб ус-сиғар»да ўз юзининг сариғлигини «Қоғазедурким, хино суйи била рангин эрур», деб таърифлайди.

Навоий «Садди Искандарий» достонида Маллудек ҳийлагар душманнинг истехкомини эгаллашда портловчи моддалардан фойдаланиш катта иш бергани, телевизорга ўхшаш аппаратларни яратишда шишанинг аҳамияти ҳақида ёзар экан, бу билан у ушбу кимёвий кашфиётларнинг истиқболи катта эканига ишора қилган эди.

Кимёга яқин соҳалардан бири фармакология бўлиб, дори тайёрлаш билан кимёгарларгина эмас, табиблар ҳам шуғулланар эдилар. Турли кўкатлардан ва мева сувларидан хилма-хил дорилар, шарбатлар ва малҳам-

лар тайёрланган. Шу билан бирга, дори тайёрлашда айрим минераллардан, ҳатто қаттиқ жисмлардан фойдаланиш ҳоллари бўлган. Масалан, кишининг рангини очиш, қонини тозалаш учун лаъли ҳавончада туйиб, унинг талқонидан бошқа безарар кимёвий моддалар билан қориштириб, касалга юттирганлар. Бу дори беморга ёққан тақдирда, унинг чеҳраси очилиб, ранг кирган. Бундай даволаш усулидан хабардор Навоий «Фавойдул-кибар»даги бир ғазалида бундай деб ёзади:

*Лаби шавқи ичимда, юзда қон ёшим, ажаб эрмас:
Юзинда лаъл ютқоннинг бўлур дерлар асар пайдо.*

Навоий ўз шеър ва дostonларида кофур (камфара) нинг хусусиятлари ҳақида ҳам кун ёзади. Навоий киши баданининг ўтда куймаслигини таъминлайдиган кимёвий воситалар ихтиро қилинишини ҳам орзу қилган эди. «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳодга Сукрот ҳаким ўтда куймаслик учун самандарнинг ёғини беради. Шу туфайли Фарҳод аждарининг оғзидан чиққан ўтга бардош беради. Лекин бу афсона эди. Навоий Шарқда баъзи қабила кишилариининг қизиқ тош ва чўғ устида бемалол юриш ҳодисаларини эшитган бўлиши мумкин.

Навоий ўз даври тиббиётига ҳам ҳурмат билан қараган. У «Мажолис ун-нафоис»да ўз даврининг машҳур табибларидан Мавлоно Ҳаким билан Мир Ислом Ғаззолий кабиларни тилга олади. Мир Ислом Ғаззолий ҳақида улуғ шоир «тиб ва ҳикматда маҳорати бор эрди», деб ёзади. Урта аср Шарқ тиббиётининг қуёши Абу Али ибн Синони эса «Ҳайрат ул-аброр»да ақл рамзи — «Бу — Алийн фикрат» деб атайди, улуғлайди. «Фарҳод ва Ширин»да шоир тиб ва ҳикмат ҳақида:

*Ва лекин тиббу ҳикмат ҳам эрур ҳўб,
Ки сирҳатдур киши жисмида матлуб,—*

деб ёзар экан, у ҳаммани тиббиёт қондаларига амал қилишга чақиради. Унинг фикрича, кишининг бир хилда соғ юриши овқатни меъёрида истеъмол қилиши билан боғлиқ. Иштаҳа бор деб олдидаги бор овқатдан беўлчов еб-ичиш одобдан ҳам эмас, танга ҳам зарар. У «Маҳбуб ул-қулуб»да бундай дейди:

*Кўп демак бирла бўлмағил нодон,
Кўп емак бирла бўлмағил ҳайвон.*

Шу жумладан, Навоий фикрича, суюқликни, хусусан, сувни кўп ичиш ҳам сиҳат учун бефойда. У бир шеърда: «Замзам ўлсунким, кўп ичса, еткурур озор сув!»— дейди. «Фарҳод ва Ширин»да уқтирилишича, меъда қабул қилмаса, умрни чўзадиган сув («ҳайвон суйи»— оби ҳаёт) деб мақтасалар ҳам ундан воз кечиш керак:

*Агар ҳайвон суйидур ғайри мақдур,
Эрур, гар меъда қилмас ҳазм, маъзур.*

Навоий ўз даврида заифлашиб кетган беморни доғлаб тузатишларини («Доғ эмиш дарди шалойин хастага охир даво»), яраларни эса кигиз куйдириб босиш, малҳам билан даволаганларини хабар қилади. У бир қанча касалликларнинг аломатларини тўғри белгилайди. Унингча, кўзга хол тушса, кўз кўрмайдиган бўлиб қолади («холдин кўз тийра бўлмоқ расм эрур...»), киши бир нарсадан қаттиқ таъсирланса, уйқуда тишини ғижирлатади («рашкдин ҳар лаҳзада тиш қирчилдотурмен уйқуда...»), ақлдан озган киши оғзига келган нарсани гапиреди, ўт билан сувни яхши кўради ва ҳоказо.

Навоийда ўсимликлар ва ҳайвонот оламига қизиқиш ҳам кучли эди. Унинг апельсин (норунж), беҳи, анор ҳақида ёзган шеърлари ғоят гўзал. У меваларнинг ҳосилдорлигини ошириш ва сифатини яхшилашда пайванднинг аҳамиятига катта баҳо берар эди. Унинг «Наводир уш-шабоб»даги қуйидаги байтидан ҳам буни сезиш қийин эмас:

*Новакнинг жисмимга сончилғоч, етишти юз бало,
Шоҳ уза ғайванд қилғоч, мунчаки топмиш самар.*

Шоирнинг ранг-баранг ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротлар ҳақида ёзганларини ўқиб, уни ўз даврининг буюк зоологи деб ҳисоблаш мумкин. У ҳайвон ва қушларнинг хусусиятларини, номларини ғоят чуқур билган. Масалан, «Муҳокамат ул-луғатайн»да у турклар кийикнинг эркагини «хуна», ургочисини «қилчоқчи», суйқун (кийикка ўхшаш ҳайвон)нинг эркагини «буғи», ургочисини «марал», тунғизнинг эркагини «қобон», ургочисини «мегажон», кичкиналарини «чўрпа», ўрдакнинг эркагини «сўпа», ургочисини «бўрчин» деб аташларини айтади. Туркларда, Навоий хабар беришича, ўрдак хилларининг журка, эрка, суқтур, олмабош, чоқирқанот, темирқанот, алдалдага, олапука, боғчал каби етмишдан ортиқ

номи бўлган. Еш отининг ҳам той, ғўпан, дўпан, тўлон, чирға, ланға каби бир қанча номлари бўлган. «Лисон-ут-тайр»да ҳам Навоий ўнлаб қуш ва ҳайвонларнинг номини тилга олади ва уларнинг образини чизади.

Навоий ҳайвон ва қушларнинг биологик хусусиятларини, уларнинг нима билан озикланишини, қандай шароитда яшашини, руҳиятини ҳам яхши билади. Унинг ёзишича, қушлар илонни кўриш билан қичқиришга бошлайди («... қушлар қичқиришқайлар йилон кўргач»), чунки илон — қушларга ўч; кўршапалакнинг кўзи йўқ, шунинг учун у қуёшни кўра олмайди; ит инсонга шунчалик яқинки, у ҳатто эгаси ўлса, йиглаб нолали ҳуриши мумкин ва ҳоказо. Навоий «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» асарида Абдурахмон Жомийнинг товуслар ҳақидаги потўғри фикрини юксак одоб билан рад этгани ва ажойиб тасодиф билан ўз гапи тўғрилиги исбот бўлганини ҳикоя қилади.

Биз Навоийда ҳайвонот ва наботот оламига муҳаббат қанча зўрлигини, бу соҳада унинг билимлари нақадар кўплигини унинг «Лайли ва Мажнун»да чўл ва тоғ жониворлари, айниқса, «Садди Искандарий»да Ҳиндистоннинг табиат манзаралари тасвирида янада яққол кўришимиз мумкин.

Навоийнинг географик маълумотлари ҳам кенг бўлган. У Осиё, Африка ва Овруподаги кўп халқларни, кўп мамлакатларни ва шаҳарларни билар, уларнинг номларини ўз асарларида қайд этар эди. У «Садди Искандарий»да ёввойи қабилаларни тасвирлайдики, бундай қабилалар дунёнинг айрим ерларида ҳамон учраб туради.

Улуғ шоирнинг океанографияга қизиқиши ҳам хarakterли. У денгиз ва океанларда саёҳат қилмаган ҳолда (шоир Астрободда эканлигида Каспий денгизида саёҳат қилган бўлиши мумкин), Фарҳод, Искандар, Меҳр ва Суҳайлнинг дарё ва денгиз саёҳатларини гоят ишонарли ва мароқли қилиб тасвирлаган. Унинг шўр денгиз ва океан сувлари ичида гоҳо чучук сув ҳам учраши ҳақида «Наводир уш-шабоб»даги байти ҳам ҳақиқатдан узоқ эмас:

*Фурқат ичра шарбати лаълинг висоли кам бўлур,—
Гарчи дерлар талх дарёда чучук сув ҳам бўлур.*

Булар ҳаммаси Навоийнинг табиий фанларни яхши ўрганганини, дунёни билишда уларнинг аҳамиятини тўғ-

ри тушулганини кўрсатади. Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» асарида Навоий катта давлат арбоби бўлиб турган вақтларида ҳам, «доний одатига кўра ўзининг бутун қутлуғ кунларини китоблардаги сўзларни тузатиш ва маъноларини текшириш, далилларни тартибга келтириш ва масалаларни аниқлаш, нақлий илм сирларини очиш ва ақлий фанларнинг нозик нуқталарини топишга сарф этди», деб ёзган эди. Бунда Навоийнинг «далилларни тартибга келтириш» билан шуғуллангани диққатини ўзига тортади. «Далил» (кўпчилиги: «далойил») деб маълумотнома характеридаги асарга айтилади. Демак, Навоийнинг қўл остида доим турли фанларга оид китоблар бўлган.

Навоий дунёдаги энг улуғ нарсa одам ва унинг ақлидир, деб ҳисоблар эди. Унинг фикрича, оламдаги энг қийин масалаларни фақат инсон ақлигина ҳал қила олади. У бу ҳақда «Маҳбубул-қулуб»да очиқ ёзади:

*Кишига неча келса мушкул ҳол,
Ҳикмату ақл анга эрур ҳалол!*

Шунинг учун инсон донм ўқиши, ўрганиши, олдига қўйган мақсадига эришиши учун астойдил уриниши, интилиши керак. Навоий ўз ноёб қобилияти, ўз устида қаттиқ ишлаши, ижодий ишга бутун вужуди билан берилгани, ўз халқига улкан муҳаббати ва садоқати туфайли мудҳиш ва мураккаб ўрта аср Шарқи шароитида шеърый ижоднинг, илм-фаннинг энг юксак чўққиларига кўтарила олди.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ХАЁЛОТ

Ўз даврининг буюк ижодкори Алишер Навоий ўзбек адабиётини турли жанр ва шакллар билан бойитди, уни жаҳон адабиёти даражасига кўтарди. Унинг поэзиясига шеърый шаклнинг ранг-баранглиги, чуқур мазмун, фикр ва хаёлот (фантастика)нинг баланд романтик парвози, XV асрда Хуросондаги феодал турмушнинг реалистик тасвири хосдир.

Илмий-хаёлий тусда тасвирланган манзара ва воқеалар Навоий асарларида айрича ўрин олади. Бу энг аввало ўрта аср Шарқ шароитида шоирнинг фан, техника тараққиёти соҳасидаги жасоратли ғоя ва орзулари билан боғлиқдир. Навоий 20—25 ёшларида ўз қитъаларидан бирида иймон ва эътиқоди юксак инсоннинг сув юзида эркин юриши ва ҳавода учиши ҳақида:

*Хиромон сувда сойир бўлмоқу учмоқ ҳаво узра,
Ажаб эрмас — қачонким ростравлиқ қилса озода,—*

деб ёзган эди.

Навоий мулоҳазасича, фақат мардонавор кишилар ўзининг соф виждони, садоқати туфайли бундай мақсаднинг уддасидан чиқа олади. Шоир маънавий омиллар аҳамиятини юксак қўяди.

35—45 ёшларида ёзган ишқий газалларининг бирида Навоий инсоннинг ҳавода қушдек учиши ҳақидаги истакларини шундай тасвирлаган эди:

*Мухандисе топаю эғнима қанот ясатай,
Учуб ҳавосида, қушлар аро ўзумни қотай.*

Навоий инсоннинг парвози ҳақидаги фикрларини юзага чиқаришни муҳандис фаолияти билан боғлайди. Учиш учун инсонга муҳандисгина қанот бера олади дейди. Бу ҳақиқатга яқин ҳаёлотдир.

Шоирнинг бутун умри давомида бу муаммо унинг фикри-зикридан чиқмас эди. Кексайган чоғларида газалларидан бирида у яна бундай деб ёзади:

*Суст ҳимматлиғ била учмоқ не мумкин, эй ҳаким,
Ҳикмат авроқи ики энгинг уза пар бўлди — тут.*

Бу мисраларда Навоий инсоннинг фазога учиши ҳам ахлоқий омиллар, ҳам инсоннинг донолиги билан шартланган, яъни инсон ўз елкасига донолик варақларини қанот қилиб боғлагандагина уча олади, дейди. Инсон парвози тўғрисидаги Навоий орзулари бу ҳақдаги бой халқ фантазиясига ҳамоҳанг бўлиб кетади.

Илмий-хаёлий унсурлар «Хамса» дostonларида, аynиқса «Фарҳод ва Ширин», «Сабъан сайёр» ва «Садди Искандарий»да ўз тараққийсини топди. Буларда шоирнинг илмий ҳаёлот мавзуи хилма-хилдир. Биз учун биринчи ўринда Навоийнинг киши меҳнатини, халқ меҳнатини енгиллаштирувчи, такомиллашган ишлаб чиқариш қуруллари ҳақидаги орзуси қизиқарли кўринади. Бу жиҳатдан «Фарҳод ва Ширин» dostonида Фарҳоднинг фароғат топиши учун солинаётган тўртта улкан сарой қурилиши жараёни жуда характерлидир. Бу саройлар машҳур усталар томонидан ғоят тез суръатда қурила бошлайди. Бундай суръат учун энг кераги ғоят такомиллашган иш асбобидир. Масалан, бу саройлар-

нинг бош бинокор устаси ва унинг итоатидагилар қаттиқ тоғ жинсларини шундай ўткир тешалар билан сиңдириб ишлайдики, гуё улар тош эмас, худди пичоқ билан сариёғ кесгандай:

*Итик тешаларига ҳар қаро тоғ,
Пичоқ олинда андоққим сариғ ёғ.*

Қурилишнинг ҳамма жараёнларини диққат билан кузатиб турган Фарҳод бу ажойиб асбоб билан қизиқадди ва бош бинокор уста Қорандан унинг сирини сўзлаб беришни илтимос қилади. Қоран асбобнинг бениҳоят ўткир ва чидамлилигининг ҳамма сирини пўлатнинг махсус усулда товланишида, деб жавоб беради.

*«... Анинг сув бермагида ҳолати бор,
Ки андин айламасбиз элга ихбор.
Су берса уйла афзориға устод.
Юз ил хоро дейманким йўнса пўлод,
Синардин тешавар осуда бўлғай,
Тугангай баски ишдин суда бўлғай...»*

Фарҳод пўлатни бу хилда товланишни қунт билан ўрганди, ҳавосини олди, бу санъатнинг камолига етгунча, тажриба учун унинг раҳбарлигида ўзи ишлай бошладди. Пироварди, ният қилгани — бу ишнинг устаси бўлди. Бу ҳақда Навоий бундай деб ёзади:

*Қилиб бир дамда онча иш ниҳони,
Ки қилғай ўзгалар бир ойда они.*

Маълумки, кейинчалик бу санъат Арманистонда канал қазишда Фарҳодга жуда асқотди. Навоийнинг энг юксак орзуларини ифодаловчи Фарҳод санъат ва илм халққа хизмат қилиши, унинг мушкулларини осон қилиши керак, дейди. Шоирнинг Фарҳод тилидан:

*Ҳунарни асрабон неткумдир охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир,*

деган ҳикматли сўзлари жуда ибратлидир.

Фарҳод Арманистонда тоғни кесиб ўтган канални қазишда мислсиз машаққат чекаётган кишиларни кўради. Улар Фарҳодга бундай дейди:

*Бу хоро теша бирла бўлмас афзор,
Нечукким теша, метин айламас кор,*

*Эрур уч йилки жон тортиб ҳамеша,
Ушолмай қолмади метину теша.
Машаққатдин йигитни эл қари дер,
Ки қозилмиш ики-уч юз қари ер...*

Кўриб турибмизки, улар энг аввало ўзларининг жуда мўрт, ўтмас, содда қуроллари метиндек тоғ жинсларига кор қилмаётганидан, шу туфайли тоғ қазииш илгари босмаётганидан шикоят қиладилар. Фарҳод уларга кўмаклашиш учун дастлаб пишиқ пўлатдан ўзига теша ясайди, уни Қоран усулида тоблайдди. Бу қурол шарофати билан у канал қурувчиларга катта ёрдам беради ва Ширин муҳаббатига сазовор бўлади.

Навоийнинг бу ўринда ишлаб чиқариш қуролларини такомиллаштириш ҳақидаги орзуси сугориш, қурилиш ишлари ҳали жуда оддий усулда олиб борилаётган ўрта аср Шарқ муҳитида шоирнинг жамият тараққиёти ҳақида чуқур фикр юритганидан далолат беради.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг бир ерида қадимги юнон донишманди Сукрот ўз горида Фарҳод ва унинг ҳамроҳларини назокат ва шод-хуррамлик билан қабул қилиб, Фарҳоднинг отасига ичида сирли суюқлик бор бир шишача (муҳра) совға қилади, у сув жамики касалликларга шифо бўладиган, кишига куч-қувват бериб, қарини ёшартирадиган дори экан. Шоирнинг бундай орзу-хаёллари ўз замонаси учунгина эмас, бизнинг кунларда ҳам зўр эътиборга эга.

«Сабъан сайёр» достонида тасвирланган иккинчи сайёҳ ҳикоясидаги бир воқеа ҳам характерли. Заргарлик ишининг моҳир устаси Зайд Рум мамлакатида подшоҳга атаб мисли кўрилмаган, қулоқ эшитмаган, истанган тарафга юрадиган, саккиз ғилдиракли тахт ясаган. Тахтнинг саккиз зинаси бўлиб, киши биринчи зинапоёга чиқса, унинг ўзи кишини юқори кўтаради. Кўрииб турибдики, Навоий тасвирлаган тахтнинг ҳозирги автомобиль ва эскалатор тузилишидан тафовути кам.

Маълумки, кўп илмий-техника кашфиётларини амалда рўёбга чиқаришдан аввал инсон уни хаёл қилган. Шу йўсинда Жюль Верн ва бошқа хаёлпарастлар маълум вақтларда фан ва техникага йўл кўрсатишган. Бу жиҳатдан Навоийнинг илмий хаёлоти ҳам диққатга сазовордир. У фақат ижтимоий фанлар бўйичагина зўр билимдон бўлмай, ўз даврининг жами фанларидан бохабар эди. У фақат шоир ва санъат кишиларига эмас, балки

ҳамма соҳадаги олимларга — табиб, математик, астроном, қурувчи-муҳандис ва бошқаларга ҳам ҳомийлик қилди. Гарчи унинг ўзи илмнинг ҳамма соҳаларидаги қийин масалалар билан бевосита шуғулланмаса ҳам, ҳар қайси фанни аниқ тасаввур қиларди. Навоийни яқиндан билган тарихчи Хондамир ўзининг машҳур «Мақорим ул-ахлоқ» китобида уни «излаган киши муродига етади» қабилида иш қурувчи дейди, унинг юрагини қонот маркази, зеҳнини эса ёлғиз ердаги эмас, ҳатто осмондаги мушкул масалаларни ечишга қодир деб тасвирлайди. Хондамир таърифлари бир қанча дабдабали бўлса ҳам, унда маълум даражада ҳақиқат бор. Масалан, унинг қуйидаги фикрлари диққатга сазовор:

*Фикри ту зад сўйи риёзий рой,
Шуд риёзий риёз худ орой.*

Таржимаси: Сенинг фикринг риёзий илм томонга майл қилди. Риёзий илм эса сен туфайли гулзорга айланди.

Бу сатрларнинг маъноси шуки, Навоий математиклар билан алоқа қила бошлаши ва уларни ўз ҳимоясига олиши билан бу фан анча ривожланган ва бу соҳада кўпгина янги илмий асарлар ёзилган.

Бундан эса Навоийнинг илмий ҳаёлотини маълум даражада унинг аниқ фанлар соҳасида эришган билимларига асосланган деб хулоса чиқариш мумкин.

«Фарҳод ва Ширин»даги ойнан жаҳон қиссаси бир бутун мустақил қиссадир. Фарҳод подшоҳ хазинасида ссҳрли ойнани кўриб, орқасидаги уни эгаллаш сирларини ўқигач, отасининг норозиликка қарамай, у сирни излаб топиш йўлига тушади. Мана, отасига у нима дейди:

*Деди: «Ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.
Улум ичра манга то бўлди мадҳал,
Топилмас мушкиле мен қилмағон ҳал.
Мунинг ҳам билмагунча аслу будин,
Муайян қилмағунча тору пудин,
Не имконким қарор ўлғай кўнгулга,
Тасалли ошкор ўлғай кўнгулга».*

Фарҳод бу ерда кашфиётчи эмас, балки фан сирини очувчи сифатида намоён бўлади. У ўз аскарлари билан

Юнонга боради, йўлда оғзидан ўт сочиб турган аждаҳони енгади, яккама-якка курашда Ахраман девини ўлдиради. Тоғ ичида атрофи девор билан ўралган, ўртасида ҳар тарафга нур сочиб турган бир иморатга эсон-омон етиб келади. Иморат тахмонида Фарҳод Жамшед жомидек нурафшон, юмалоқ ойна кўради, ойнанинг юзи ердаги, орқаси эса осмондаги ҳодисаларни акс эттирар эди. Ойна тасвири шундай:

*Эшик очиб анга чун қўйди гоми,
Кўрунди тоқида рахшанда жоми.
Сафоу тоб аро андоқки хуршед,
Дема хуршед, балким жоми Жамшед.
Бўлуб гети аро меҳри само ул,
Ҳамул ойнаи гетинамо ул.
Бори маҳфий умур изҳори анда,
Жаҳон ҳолоти равшан бори анда.
Ташида жилва айлаб маркази хок,
Ичинда лек тўққуз даври афлок.*

Ҳозирги замон тили билан айтганда, Фарҳод худди телевизион марказни қўлга киритадики, отаси хазинасидаги сеҳрли ойнанинг мўъжизаси ҳам шу марказ билан боғланган. Фарҳод бу аппаратни эгаллагач, Юнон сафаридан кузатган ўз ниятига етади ва тезда доно Сукрот билан учрашгандан кейин, уйига қайтади, отаси хазинасидаги ойнадан узоқ Арманистондаги канал қурилишини ва гўзал Ширини кўриш имкониятига муяссар бўлади.

Сеҳрли ойнаи кашф этиш жараёни «Садди Искандарий» достонида тасвирланган. Хитой хоқони Искандар билан ярашгандан кейин унинг шарафига катта базм қуради. Базмда Искандарга у бошқа қимматбаҳо буюм ва канизаклар билан бирга икки қисмга эга бўлган ажойиб ойна совға қилади. Ойнанинг бир қисми кишилар орасидаги жанжалларни бартараф қилишга хизмат қилар экан. Агар одам чин сўзласа, унинг юзи бу ойнада кўринади, ёлғон сўзлаганнинг юзи эса кўринмайди. Шундай қилиб, подшоҳ ҳеч қандай гувоҳсиз, ким ҳақ, ким ноҳақ, ўз ҳукмини чиқаради.

Ойнанинг иккинчи қисмидан шоҳ базмида фойдаланилар экан. Меъёрида май ичган кишининг юзини у тўғри кўрсатса, бадмаст юзини бузиб, ё узун, ё ялпоқ, ё кичик, ё катта қилиб кўрсатади. Ойнада ўз аксини

бундай кўрган кишилар базмдан кетиш йўлини қилишлари керак.

Бу ўринда шунини қайд этиш керакки, Навоий ўз илмий ҳаёлотининг ўзининг инсонпарварлик идеалларига иттифоқ эттиради. Унинг фикрича, фан-техниканинг ривожини ижтимоий ва маънавий масалаларни бартараф қилишга ёрдам бериши керак. Бу шунинг учун ҳам муҳимки, жаҳон илмий ҳаёлотида бугун биринчи ўринга техник масалалар эмас, ижтимоий-руҳий, этик, фалсафий муаммолар сурилмоқда.

Буюк саркарда ва подшоҳ, олим ва донишманд Искандарни бу ойналар дарҳол қизиқтирди, унга ёқиб қолди. Узоқ ўйга чўмгандан кейин у бундан ҳам ажойиб, миқёси ва моҳияти жиҳатидан бу хитой ойинасидан афзалроқ ойнани ихтиро этишга қарор қилди. Ҳамма сафарларида ўзига ҳамроҳ бўлувчи жами 400 олим ва донишмандларни йигди. Улар орасида Афлотун ва Арасту, Суқрот ва Гиппократ ҳамда Архимед, фаннинг ҳар қайси соҳасидан вакиллар — файласуф, астроном, математик ва муҳандис-ихтирочилар бор. Улар Искандар раҳбарлигида биргаликда ишлайди. Металл турлари — пулат, мис, қўрғошин ва қалайин аралашмаси, айниқса шундан яхши фойдаланадилар ва зўр бериб ишлашлари натижасида иккита қизиқ аппарат яратишади; улардан бири осмондаги, иккинчиси ердаги барча ҳодисаларни ўзида акс эттиради:

*Биридин аён бўлди афлок иши,
Яна биридин арсаи хок иши.
Бирида тўқуз чарх тақсим ўлуб,
Бирида аён етти иқлим ўлуб.*

Бу аппаратга унинг ташаббускори Искандар номини беришиб, «Ойнаи Искандарий» деб аташади. Бироқ, юқорида айтганимиздек, аппарат жамоа меҳнатининг самараси бўлиб, Навоий бу мураккаб аппаратни бир кишининг ўйлаб топиши мумкин деб ўйламас эди. Дарҳақиқат, маълумки, телевизор аппарат тарихда биринчи марта 1927—1928 йилларда Тошкент олимлари жамоасининг гайрати билан лойиҳалаштирилган.

Айтилганлардан шу хулоса келиб чиқадики, Искандар фақат адолатли подшоҳ ва саркарда бўлиб қолмай, файласуф, кашфиётчи, ҳар нарсага эҳтирос билан қаровчи ва табиат тадқиқотчиси ҳамдир. Достоннинг схирида у

денгиз чуқурликларини ва унинг сирларини текшириш-
га жазм қилади. Мана, унинг даъвоси:

*«... Наботию конию гар жонвар,
Ғаройиб мисолу ажойиб сувар,
Сипеҳр этти олида ифшосини,
Ки қилдим борининг тамошосини.
Неким арз сатҳида топмиш вужуд,
Манга бўлди манзур буду набуд.
Ва жкин тенгиз сайрини қилмадим,
Не эрконин ул пардада билмадим...»*

Искандар ҳар бири бир шаҳарга тенг бир печа минг кемалар қуришга буйруқ беради. Ўзига бош маслаҳатчи сифатида денгиз, дарёлар масаласини хийла яхши билувчи донишманд Суқротни тайинлайди. Дарё, денгизларда кемада кеза бошлаганда, ҳамма кўрганларини, дарёларнинг энг ва узунлигини ёзиб бориш ва сўнг жамлаб чиқишини буюради. Пироварди, ўзи ниҳояти бир печа кишилар билан бирга тезсузар кемада очик денгизда сафар қилади, махсус ясалган шиша қурилмада якка ўзи текшириш учун океан остига тушади.

Е. Э. Бертельс «Навоий» китобида бу шиша яшик ҳақида: «Бу ўрнида яна Навоий унинг замонасида фақат орзу-хаёл бўлиб, бизнинг кунлардагина рўёбга чиқарилган техника қурилиши ҳақида башорат қилади», деб ёзган эди.

Искандар океан остида юз кун бўлади. У ерда бетобланиб, кема сифаридан қайтгач, вафот қилади. Буларнинг ҳаммасини шоир қизиқарли ва мазмунли равишда тасвирлаган.

Зикр этилганлардан шундай хулосага келиш мумкинки, Алишер Навоий ижодида илмий ҳаёлот аломатлари шоир шеърининг энг муҳим томонларидан бирини ташкил этади. Навоийга қадар ўзбек адабиётида ҳеч бир санъаткор ўз ижодида илмий ҳаёлотга бунчалик аҳамият бермаган. Бу соҳадаги Навоий анъаналарини давом эттириш шоир ва ёзувчиларимизнинг бу кундаги олижаноб бурчидир.

ҒАЗАЛДАН ҒАЗАЛГА

(Навоий ғазалларига бағишланган мақолалар
туркумидан)

*«Хўблар тиғи етишмастин бурун бу зор ўлар,
Чин эмишким, бўлса кўп қассоб, қўй мурдор ўлар».*

Навоийнинг ўрта ёшларда ёзган ва биринчи марта «Наводир ун-пиҳоя» девонига киритилган ғазали матлаи шудир. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф вазнида, 7 байт.

Мазкур ғазал Навоийнинг анъанавий-ишқий мавзуда ёзган ва шу мавзу билан боғлиқ гоё ҳамда образларни куйловчи лирик асаридир. Навоий девонларида бу хил ғазаллар кўп бўлиб, уларнинг юзага келиши ўша давр адабий анъаналари билан боғлиқ. Катта истеъдодга эга бўлган шоирларнинг шундай анъанавий характердаги ғазалларида ҳар бир қатор асл (оригинал) байтлар борлигини кузатиш мумкин. Масалан, шоир матлада «хўблар тиғи» деганда маъшуқанинг киприкларини кўзда тутди. Шарқ лирикасида ва бу ўринда у ошиқни ўлдирувчи тиғни англатади. Маъшуқанинг тиғи — киприклари эса битта эмас, кўп. Маъшуқанинг тиғсимон киприклари ошиққа яқинлашар экан, ҳали уларнинг биронтаси ошиқнинг баданига санчилмаёқ у ўз жони билан хайрлашади. Навоий бунинг бадний ифодаси учун ирсоли масал шеърини санъатини қўллаб, «қассоб кўп бўлса, қўй мурдор (ҳаром) ўлар» мақолини келтирган. Бу мақол ҳозир бизда: «Қўйчибон кўп бўлса, қўй харом ўлар» шаклида ишлатилади.

Бу анъанавий ғазал байтларини ўлим масаласи билан боғлиқ гаплар, мулоҳазалар ўзаро бирлаштириб туради. Шу орқали ғазал қурилиши якпоралик касб этган. Ўлимни шоир ҳар байтда турлича талқин этишга уринган. Ғазалнинг тўртинчи байтида халқ орасида машҳур: «Дард бошқа, ажал бошқа» мақоли Навоий талқинида қуйидагича изоҳланган:

*Дарддин ўлмон, танимдин чексалар пайконини,
Жонни ҳар кимнинг танидин чексалар, ночор ўлар.*

Яъни лирик қаҳрамон — ошиқ фикрича, у баданига қадалган ўқларни суғуриб олиш учун уни қанча қийна-

салар ҳам ўлмаяжак, лекин унинг танидан жонини ол-
салар, ўша соати ҳалок бўлиши аниқ.

Навоий ғазалга яқин ясаб, матлада бундай деб ёзади:

*Бенаволар олдида умри абаддин яхшироқ,
Ҳажр кишиким фақр йўлида навоийвор ўлар.*

Демак, шоир фикрича, тасаввуфий маънодаги фақир-
ликни, ўлимни Навоий сингари бўйнига олиб яшаш
умидсиз, имконсиз одамлар олдида абадий яшагандан
аъло. Шу тарзда Навоий кишиларни ҳаётга, ўлим ма-
салаларига онгли, мағрур қараш сари ундаган.

*

* *

*«Оқара бошлади бошу тўкула бошлади тиш,
Сафар яроғини қилғилки, тушти бошинга иш».*

Навоийнинг кексалик даврида ёзилган ва биринчи
марта «Ҳазойини ул-маоний» девонига киритилган ғазали
матлаи шундай. Арузнинг мужтасси мусаммани махбу-
ни маҳфуз (Мафоилун файлотун мафоилун файлун)
вазнида, 9 байт.

Мазкур ғазалда шоир инсон ҳаётининг қарилик дав-
рини ўз ҳаёти ва кечинмаларига боғлаб, фалсафий ва
бадий жиҳатдан атрофлича талқин этишга, унинг ички
маъносини образли қилиб гавдалантиришга ҳаракат
қилган ва бунга тўла муваффақ бўлган. Навоийча, қа-
рилиқ бу сочнинг оқариши, тишларнинг бирин-кетин тў-
кила бошлаши. Инсонда шундай ҳолат юз бердими, у
буни қонуний бир нарса деб тушуниб, тиригида бажари-
ши керак бўлган ишларни тезроқ бажариши ва ҳаёт-
дан кетишга ҳозирланиши зарур. Ҳаёт шундай қурил-
ганки, у шундай қилишга мажбур («тушти бошинга
иш»).

Шоирнинг ҳазин таърифича, қариликнинг келгани
йигитликнинг кетгани. Тасаввуфдаги фано назариясини
тўғри тушунмоқчи бўлган киши, демак, ҳаётни қуйидаги
икки сўздан иборат деб билмоғи керак: бориш ва келиш.

*Йигитлигим борибон келди бошимга қарилғ,
Фано йўлида бу янглиғ эмиш боришу келиш.*

Навоий бу ғазални ёзаётганда, қирқдан ўтиб, эллик
томон қадам қўйган эди. У қариликка юз ўғирар экан,
босиб ўтган ўз ҳаёт йўлидан олган биринчи таассуротни

одамларнинг феълу атворида бир-бирига мурувватнинг этишмаслиги, бировга мингта яхшилик қилсанг, ўзингга бунинг биттаси қайтиши ҳам қийинлиги эди. Шоир таассуф билан бу ҳақда дейди:

*Юз улки қирқдин элликка қўйди, юз қилса,
Минг ишидин бирига яхшилик муҳол эриш.*

Навонӣ ўз турмуш тажрибаси асосида ҳаётнинг ўқдек тез ўтишини қариликда букилган инсон қаддини ёйга ўхшатиш, унинг ёшлиги билан кексалиги орасидаги масофани эса унинг қўлидаги ҳассани шу ёйнинг ипи—керишига қиёслаш орқали ифодалаган:

*Эрур ҳаётнинг ўқ янглиғ ўтмакига далил,
Қишики ё киби қадга асодин этти кериш.*

Мазкур ғазалда шеърӣ санъатларнинг бир қанчаси муваффақият билан қўлланган. Масалан, шоир:

*Адудур олти жиҳатдин манга чу етти фалак,
Не суд ёшим агар олтмиш ва гар етмиш,—*

деб ёзар экан, бунда биринчи мисрадаги «олти жиҳатдин», «етти фалак» иборалари билан, иккинчи мисрадаги «олтмиш», «етмиш» сўзлари ўртасида ҳамоҳанглик, тажнис унсурлари бўлиши билан бирга бу икки мисра орасида яна мутобақа ва лафу нашр санъатлари унсурлари ҳам мавжуд.

Навонӣ учун қарилик ҳамма халқлардаги каби инсон умрининг умуман сўниш, сарғайиш даври. Шунинг учун шоир йигитликни баҳорга, қариликни (куҳулатни) куз (хазон фасли)га ўхшатишни энг яхши ташбеҳ деб топиб, бу ташбеҳ эгасини доноларнинг бири деб ҳисоблаган:

*«Йигитлик ўлди баҳору куҳулат ўлди хазон»,—
Деган бу сўзни қарилиғни қишқа ўхшатмиш.*

Шоир ўз умрининг энг яхши қисмларини яшаб бўлганини чуқур андуҳ билан эслайди ва бундан сўнг унинг учун ҳеч бир фаслнинг илгариги таровати йўқлигини қайд этади:

*Не қиш нашоти манга қолди, не хазон, не баҳор,
Баҳорима чу хазон қўйди юз, хазонима қиш.*

Мақтадан олдинги қўйидаги байтни эса ғазалнинг якуни деб тушуниш мумкин. Навонӣ фикрича, умри

қийинчиликлар билан ўтган одамни «Умринг узун бўлсин!» деб дуо қилиш уни қарғаш билан барабар:

*Не турфа ишки, бирон чун тариқати умридин,
Деса:—«Узун ёша!», қарғишдур анга бу олқиш.*

Шу тахлитда Навоий кексаликни бу шеърда жамиятнинг катта, ҳал бўлмаган муаммоси сифатида тушуниш билан бирга унинг муҳим хусусиятларини ўз истеъдодининг энг юксак чўққисидан туриб таъсирли ва ҳаққоний ёрита олган. Қарилик масаласининг бизнинг жамиятимизда ҳам тула ва тўғри ҳал қилинмаганини кўзда тутсак, бу ғазал ҳозир ҳам фоят аҳамиятли ва Навоий инсонпарварлигининг муҳим бир қиррасига диққатни тортади. Лекин мазкур ғазал нашрларида матний хатолар кўп.

*«Ёғлиғин, эйким, тикарсен, игна мужгонимни қил,
Нақш этарда тори онинг риштаи жонимни қил».*

Навоийнинг ёшлигида ёзилган ва биринчи марта «Илк девон»дан ўрин олган ғазали матлаи шундай. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф вазнида, 7 байт.

Ушбу якпора ғазал қийиқ (ёки рўмол) тикаётган аёл (ёки қиз)га бағишланган бўлиб, Навоий даврида ҳунар ва касб эгалари ҳақида бундай шеърлар жуда кўп бўлмаса ҳам, умуман учраб туради. Хондамир «Макорим ул-ахлоқ»да Навоийнинг Бобир исмли йигитга яхши тўн тикиб бергани учун муаммо бағишлаганини ҳикоя қилади. Сайфий Бухорий деган форс-тожик шоири эса мусиқачиларга, косибларга, ашулачиларга атаб бир қапча ғазаллар ёзган. Унинг таъсирида Абдурахмон Жомийнинг ҳам ўз даври гижжакчиси Саййид Аҳмад Гижжакийга бағишлаб ёзган ғазали маълум. (Аълохон Афсахзод. Лирика Абдурахмана Джами. М., 1988, 125-бет.)

Анъанавий ишқий ғазаллардан тубдан фарқ қилувчи мазкур ғазалда Навоий одамларнинг ҳожатини чиқариб, уларга кийим-кечак тикувчилар ишини улуғлаган. Бу шеърда XV асрда қийиқ тикиш билан боғлиқ иш жараёни деярли мукаммал тасвирланган. Шоир тикувчига мурожаат қилиб, унга кипригини игна қилишни, ип ўрнига унинг жон ипларидан фойдаланишни, ипларга турли ранглар бериш учун эса қонини кўзининг қораси билан аралаштиришни илтимос қилади. Бунда киприкни игнага, қизил рангни қонга ўхшатиш мантиқан ўринли.

Бунда тикувчи ҳам қандайдир мавҳум шахс эмас, мавжуд шахс. Навоӣ бу тикувчидан қийиққа гул нусхаларини унинг кўксидаги доғлардан, юрагидан олишини, қийиққа гўзалларнинг расмини чизмоқчи бўлса, унинг севгилиси («манзур жононим») расмини чизишни, қийиқ четларига байт ёзмоқчи бўлса, у (Навоӣнинг) паришон байтларидан олишини ёлвориб сўрайди:

*Гар десанг ҳар ён пари шаклин намудор айлайин,
Ваҳ, не навъ айтай, васе манзур жононимни қил.
Қилсанг ул ёғлиғ аро шеъри ҳам ёзмоқ ҳавас,
Анда ҳар ён нақш бу назми паришонимни қил.*

Навоӣ ўз ғазалини тикувчи меҳнатини кўкларга кўтарувчи байт билан якунлаган:

*Эй Навоӣ, кимки бир ёғлиқни тикса ёр учун,
Музди жоним жавҳарию нақди имонимни қил.*

Яъни шоир ўз севгилиси учун битта қийиқ тиккан кишига ўз қимматли жони ва имонини бағишлаганга тайёр. Ҳар жиҳатдан ўхшаши йўқ бу ғазали билан Навоӣ ўз даври ҳунармандлари ва қосиблари меҳнатига гўзал бир шеърий ҳайкал қўйган. Бу ғазали мусалсал бўлиб, ҳар байт ўзаро бир-бири билан жонли ҳужайралардек боғланиб кетган.

*

* *

*«Ваҳки, бу бедил ғамингдин ўлди, эй дилхоҳ, кел.
Эй кўнгул, сен доғи ул дилхоҳ ила ҳамроҳ кел».*

Навоӣнинг қарилик чоғларида ёзган ва биричи марта «Хазойини ул-маоний» девонига киритилган ғазалининг матлаи шундай. Арузнинг рамали мусамман махзуф вазнида, 7 байт.

Навоӣнинг анъанавий ишқ мавзуида ёзган ушбу ғазалида ошиқ ўз севгилисига мурожаат қилиб, ўзидан хабар олиб туришини, унинг ғамиди қийналиб, ўлар ҳолатга етганини тушунтирмоқчи. Ошиқ ёрининг унга исбатан бепарволигини, «Кел!» деган билан келиб қўя қолмаслигини биледи. Лекин ёрини кўрганда «Кел!» дейиш одати. Худди шунингдек, ошиқ касал бўлиб қолса, унинг даво қилмаслигини, қарамаслигини ҳам биледи. Унинг ёридан илтимоси шуки, у келмаса ҳам, бироқ бунинг аҳволидан лоақал огоҳ бўлиб турса:

*Мумкин эрмас оғзин ичра «Кел!» демакдин ўзга сўз:
Гарчи ёр оллида тенгдур хоҳи «Тур!» де, хоҳ «Кел!».
Гарчи дардимга даво қилғунг йўқ, аммо ҳажр аро
Осру қаттиқ ҳолатимдин бўлғали огоҳ кел.*

Бунда муҳаббатнинг ўзига хос бадий талқини юзга ташланади. Ошиқнинг дардли чақириқ ва илтижолари кейинги байтларда ҳам давом этиб, ғазал охири — мақтада лирик қаҳрамон Навоийнинг ўзига айланади. Ошиқ — Навоий шеър якунида ўз ёлворишларига фожиавий бир тус бериб дейди:

*Гарчи келмай-келмай ўлтурдунг Навоийни, валеҳ,—
Эй масиҳ, онинг мазори бошига гоҳ-гоҳ кел.*

Бу ғазалда «кел» радифи қофия билан қўшилиб, ҳар байтда янги оҳанг ва товланишлар, бир-биридан ҳазин маънолар касб этган.

*
* *

*«Шарҳи дардим ёрға ёздим, жавобе топмадим,
Номадек ул шарҳдин жуз печу тобе топмадим».*

Навоийнинг ёшлик даврида ёзган ва «Илк девон»га киритилган ғазали матлаи шундай. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф вазнида, 7 байт.

Ушбу ғазалда лирик қаҳрамон — ошиқ ўзининг севгилисига мактуб ёзгани, мактубида ўзининг дардли кечинмаларини баён этгани, лекин бу мактубига жавоб ололмагани, унга хат ёзиб, жавоб олмагач, аҳволи янада ёмонлашгани, юраги ўртагани ҳақида сўзлаган. Ошиқ хат ёзаётганда, бу хатимга у жавоб ёзармикан ёки ёзмасмикан? — деб кўп ўйлаган. Жавоб олмагач, унинг изтиробига изтироб қўшилган. Хат ёзаётганда унда ёри билан учрашиш умиди бўлган. Хатни ҳам шу мақсадда ёзган. Лекин оқибатда дўзах азобига дучор бўлган. Ошиқ висол умидида умрининг нақадар тез («шитоб») ўтиб кетаётганидан армонда. Ошиқ ўз мактубига жавобни бутун вужуди билан, яъни танаси билан ҳам, юраги билан ҳам кутган. Унинг озиб-тўзиб («тани фарсуда», «жони хароб») кетаётганининг сабаби ҳам ёрнинг хат ёзмай, хатларга ҳеч қандай жавоб бермай қўйганида.

Навоий бу воқеъбанд ғазалида ошиқнинг ўз мактубига жавоб ололмагани ҳодисаси орқали унинг бутун

ички дунёсини, ички ўй ва кечинмаларини ҳаққоний очиб берган. Бунда ошиқнинг ўз севгисига садоқати лирик шеър доирасида тўла ва чуқур намоён этилган. Улуғ шоирдаги руҳий тасвир маҳорати ҳар байтда ўзининг табиий ёрқин ва образли ифодасини топган. Ғазалнинг бош ғояси вафодорлик бўлиб, мақтада Навоий ўз фикрларини анъанавий усулда бўлса ҳам, ғоят таъсирли йўсинда шундай баён этган:

*Эй Навоий, ёр лутфу қаҳрининг хоҳонимен,
Ҳам эрурмен хуш, гар андин жуз итобе топмадим.*

Яъни ошиқ шоирга мурожаат этиб:— Мен ўткинчи ошиқ эмасмен, ҳақиқий ошиқмен. Мен учун ёрнинг лутфу марҳамати қанчалик ёқимли бўлса, унинг қаҳри ҳам кўнглимга бир нарса. Шунинг учун мен севгилимнинг қаҳр-ғазабини кўриб хурсанд эканман, бунинг ажабланидиган жойи йўқ!— дейди. Ошиқдаги бундай тантаник (ришарлик) унинг характеридаги ижобий хусусият дебгина баҳоланиши мумкин. Бинобарин, мазкур ғазал Навоийнинг мавзу жиҳатдан ҳам, ғоявий томондан ҳам ноёб асарларидан биридир.

*

* *

*«Эрур сероб андоқ оташин гулдан юзунг боғи,
Ки қилмиш жилва ўт бирла судин бир тоза яфроғи».*

Навоийнинг қарилик даврида ёзган ва «Хазойинулмаоний»дан жой олган ғазали матлаи шундай. Арузнинг ҳазажини мусаммани солим вазнида, 11 байт.

Навоий бу ғазалида гапни анъанавий маъшуқа гузаллигини мадҳ этиш билан бошлаб, унинг юзини қипқизил гуллар очилган боққа қиёслайди ва гуллардаги ҳар бир яфроқда ўт ва сувнинг қўшилишидан пайдо бўлган бир ажиб жилвани кўради. Хаёл билан ёрнинг нозик билагидан тортсам, унинг кумуш (сийм) билагидан томган терлар гўё қўлбоғидан узилиб тушган инжудай ерга тўкилади, дейди ошиқ шоир. «Одамлар Қабанинг туфроғини қоғозга ўраб келтиргандек ва сақлагандек, мен ҳам севгилим кўчасининг кесагини янчиб, майдалаб, кўзимнинг пардаси ичида эъзозлаб сақлаяман!»— дейди яна ғазалнинг лирик қаҳрамони ошиқ.

Шу хил анъанавий руҳдаги тасвирлар билан бир қаторда шоир ўз лирик қаҳрамони орқали ўзининг табиат бўйича ноёб кузатишларини ҳам баён этган. Навоий

таърифича, гул бутасидаги очилишга бел боғлаган ғунча ва унинг ёнидаги эгри тикан худди шу шохга қўниб, сўнг учиб кетган булбулнинг гул шохида илиниб қолган қизил тумшуғи ва тирноғини эслатади:

*Эмас гулбунда наврас ғунча ё хамлиқ тикан ҳар ён,
Қи булбулнинг қолибтур анда тумшуғ бирла тирноғи.*

Бу шубҳасиз, ғоят янги ташбеҳ. Бундан кейинги байтда ошиқ менинг изтиробли кўнглимда севгилимнинг ғўзал рухсоридан бошқа нарса йўқ. Уни (яъни: кўнгилни) қорни (қурсоғи)дан қимматбаҳо гавҳарга ўрин берган балиққа муқояса этиш мумкин, дейди:

*Хўйи рухсори ёди бирла бўлмиш музтариб кўнглум,
Балиғ янглиғки, гавҳарнинг мақоми бўлди қурсоғи.*

Бунда ҳам шоирнинг юксак ижодий хаёлотин билан боғлиқ мураккаб ўхшатиш мавжуд. Кейинги байтларда эса Навоий ҳаёт ва инсон турмуши ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларга берилади. Шоир одамлар ўртасидаги келишмовчилик, ҳижрон деган нарсалар ғоят нохуш оқибатларга, ҳатто ўлимга олиб бориши мумкин дейди ва қуйидаги байтда ана шу мазмунда ҳажр (айрилиқ)ни ажалнинг ўртоғи, ундан ҳам ёмон деб ҳисоблайди:

*Ажал олурда жонимни эрур ҳажринг шарик, аммо—
Агар ул раҳм ҳам кўргузса, бўлмас рози ўртоғи.*

Бу ўхшатишда улуғ шоирнинг кишилар ўртасидаги ноиттифоқликнинг маъноси ва жамиятга зарарини ниҳоятда чуқур англаганини сезиш қийин эмас.

Қуйидаги байтдан бу ғазал чиндан ҳам Навоийнинг кексалик даврида ёзилганини, бу даврда шоир ҳаётга, ўз умрига яқун яшаш кайфиятлари билан яшаганини, суфийёна ўй ва хаёлларга берилиб қалам тебратганини яққол англаш мумкин:

*Қориб, эй муғбача, зуннор ила бел боғладим, май тут,
Нединким бўлди бу дайри фанодин азм этар чоғи.*

Бу ғазал ҳар жиҳатдан шоирнинг шу даврда яратган энг баркамол шеърларидан биридир.

*

* *

*«Кеча бадмаст ўлғонимдин инфилолим бордур,
Майни эмди оғзима олмас хаёлим бордур».*

Навойининг ўрта ёшларида ёзган ва биринчи марта «Наводир ул-нихоя»га жойлаштирилган газали матлан шундай. Арузининг рамали мусаммани мақсур вазнида, 7 байт.

Ушбу газал Навойининг расмий давлат мансабларида — гоҳ муҳрдор, гоҳ бош вазир бўлиб ишлаб турган чоғларида ёзилган деб ҳисоблаш мумкин. Навоий ўз газалини «Кеча қаттиқ маст бўлиб қолганимдан ҳозир уятдаман; энди менда майни бутунлай оғзимга олмаслик ҳаёли бор»,— деб бошлар экан, бунинг муайян сабаби бор. Гап шундаки, подшоҳ саройидаги барча амалдорлар Ҳусайн Бойқаро раҳбарлигида гоҳо ичкилик мажлислари ўтказиб турганлар. Бундай йиғинларда гоҳо Навоийни ҳам ичишга мажбур этганлар. Навоий ўзининг «Муншаот»даги бир мактубида май ичиб, мазаси қочиб қолгани ҳақида: «... бу заиф (Навоий)нинг мизожини неча кун май ўти иштиолига муштайл...» деб, шу мактубининг яна қуйроғида: «Бода ўти жисмимга туюшиб, ул ўт дуди, балки шуъласи бошимдин ошқон...» деб ёзган. (А. Навоий. Асарлар, 13-жилд, 89—90-бетлар.) Маълум бўладикки, Навоий шаронт тақозоси билан ичган бўлса ҳам, аммо ичиш унга ёқмаган, уни хасталикка, ўзини ёмон ҳис этишга олиб келган. Шу билан бирга ичиш тақозоси билан кишида юз берадиган мастлик ҳолатини ўзига эп кўрмаган ва ўзини шу ҳолатда бошқаларга кўрсатишни ҳам ўз шахсига нолайиқ ҳисоблаган.

Бу газалда Навоийнинг ичкилик билан боғлиқ ҳолати, унга муносабатни, бу ҳақдаги чуқур ва соғлом мулоҳазаларни акс этган. Иккинчи байтда Навоий:— Мени «Ич!» деб зўрлаётган одам ичиш орқасида ўзининг қайси аҳволга тушганини билмайди, билса, менинг ҳам унинг аҳволига тушишимни истамасди,— дейди:

*Улки дер: «Май ич!»— уяттин билмагай ўз ҳолини,
Билсаким, базм аҳли оллинда не ҳолим бордур.*

Учинчи байтда шоир: «Одамлар май чарчоқни ёзди, дейишади. Бу тўғри эмас. Мен уни ичсам, аксинча, юз ҳисса чарчоғим ортиб кетади!» дейди. Кейинги сатрларда Навоий унга майни ёр берган тақдирда ҳам узр айтажагини, риндлар билан муносабатини май орқали мустаҳкамлашдан ҳам қайтажагини, майнинг фойдаси қанча бўлган тақдирда ҳам уни қўлга олмаяжагини баён қилган. Навоий шаҳар шайхул исломига: «Зухду истиғному яхши, йўқса исёиму инъез?»— деб мурожаат этар

экан, у дин олимидан бу масалаларга аниқроқ, тўғрироқ жавоб беришни талаб қилади. Шу билан бирга шоир мажозий маънодаги майни ичиш, ўз ёрининг «майхора»лиги билан фахрланишда давом этган. Бу унинг тасаввуфий қарашлари билан боғлиқ эди.

Хуллас, Навоийнинг бу ғазали ўзининг XV аср ҳаёти, урф-одатлари билан боғланиши, шоирнинг мавжуд маънодаги май ва майпарастликни кескин қоралаши, аввало ўз шахсияти билан боғлаб изоҳлаши билан ғоят кимматлидир. Катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган бу шеър ҳозир ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган.

*

* *

*«Гар бўлмади бир лаҳза манга ёр мусоҳиб,
Не бўлғай эди бўлмаса ағёр мусоҳиб».*

Навоийнинг ёшлик вақтларида ёзган ва «Илк девон» дан ўрин олган ғазали матлаи ана шундай. Арузнинг ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсур (Мафъулу мафойилу мафойилу мафойил) вазнида, 9 байт.

Ушбу ғазалда ошиқ шоир севгилиси билан ҳамсуҳбат (мусоҳиб) бўлишга эриша олмаганидан куюнади. Лекин уни бундан ҳам ортиқ куйдурган нарса ёрининг ағёр билан, яъни ошиқнинг душманлари билан суҳбатлар қуриши. Ошиқ ёри билан суҳбатдош бўлиш учун дили ва динини ҳадя қилиб юборишга тайёр:

*Розиман агар нақди дилу диним ўғурлар,
Гар бўлса манга ул бути айёр мусоҳиб.*

Навоийнинг кўп ғазаллари каби бу ғазал ҳам якпора тарзда бўлиб, матлада ўртага ташланган фикр кейинги байтларда изчил ривожлантирилади ва чуқурлаштирилади. Бунда Навоий ҳикоя қилишича, ёри илгарилари анча ҳаёли, одамлардан ўзини тортиб юрадиган (махжуб) бўлган. Кейинчалик у май ичишга ўргангандан кейин ҳар ким билан ҳам улфатчилик қиладиган бетайин бўлиб қолибди:

*Маҳжуб эди ул шўх улустин, чу май ичти,
Ҳар хайл била бўлди баякбар мусоҳиб.*

Май ичиш Навоий яшаган замонларда кўпроқ эркакларга хос хусусият бўлган. У даврда аёл кишиларнинг май ичиши ҳақида маълумот жуда кам учрайди. Бинобарин, бу ўринда ичкилик ичишга ўрганган ва ўз ҳақи-

қий дўстларининг назаридан қола бошлаган «ёр» аёл киши эмас, эркак киши бўлиши ҳам мумкин. Яъни бу ўрнида «ёр», «дўст», «ўртоқ» деган маъноларни билдиради. Навоий ўз ўқувчисига мурожаат қилиб, ғазал якунида: «Агар сен ўзингдаги яхши хусусиятларни ёмон хусусиятлар билан алмаштиришни истамасанг, дунёда асло бундай одамлар билан ҳамсуҳбат бўлма!»— дейди:

*Яхшингни ямонлиғ била фош ор тиламассен,
Олам элидин айлама зинҳор мусоҳиб.*

Бу ғазал яратилганда Навоий ҳали ёш, ҳаётга энди кириб кела бошлаган, турмуш мураккаблиklarини, умуман жамиятда оқ-қорани эндигина таний бошлаган эди. Лекин шунга қарамай у, ушбу ғазалдан кўринишича, атрофга, одамларга жуда зийраклик билан назар ташлай бошлаган, шу даврдаёқ турмушдан жиддий хулосалар чиқара олган. У ҳаётдан ҳақиқий дўст қидириб гоҳ топган, гоҳ топа олмаган. Уни қуршаган ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий муҳитдан ҳам шоир кўнгли жуда эрта совий бошлаб, бу ҳатто унинг лирик шеъриятида ҳам ўз аксини топа борган.

*
* *

*«Шаҳру кишвардин илик юб, хонумондин кечкамен,
Хонумондин ким десун, икки жаҳондин кечкамен».*

Навоийнинг ўрта ёшларида ёзган ва биринчи марта «Наводир ул-ниҳоя» девонига киритилган ғазали матлаи ана шундай. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф вазнида, 7 байт.

Анъанавий ишқ мавзуида ёзилган ушбу ғазалда Навоий бадий-эстетик тасвирнинг уйғунлаштириш ва зидлаштириш шаклларига асосланган. Лирик қаҳрамон — ошиқ ўзининг ҳижрондаги оғир кайфиятидан келиб чиқиб, ҳаётдаги ҳамма нарсадан воз кечишга қарор қилади. У жонидан ҳам, мамлакатидан ҳам, барча орзу-ҳавасларидан, ҳатто Искандар давлатию Ҳизр умридан ҳам юз ўгириб, дейди:

*Шаҳру кишвар, хонумон, икки жаҳону умру жон,
Худ не бўлғай, мунча юз ком ўлса, ондин кечкамен.
Гар Скандар мулки била Ҳизр умри берсалар,
Ўйла мулку бўйла умри жовидондин кечкамен.*

Бу байтлар ҳаммаси бир фикрнинг турлича ифодасига бағишланган бўлиб, бир-бирига ўзаро оҳангдош, уйғун. Лекин ғазал хулосасида Навоий бу фикрларнинг, бу байтларнинг ҳаммасига мазмунан ҳам, шаклан ҳам қуйидаги байтни қарама-қарши қўйган:

*Мумкин эрмастур вале, эй меҳрибонларким,
дема —
Қилса юз бедод, ул номехрибондин кечкамен.*

Яъни ошиқ дунёдаги ҳамма нарсалардан воз кечиши, ҳаётни бутунлай тарк этиши мумкин, аммо у тирик экан, ҳеч қачон ўз севгилисидан, у қанчалик номехрибон бўлмасин, кечмоқчи эмас. Унинг ҳаётининг мазмуни, барча интилишларининг маъноси ўз севгисига садоқатида. Бу ўринда севги кўпроқ тасаввуфий маънода бўлиб, севгили эса Худодир. Бунда бир-бирига уйғун, сокин сатрларни кутилмаганда шундай исёнкор, мавжуд фикрларни кескин рад этувчи байтга зид қўйиш яхши бадий самара берган. Шу томонлари билан ушбу ғазал Навоийнинг шеърий маҳоратини намоёйиш этиш билан бирга унинг энг яхши ишқий ғазалларидан бири деб ҳисобланишга лойиқ.

*

* *

*«Томида эрмас кабутар хайли бу журъат била,
Ким парилар келди ошиқликқа ул сурат била».*

Навоийнинг қариллик чоғларида ёзилган ва «Хазойин ул-маоний» девонига киритилган ғазали матлаи ана шундай. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф вазнида, 7 байт.

Бу ғазалда тасвир бошидан охирига қадар кабутар образи билан боғланган. Лирик қаҳрамон — ошиқ ўта шартли маънодаги маъшуқанинг томида бир тўда каптарларнинг айланиб, учиб юрганини кўриб, ўзинча уларни гоҳ кабутар шаклида севги изҳор қилгани келган парилар деб, гоҳ малаклар деб, гоҳ унинг сонсиз-саноқсиз ошиқларининг кўнгул қушлари деб, гоҳ унга ошиқлардан хат ташувчи кабутарлар деб таъриф ва тавсиф этади:

*Ё малойик хайлидур томида парвоз айлаган,
Эврулур бошига ҳар кун юз туман ҳайрат била.*

*Е кўнгуллар қушларидур, куйини қилғон ватан,
Ким қўнарлар саъй этиб, қовғон сойи шиддат била.
Е кабутарлар кетирмиш омалар ушшоқдин,
Они кўргач, куйини айлаб ватан улфат била.*

Бу ўринда гап фақат каптар ҳақида эмас, маълум даражада каптарбоз ҳақида ҳам. Каптарбоз деганда шоир кимни кўзда тутмоқда? Навоий даврида, ундан кейин ҳам ҳеч қайси бир халқда ва мамлакатда аёлларнинг каптарбозлик билан шуғуллангани, кўнгул очгани характерли эмас. Бу саволга жавобни биз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асаридан топамиз. Бобур Султон Ҳусайн Бойқаронинг шахсий сифатлари ҳақида гапирганда, унинг ёш болаларга ўхшаб каптарбозлик билан шуғуллангани, қўчқор сақлагани, хўроз уриштиргани ҳақида: «...ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуг подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товуқ ҳам урушқа солур эди», деб ёзади (Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома», Тошкент, 1960, 222—223- бетлар).

Шу далил асосида тахмин этиш мумкинки, бу ўринда Навоий ўз даври подшоси Султон Ҳусайн Бойқаронинг каптар ўйнаш билан боғлиқ ишларига ишора қилмоқда. Шу билан бирга, бу ғазалда табиат мўъжизаси бўлган каптарларнинг шўх хатти-ҳаракатлари ва қилиқлари тасвири ҳам гўзал ва жозибали чиққан. Ғазал мавзу жиҳатдан ўзига хос бўлиши билан бирга бу ўринда улуг шоир маълум даражада қушларни табиат мўъжизоти сифатида севиш ғоясини ҳам илгари сурмоқда. Яъни шоирнинг бу каптарларни малак ва париларга ташбеҳ этиши асло бежиз эмас.

*

* *

*«Кўнгулни хайли ғаминг қилди йўл убур била,
Нечукки мўр сафи йўл ясар мурур била».*

Навоийнинг қариган чоғларида ёзган ва «Хазойин ул-маоний»га киритилган ғазали матлаи ана шундай. Арузнинг мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф (мафоилун фоилотун мафоилун файлун) вазнида, 9 байт.

Мазкур ғазалда шоир ғам хайлининг унинг кўнгул мамлакатига қатнаб, зиёрат қилишини, чумолиларнинг саф тортиб, маълум бир ерга бориб келишига таққосла-

моқда. Бу мавҳум бир ғоянинг ғоят образли, муайян ифодаси!

Иккинчи байтда шоир ўз севгилисига мурожаат қилиб, унинг кўчаси (кўйи) олдида жаннат (учмоқ) ҳеч гап эмаслиги, уни кўриш билан жаннат уялганидан, қусурлари кўплигидан ерга кириб кетгани ҳақида сўзлаган:

*Гар учмоқ итти сенинг кўюнг олдида, эй ҳур,
Анга не навъ кўрунгай ўкуш қусур била.*

Учинчи байтда ёрнинг чексиз гўзал юзи олдида қуёш қанча тўлишган ҳолда намоён бўлмасин, кичик, кўзга зўрға кўриниб турган бир зарра экани таъкидланади:

*Қуёш қошида эрур заррадек баса махфий,
Юзунг қошида қуёш ғояти зуҳур била.*

Бу байтлардан шу нарса маълум бўладики, бу ўринда гап ер гўзали ҳақида эмас, балки Худо ҳақида, худонинг гўзаллиги ҳақида бормоқда. Кейинги байтларда ушбу тасаввуфий ғоя ўзининг хилма-хил бадий поэтик ифодаларини топган. Ҳақиқий ишқдан бебаҳра шайх устидан шоир кулиб, ёшлик (шабоб), ишқ ва баҳорни ҳар қандай зуҳд ва ибодатдан ортиқ кўради. Бу ғазалнинг тасаввуф мазмунида эканини қуйидаги байт ҳам тасдиқлайди:

*Йўлида мен киби юз хаста ўлса, қайда ғами,
Саманди ҳуснки, жавлон берур ғурур била.*

Ғазалнинг лирик қаҳрамони — ошиқ, шоирга ўхшаганлардан юзтасининг ўлими, қийналиши унинг учун ҳеч гап эмас! У — ким? У — Яратгanning ўзи. Худонинг ўз ошиқларини қийнаши эса ҳақиқий ошиқлар учун эр-калашдек, ноз-истигнодек бир гап.

Бу ғазал шоирнинг сўфиёна ғазалларидан бўлиб, уни орифона шеърлар сирасига киритиш мақбул. Лекин Навоий ўзининг бу ғазалида маълум бир ғоявий-бадий тарқоқлик борлигини сезган. Шунинг учун уни қуйидаги матла билан тугаллаган ва бунда замонасида юз бераётган нохуш ҳодисалар таъсири борлигига ишора қилган:

*Навоий, истама назмингда рабту жамъият,
Ки кўнглунг ўлди замондин ўкуш футур била.*

Айни вақтда ғазалдаги убур, мурур, қусур, зуҳур, ғу-
рур каби қофиядош сўзлар Қуръоннинг «Мулк сураси»
даги оҳангдош сўзларни эслатади.

*
* *

*«Тушта кўрдум ёрни хандон рақибим ўтруда,
Рашкдин ҳар лаҳза тиш қирчилдатурмен уйқуда».*

Навоийнинг ўрта ёшларида ёзилиб, илк бор «Наво-
дирун-ниҳоя» девоинга киритилган, «Хазойин ул-мао-
ний»да эса «Бадоеъ ул-васат»дан ўрин олган ғазали мат-
лаи ана шундай. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида,
7 байт.

Ғазал яқинора тарзда бўлиб, унда қаҳрамон — ошиқ-
нинг ички кечинмалари ноёб кўринишларда тасвирлан-
ган. Ошиқ ўнгидагина эмас, уйқусида ҳам севгилисини
уйлаб ётади. Шунинг учун ёр унинг тушларига кирса
ҳам бунинг ажабланадиган жойи йўқ. Лекин бу кеча
тушида севгилиси ошиқнинг рақиби билан рўпарама-
рўпара кулишиб ўлтирган эмиш. Ошиқ бу ҳолатни кў-
риб, уйқусида рашкдан, аламдан тишларини ғижирлат-
ган ва дам-бадам безовта бўлган эмиш. Бир байтнинг
ўзида Навоий бу ўринда инсон ҳаётидаги муҳим бир
руҳий ҳолатни реалистик тарзда гавдалантириб бергани
равшан кўриниб турибди.

Иккинчи байтда Навоий ошиқнинг яна бир ғаройиб
ҳолати ҳақида сўзлайди. Ошиқ ўз ёри васлига эришиб,
шод-хуррам бўлиб турганда унинг ҳижронда кечган аҳ-
волни эсига тушиб қолса, телба одамдек кулиб туриб,
кўз ёши ҳам тўка беради. Инсонда юз бериши мумкин
бўлган бундай мураккаб, зиддиятли ҳолатни шоир бир
байтда қуйидагича тасвирлаган:

*Ул пари васли аро ёдимға кирса фурқати,
Телбалар янглиғ тўкармен ашк айни кулгуда.*

Навоий шеъриятида, хусусан, ғазалларида аёл ғў-
заллигини ойнасиз, атир, упа, машшотасиз тасаввур
этини қийин. Бу ўша давр маданиятининг муҳим белги-
ларидан бири. Ушбу ғазалнинг учинчи байтида Навоий
пардоз вақтида маъшуқа қўлида ушлаб турган кўзгуни
жаниат туйнугига қиёслайди. Шоирча, ёр қўлида ушлаб
турган кўзгуда акс этган ёрнинг ўзининг акси эмас, бал-

ки жаннат туйнугидан унинг беқиёс ҳуснини завқ билан томоша қилиб турган ҳур эмиш:

*Кўзгу жаннат равзанидурким, тамошо қилғали
Ҳур келмиш гўйиё, аксинг эмастур кўзгуда.*

Ғазал бошидан охирига қадар инсоннинг ички ҳаёти билан боғлиқ сирли, гўзал ҳолатларни бадий кашф этишга бағишланган. Худди шунингдек, шоир олтинчи байтда бу ғазални ёзаётгандаги ўз ҳолатини ҳам таъсирли, мана шундай руҳий йўналишда намоён этган:

*Ўзлукумни ашк элтиб, ўздин андоқ ётмеч,
Ким ўзумни тонимон, аксимни ҳам кўрсам*

су(в)да.

Яъни шоир бу вақтда ўзи ҳам ушбу ғазалда тасвирланган ошиқ сингари бутун вужуди кўз ёшига айланиб, оқиб кетган ва шундай ўзини танимас бир ҳолга келганки, агар сувда аксини кўрса, унинг ўз акси эканини била олишдан ожиз. Бинобарин, мазкур ғазал маълум даражада шоирнинг ўз шахсий кайфияти тасвирига ҳам дахлдор.

Шоир ушбу ғазалда нохуш кечинмалар ҳақида сўзласа ҳам, аммо уни қайғули тарзда тугаллашни истамган. Ғазал матлаида ошиқ — Навоий яна бир бор ўз ёрига юзланар экан, унинг қуёшдек ҳусни ошиқдаги ғам-андухларни бир зумда ювиб ташлагандек, қайғу, аламлар орқада қолгандек бўлади. Шоир сояга эмас, яна қуёшга қараб талпинишда, ҳаётни, ишқни улуғлашда давом этишга бел боғлайди:

*Чун Навоий ёр сори юзланур, қайғу қолур,
Соя қолғондек кейин, хуришд бўлғоч йтруда.*

* *
*

*«Беҳи рангидек ўлмиш дарди ҳажрингдин манга
Димоғим ичра ҳар бир тухми янглиғ донайи савдо».*

Навоийнинг Султон Ҳусайн Бойқаро саройига хизматга келгандан кейин ёзган ва биринчи марта «Бадоеъ ул-бидоя» девонига киритилган ғазалининг матлаи. «Хазойин ул-маоний»да «Бадоеъ ул-васат»га жойлаштирилган. Арузнинг ҳазажи мусаммани солим вазнида, 7 байт.

Мазкур ғазал анъанавий ишқ мавзунда бўлиб, бу ишқни дунёвий маънода ҳам, диний-мистик маънода ҳам тушуниш мумкин. Лекин бу ғазалда Навоий ошиқ сиймосида кўпроқ ўзи ҳақида, ўз аҳволи ҳақида гапириб, ҳар гапида, ҳар байтда беҳини, беҳининг турли хусусиятларини тилга олади ва беҳи билан ўзи ўртасида жуда кўп ўхшашликлар кўради: ҳижрон туфайли унинг ранги беҳидек сарғайиб кетган; димоғидаги савдойилик уруғлари ҳам беҳи ичидаги дона-дона уруғларни эслатади; хорлик туфроғининг унинг юзига қўнган чанглари ҳам беҳи тукларининг ўзи; ошиқ — шоир ўзининг оқарган сочини эса беҳини ўраб, беркитиб қўйиладиган пахта (момиқ)га қиёслаган:

*Оқартиб ишқ бошимни, ниҳон бўлди сариғ чехрам,
Момуғ ичра беҳини чирмоғон янглиғ киши умдо.*

«Юзумда сенинг тиғингдан кўпгина чизиклар, ажинлар бор. Агар сен беҳини тўғри истеъмол этиш қондасанга амал қилсанг, менга тиғ урмаслигинг керак эди. Чунки беҳини пичоқ билан кесиб ейиш, арчиш мумкин эмас. Жисмим қуриб, қаддим эгилиб, юзим ерга — туфроққа тегиб турибди. Бу ҳам шохининг заифлигидан меваси ерга тегиб турган беҳини эслатади», — дейди шоир кейинги байтларда.

Бу ғазалда шоир асосий эътиборни ошиқ аҳволи ва беҳи таърифига қаратган. Навоий беҳини улуғлаб, кимки бу дунёда яхшилик истаса, беҳи каби сўфийларга хос оддий жун тўн («пашмина») кийиши, кўпроқ тоат-ибодатни ўйлаши керак! — дейди:

*Бу гулшан ичра беҳбуд истаган доим беҳи янглиғ
Кийиб пашмина, тоатқа қадин ҳам асрамоқ авло.*

Матлада эса шоир ушбу ғазалнинг ёзилишига нима сабаб бўлганини таърифлаган:

*Навоий, гар қуёш норанжидин беҳрак кўрар, тонг
йўқ,
Беҳиким, лутф қилмиш маҳди улъё исматуд — дунё.*

Маълум бўладикки, кўпларнинг бирида маҳди улъё, исматуд — дунё» — Хадижа бегим (подшоҳнинг хотини) Навоийга беҳи тўхфа қилган. Навоий эса бу совғани қуёш апельсини («Қуёш норанжи»)дан ҳам ортиқ кўриб қабул қилган ва бу воқеа шарафига ушбу ғазални ёзган.

*«Неча ҳижрондин бузуғ кўнглумда бўлғай дам-бадам,
Ғам уза ғам, дард уза дарду алам узра алам».*

Навоийнинг ёшлигидаги порлоқ истеъдоди меваларидан бўлмиш мазкур ғазал матлаи ана шундай. Биринчи марта «Илк девон»дан жой олган. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф (Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида битилган, 7 байт.

Ушбу ғазалида Навоий ўзининг қадрдонларидан, севган кишиларидан узоқда, «ғам уза ғам, дард уза дарду алам» чекиб, мусофирчиликнинг барча азоб-уқубатларини тортиб яшаётганидан ўз норозилигини баён этмоқда. Буни ғазалнинг иккинчи, учинчи байтлари ҳам тасдиқлайди:

*Ёр ҳижрони, ватан таркию ғурбат шиддати,
Чарх бедодию даврон меҳнати, эл жаври ҳам.
Сабр озидин азоб, андуҳ кўпидин изтироб,
Ашкдин сели боло, оҳ ўтидин ҳар дам алам.*

Бу сатрлардан маълум бўладики, Навоийнинг йигитлик йиллари ўз она шаҳри — Ҳиротни ташлаб, бошқа юртларда, хусусан, Машҳадда ўқиб юрган йиллари унинг ҳаётидаги энг қийин йиллардан бири бўлган. У бу даврда оддий мадраса талабаси бўлгани учун унга одамларнинг муносабати ҳам унча яхши бўлмаган бўлса керакки, «эл жаври»дан ҳам шикоят қилмоқда. Лекин ғазалнинг ёзилишига бу айтиб ўтилган аҳвол эмас, балки бошқа нарса сабабчи бўлган. Шу пайт кунларнинг бирида Навоийга узоқ (аниқроғи: Ҳирот)да яшовчи севгилиси хаста («заъф») бўлиб қолгани тўғрисида хабар келади. Буни эшитган Навоий ўзининг шахсий аҳволини бутунлай эсдан чиқариб, унинг тўғрисида ўйлай бошлайди. имкони бўлса, севгилисининг бутун дардини ўзига олишга тайёр эканини билдиради:

*Барча бир сори манга — у ёр заъфи бир сори,
Кош анга сихҳат бўлуб, бўлғай манга юз мунча ҳам.*

Бунда яхши кўрган кишисига фидойиликнинг ажойиб ифодаси берилган, дейиш мумкин. Навоий ўз севгилисини у касал бўлиб ётган бир вақтда бирор тухфа юбориб йўқламоқчи, кўнглини кўтармоқчи бўлади. Лекин фақирона ҳаёт кечираётган Навоийда бунинг ҳам иложи

бўлмайди. Ноилож ошиқ — шоир хабар келтирган киши («пайк»)га ўз маҳбубаси учун энг лойиқ совға жони эканини айтади:

*Садқа айларга анга лойиқ манга йўқ тухфае,
Хаста жоним нақди бордур, элт, эй пайки ҳарам!*

Бу ғазал мазмунига кўра ҳасби ҳол (автобиографик) характерга эга бўлиб, унда улуғ шоир ҳаётининг маълум бир даврдаги аҳволи руҳиятини муболағалар билан бўлса-да, анча аниқ, жонли, айрим байтларда руҳий тарзда ифодалаган. «Ғам уза ғам», «дард уза дарду алам», «Ёр ҳижрони, ватан таркию ғурбат шиддати, чарх бедодию даврон меҳнати, эл жаври» каби сатрларда сўзлардаги товушлар бир-бирига ҳамоҳанг (яқин музора санъати!) бўлиб, фикрлар бир-бирига уланиб, бир-бирини тўлдириб, шахснинг мушги кайфияти тўғрисидагина эмас, балки у яшаётган муҳит ҳақида ҳам тасаввур пайдо қилади. Шунинг учун бу ғазални шоир илк лирикасининг шоҳона намуналаридан бири дейиш мумкин. Ғазалнинг тили, ёзилиш услуби ҳам мураккаб эмас.

*
* *

*«Истамон май бўлса хуршиди жаҳоноро қадах,
Тутмаса базм ичра ул шўхи қадахпаймо қадах».*

Навоийнинг 13 байтдан иборат энг катта ғазалларидан бирининг матлаи аша шундай. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида. Бу ғазал шоирнинг кексалик йилларида ёзилган бўлиб, «Хазойинул-маоний»нинг учинчи девонидagina учрайди.

Ғазал тантанавор руҳда ёзилган. Бунда ёр билан тотув бўлиб, хурсандчиликдан май ичиш, ҳижрон юз берганда эса қадахларни янада тўлатиб ичиш ҳақида гап бораётган бўлса ҳам, лекин майга турли ўринларда турлича маънолар берилган. 1—5 байтларда шоир май инсон хурсандчилигининг муҳим омилларидан бири бўлса ҳам, лекин уни ўз яқинларинг, севган кишиларинг билан биргаликда ичмасанг, бундан ҳақиқий хуррамлик юз бериши қийин, деб инсонпарварлик ғоясини илгари суради. Ишқ табиби номидан Навоий ҳижрон азобларидан ошиқ аввало ёрнинг висолига эришиши, ёки ўлим ёки май ичиб, ўзини унутиш орқалигина қутулиши мумкин, дейди:

*Ҳажр дафъин чун табиби ишқдин сўрдум, деди,
Ким эрур ё васл, ё жон тарки қилмоқ, ё қадаҳ.*

Бундан кейинги байтда эса май тасаввуф маъноси-
да бўлиб, илоҳиёт туйғулари ва тушунчалари билан
бирлашишни, бундан ором ва лаззат олишни англатади:

*Бу фано дайрида зоҳир бўлди анфоси Масиҳ,
Ким ичиб тутти манга ул дилбари тарсо қадаҳ.*

Бу байт маъносини харобот, майфуруш ва риндлар,
уларнинг ичиб олиб, ўзларини билмас даражага тушиб,
ғавго кўтаришлари ҳақидаги, яъни уларнинг ўзларини
унуттиш даражасида худо ишқига берилишлари тўғриси-
даги байт тўлдиради:

*Чун харобот ичра маст ўлдум ичиб, эй майфуруш,
Риндлар бирла солиб ғавго мени расво қадаҳ.*

Бу ғазалда лирик қаҳрамон — ринд ўрнида шоир
ўзини тасвирламоқда. Навоийнинг ўзини бу кўйга солиб
тасвирлаши сабаби нимада? Бу саволга жавобни ғазал-
нинг сўнгги байтларидан олиш мумкин. Навоий бу ўрин-
да хабар беришича, теурий амалдорлар Ҳусайн Бой-
қаро («Хисрави Ғозий» бошчилигида Боғи Жаҳоноро
ва бошқа жойларда вақт-вақти билан катта май базм-
лари тузганлар. Бундай базмларда шоҳнинг ўзи («Мир-
зо») Навоийга шахсан қадаҳ тутган чоғлари ҳам бўл-
ган. Одоб юзасидан Навоий ҳам бундай йиғинларда
қатнашган. Улуғ шоир бу базм иштирокчиларини дунё-
вий хурсандчиликлардан бутунлай маҳрум этмоқчи
эмас, балки улар дилларида худони, диёнатни унутмас-
ликларини, майни оддий май деб эмас, балки киши
ҳушёрлигини синовчи рамзий бир ичимлик деб ҳисоб-
лашларини, шунга қараб иш тутишларини истаган:

*Чексалар тонгла тутуб Боғи Жаҳоноро сари,
Дайр аро топиб суроҳи, айлабон пайдо қадаҳ.
Ваҳ, не ҳол ўлғай аларғаким, «Навоийдур!» дебон,
Тонибон, чорлаб, манга лутф айласа Мирзо қадаҳ.
Хисрави Ғозийки, жоми Жам анга бўлсун насиб,
То қуёштин кўргузур бу торами аъло қадаҳ.*

Бинобарин, Навоийнинг бошқа асарларида бўлгани
каби бу ўринда ҳам май табиий маъносида ва мажозий-
сўфиёна маънода изоҳланган. Май образи орқали шоир
одамларни ашёвний тубанликка эмас, маънавий юксак-
ликка чорлаган.

ҚОМУСИЙ МАЪЛУМОТЛАР

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЁТ

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЁТ атамаси туркий халқларнинг қадимги адабиётига нисбатан шартли равишда қўлланади. Чунки туркий халқларнинг қадимги ёзма ва оғзаки ёдгорликларининг катта қисми йўқолган, бизгача етиб келмаган.

Марказий Осиёдаги туркий халқлар қадимий маданиятга, оғзаки ва ёзма адабиётга эга бўлиб, унинг бизгача етиб келган намуналарига ўзбек халқи ҳам дахлдордир. Яъни қадимги туркий адабиёт намуналари аввало тил хусусиятлари нуқтаи назаридан умумтуркий характерга эга бўлиб, уларда барча туркий халқлар тилларининг унсурлари мавжуд. Ҳамма адабиётлар сингари туркий адабиёт ҳам қадимда оғзаки адабиётдан бошланган. Бу адабиётга оид айрим намуналарнинг мазмуни бизга қадим юнон тарихчиларидан Геродот, Ктезий, Полиэн, Харес ва Митиленскийларнинг китоблари орқали маълум. Булар — Тўмарис, Широқ, Зарина ва Стриангия, Зориандр ва Одатида ҳақидаги қаҳрамонлик, ватанпарварлик ва ишқий-романтик тарздаги афсоналардир.

Иккинчи бир гуруҳ афсоналар ўрта аср тарихчилари ва олимларидан Ҳамза Исфаҳоний, Табарий, Масъудий, Беруний, Саолибий, Бальямий, Маҳмуд Кошғарий каби-ларнинг асарларидан бизга маълум. Масалан, Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғотит турк» асарини гарчи XI асрда яратган бўлса ҳам, аммо у туркий сўзлар изоҳи учун келтирган қўшиқ, мақол ва афсоналар анча олдинги даврларда, араблар Ўрта Осиёни забт этгунга қадар бўлган даврларда яратилган. Шунинг учун Афросиёб, Искандар ҳақидаги афсоналарга, қўшиқларга биз қадимги туркий адабиёт намуналари сифатида қараймиз.

Қадимда туркий халқлар орасида форс-тожик адабиётига дахлдор бўлган ва қадимги диний тушунчалар асосида юзага келган Митра ва Анахита, Каюмарс ва Жамшид, Гершасб ва бошқалар ҳақидаги афсоналар ҳам кенг ўрин эгаллаган. Масалан, ўзбек халқи орасида одамларга кўп яхшилик қилган, турмушини яхшила-

ган, Ахриман каби девларнинг додини берган, мард ватанти подшоҳ ва қаҳрамон Жамшид ҳақидаги афсоналарнинг кенг тарқалиши, ҳамон яшаётганининг илдизлари шунда. Қадимги туркий адабиётнинг гўзал намуналаридан бири 1902 йили Қашқадарёдан топилган «Чистони Эликбек» афсонасидир. Эликбек жин кўринишидаги ёвуз махлуқларга қарши мардонавор курашди, у халқини даҳшатли юқумли касал тарқатмоқчи бўлган душманлардан сақлаб қолади.

Маҳмуд Қошғарий ўз асарида баъзи қўшиқларга оғзаки халқ ижоди намунаси сифатида эмас, хусусий ижод намунаси сифатида қарайди ва «...шоир шундай дейди», «шоир бир кишига хитоб» қилади, «шоир севгилиснинг юзини ойга, бўйини санубар шохига ўхшатиб сифатлайди» каби ибораларни қўллайди. У ҳатто Чучу, Аъша деган шоирлар номини ҳам келтиради. Туркшуносликда VII асрда Ўрхун ва Энасой дарёлари атрофида хотира сифатида тошга битилган, қабр устига ўрнатилган ва биринчи марта Дания олим Вильгельм Томсон, рус шарқшунослари В. В. Радлов, Н. М. Ядринцев ва бошқалар томонидан (XIX аср) ўқилган Ўрхун-Энасой ёдгорликлари ҳам туркий халқларнинг илк ёзма адабиёти намуналари ҳисобланади. Ўрхун-Энасой ёдгорликлари улуғ турк хоқонлиги даври (VI—VIII асрлар)да ҳукм сурган Моғилён, Билка-Қоон, Кул-Тигин сингари хон ва уларга яқин кишиларнинг ҳаёти, ҳарбий юришлари, подшоҳлиги даврида қилган ишлари, ҳарбий ғалабалари ҳақида ҳикоя қилади. Масалан, Билка-Қоон бу тошда ўз ҳукмдорлик фаолияти ҳақида гапириб: «Мен ҳалок бўлган қашшоқ халқни бутунлай (оёққа) турғиздим (йиғдим), қашшоқ халқни бой қилдим, оз сонли халқни кўп сонли халққа айлантирдим. Менинг сўзларимнинг бирон ёлғони бўлмас», дейди. У ўз иниси Кул-Тигин, унинг жасоратлари, айниқса ўлими (732 йил) ҳақида куюниб, улуғ инсоний дард билан гапиради: «Менинг иним Кул-Тигин ўлди, мен қаттиқ қайғурдим. Кўрар кўзларим ожиз бўлди, ақл-фаҳмим ўтмас бўлиб қолди, ўзим қайғурдим». Бу парчалар қадим туркий тилнинг бойлигидан, бадииятининг анча юксаклигидан далолат беради. Бу ёдгорликлар катта тарихий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, уларда ғоят қимматли маълумотлар бор. Бу хил туркий ёдгорликлар кейинчалик Талас, Онгин, Селенга дарёлари атрофида, Шарқий Туркистонда ҳам топилди.

Ёзма туркий адабиёт тараққиётида X—XII асрлар муҳим давр ҳисобланади. Бу даврда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» (1067—77 йилларда ёзиб тугалланган) тилшунослик асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» (1069—70 йилларда ёзиб тугалланган) дostonи юзага келди. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида унларча туркий халқлар, қабилалар, уларнинг ёзма ва оғзаки бойлиги ҳақида ноёб ва кўп маълумотлар бериш билан бирга бу халқларнинг урф-одатлари, яшаган жойларининг табиати ва бошқалар ҳақида гўзал ва таъсирли бадий тил билан ҳикоя қилади, сўз ва иборалар изохини мумкин қадар аниқ, бадий ифодали беришга интилади. Бу эса ушбу асарнинг илмий қимматининг эмас, бадий қимматини ҳам оширган. Масалан, ўз фикрини исботлаш учун унинг «Сабанда сандириш бўлса, ўртучунда ирташ бўлмас» («Ер ҳайдаш вақтида пухталик бўлса, хирмонда англашилмовчилик бўлмайди»), «Кўп сукутга қуш қўнар, кўрклуб кишига сўз келур» («Шохи кўп дарахтга қуш қўнади, яхши одамга мақтов (сўзи) ёғилади»), «Ардам боши тил» («Адабнинг боши тил») каби мақолларнинг ишлатиши бу асарни халқчил, ўқимшли ва бадий кўркем қилган.

XI аср шоири, боласоғунлик Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг панднома туридаги «Қутадғу билиг» дostonи билан туркий халқлар ёзма адабиётини янги тараққиёт логонасига кўтарди. Бу асар фақат туркий халқлар шеърятини анъаналари асосида эмас, Марказий Осиёга қўшни бошқа халқлар, аввало форс-тожик адабиёти тажрибаларини ҳам ҳисобга олган ҳолда яратилган эди. Дoston 6500 байт ва 73 фасл (боб)дан ташкил топган. Дostonда одил подшоҳ Кунтуғди билан унинг вазирин Ойтулди, вазирнинг ўғли Ўғдулмиш, донишманд Ўзғурмиш ўрталарида бўлиб ўтган воқеа ва доно суҳбатлар тасвирланган. Юсуф Хос Ҳожиб ўз дostonида билим ва одобнинг инсон ва жамият учун аҳамиятини кўкларга кўтариб мадҳ этади, мамлакатни адолат ва маърифат асосида бошқариш гоёларини илгари суради, подшоҳ саройида юз берадиган ишратпарастликни, ўзаро феодал инзоларини қоралайди. Шоир ўз тажрибасидан ва билимидан келиб чиқиб, мамлакатни бошқариш ҳамда мустаҳкамлаш юзасидан подшоҳга яхши маслаҳатлар беради, ўғитлар қилади. Дoston Қашқардаги Қорахоний ҳукмдорларидан Тавғоч Буғраҳонга бағишланган бўлиб, у шоирни ўзига «Хос Ҳожиб» (эшик оғаси) қилиб олади.

Бу дoston туркий халқлар адабиёти тарихидаги биринчи йирик асар эди.

Қадим туркий адабиётнинг иккинчи йирик намунаси Адиб Аҳмад Югнакийнинг 14 бобдан иборат «Ҳибатул-ҳақойиқ» дostonидир. Бу асар тахминан XII аср охири, XIII аср бошларида ёзилган. Dostonнинг бош гоёси илм-маърифат ва яхши хулқ-одоб масалаларини тарғиб этишдан иборат. Шоир туғма кўр бўлишига қарамай, Бағдодда ўқиган ва ўз даврининг энг билимли кишилари даражасига кўтарилган. Навоий «Насойимул-муҳаббат» асарида Адиб Аҳмад шахсига юксак баҳо берган.

Қадимий туркий адабиётнинг сўнгги даври Адиб Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний асарлари билан тавсифланади. Ўз даврининг етук тасаввуф олимлари қўлида ўқиган, сўфиёна ҳаёт кечирган, кейинчалик Туркистонда ўз сулукини яратган Аҳмад Яссавий (XII аср) панд-насиҳат мазмунидаги шеърлари билан шуҳрат топган эди. Унинг «Девони ҳикмат» деб аталган шеърий тўплами Марказий Осиё, Волга бўйи, Туркия ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалган. Яссавий ҳикматларининг тили содда, услуби равон бўлиб, у ҳукмдорларни ўз қўл остидаги фуқарога нисбатан раҳм-шафқатга, адолатга, кишиларни тўғрилиқка, ҳалол бўлишга, дин ва диёнатни унутмаслиқка, охиратни ўйлашга даъват этган. У ўғирликни, алдамчиликни, муттаҳамликни, иккиюзламачиликни, текинхўрликни кескин қоралган, бу масалаларда ҳукмдорларга, диндорларга қаттиқ тил теккизган:

*Дунё менинг деганлар, жаҳон молин олганлар,
Каркас қушдек бўлубон ул ҳаромга ботмишлар.
Мулло, муфти бўлғонлар, ёлғон даъво қилғонлар,
Оқни қора қилғонлар ул тамуғга кирмишлар.
Кози, имом бўлғонлар, ноҳақ даъво қилғонлар.
Ҳимор янглиғ бўлубон юк остида қолмишлар.
Харом еган ҳокимлар, ришва олиб еганлар
Ўз бармоғин тишлабон, қўрқуб кўруб қолмишлар.*

Сулаймон Боқирғоний (XII аср) Аҳмад Яссавий шеъриятига жўр бўлиб, унинг услубидаги, мазмунидаги хусусиятларни янада чуқурлаштирди. диний адабиётнинг таъсир доирасини кенгайтирди. «Ўғузнама», «Китоби Дада Кўрқут» каби асарлар ҳам умумтуркий адабиётнинг қадимдаги олтин намуналаридир.

Қадим туркий адабиётнинг намуналари бизга узук-

юлуқ ҳолда етиб келган бўлса ҳам, унда ягона қарашлар бўлмаса-да, дунёвийлик билан диний мавзулар ёнма-ён ривожланиши, туркий халқларнинг бирлигини, ўзаро яқинлигини, қадимий илдишларини тўғри тушунишга ёрдам беради.

Адабиётлар: *А. Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари*, 1- китоб, Самарқанд-Тошкент, 1928; *И. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи*, 1- китоб, Тошкент, 1976; *Ўзбек адабиёти тарихи*, 1- жилд, Тошкент, 1977; *Маҳмуд Кошғарий. «Девону луготит турк»*, 1—2—3- жилдлар. Тошкент, 1960—63; *И. В. Стеблева. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке*. Москва, 1971; *И. В. Стеблева. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период*. Москва, 1976; *А. Хаитметов. О древней поэзии тюрков. Статья журнала «Советская тюркология»*, 1972, № 1; «*Ўлмас обидалар*», Тошкент, 1989; *Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги*. Тошкент, 1993.

МАНБАШУНОСЛИК

МАНБАШУНОСЛИК — турли фанлар ва адабиётлар тарихига онд қўлёзма китоб, тўплам, ҳужжат, хат (ва ҳоказо)ларини топиш, аниқлаш, ўрганиш, тасниф этиш билан шугулланувчи соҳадир. Манбашунослик фан, адабиёт ва санъатнинг илмий тарихини яратишда муҳим аҳамиятга молик. Манбашунос ўзи шугулланаётган фан тарихини, эски ёзувларни, турли тилларни яхши билиши лозим. Фанда бирор янги манбанинг топилиши кашфиёт билан тенг. XX аср бошларида Истамбулда (Туркия) Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асари қўлёзмасининг аниқланиши туркшуносликда катта воқеа бўлган.

Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий каби олимлар ўтмиш илмимиз ва адабиётимизнинг улуғ манбашуносларидирлар. Улар мавжуд илмий ва адабий манбаларни қадрлаш, ўрганиш билан бирга янги манбаларни қидириб топишга катта аҳамият берганлар. Масалан, Навоий «Сабъан сайёр» достонини ёзар экан, қадимги Эрон подшоси Баҳром тарихи билан боғлиқ кўп асарларни қайтадан кўриб чиққан ва янги манбаларни ҳам қидирган. У ўзига мурожаат қилиб: «Эски дафтар баса кўп ахтардинг...», — дейиши бежиз эмас. Навоий ўзидан аввал ўтган шоирларнинг девонларини ҳам кўп излаган. Жумладан, у темурий шоир Халил

Бу дос
чи йир

Қад
Адиб
ҳақойи
XIII ас
маъри
этишда
Бағдо
дараж
асарид

Қад
мад К
асарла
вуф о.
кейин
Ясса
билан
аталга
Турки
вий ҳ
хукм
шафқ
лишга
даъва
ни, п
ган, б
тил те

Су
рия
сусия
таъси
Дада
нинг
Қа

Султон девони ҳақида: «...аммо тилаб топилмади» дейди.

Кейинги вақтларда баъзи илмий ташкилотлар ва музейлар қошида қўлёзма фондларнинг ташкил этилиши адабиёт тарихига доир қўлёзма манбаларни йиғиш, ўрганиш, тасниф этиш, уларнинг каталогларини тузишда катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди подир бойликларга эга. Шунингдек, Қўлёзмалар институтида ўзбек адабиёти ва тил тарихига оид кўп қимматли қўлёзмалар жамланган. Бундай фондлар Самарқанд, Хива, Бухоро, Қўқон, Андижон ва бошқа шаҳарлардаги ўқув юртлари ва музейларда ҳам бор.

Ўзбек адабиёти тарихига оид манбаларни йиғиш ва ўрганиш ишига А. Фитрат, А. Семёнов, О. Шарафуддин, нов, Ҳоди Зарипов, Ҳ. Сулаймонов каби алломалар ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар. Абдулҳамид Масъудов, жидий томонидан 20-йилларда Турди Фаробий шеърини тўпламининг, А. Қаюмов томонидан Махмур шеърини девонининг, М. Қодирова томонидан Нодиранинг «Макнуна» таҳаллуси билан ёзган форс тилидаги шеърини девонининг, Э. Шодиев томонидан Нозим Ҳўжандий, О. Қосимхўжаева томонидан шоир Роқим девонларининг топилиши манбашуносликда ҳодиса бўлди. Бу кашфиётлар туфайли бир қанча янги шоирлар адабиёт тарихидан ўрнини эгаллади, баъзи шоирларнинг ижоди тўлдирилди. Республика манбашунослик тараққиётига Ҳамид Сулаймонов ўзига хос муҳим ҳисса қўшди. 60-йилларда қадам қадаб Алишер Навоийнинг форсий девони — «Девони Форий»нинг асл нусхасига эга эмас эдик. Ҳамид Сулаймонов Франция, Туркия, Эрон ва бошқа мамлакатлардаги Шарқ қўлёзмалари фондларини ўрганиб, «Девони Форий»нинг қўлёзма нусхалари мавжудлигини аниқлади ва улар асосида шоирнинг форсий шеърлари девонини шунингдек, форсий қасидалари тўплами — «Ситтаи зарурия»нинг қўлёзмаларини ҳам нашр эттирди. Олим ўзининг Ҳиндистонга қилган сафарлари давомида XIV—XV асрлар ўзбек шоирларидан Ҳофиз Хоразмий девони ва Саййид Қосимий дostonлари қўлёзмаларини ҳам аниқлаб, уларни чоп эттирди. Мазкур топилмалар, шубҳасиз, ўзбек адабиётини бойитди.

XX аср ўзбек адабиёти тарихига оид манбаларни ўрганиш борасида ҳам манбашунослик муайян ютуқларга эришди. Шу билан бирга Ҳамид, Чўлпон, А. Қодирий

Ҳайбек, Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғулом, Усмои Носир каби суз санъаткорларининг эълон қилинмаган асарлари қўлёзмаларини топиш, эълон қилиш манбашуносликнинг вазифасидир.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ 873 йили Сирдарё бўйидаги Фороб (ҳозирги Чимкент вилояти ҳудуди)да туғилган. 50 йили Дамашқда вафот этган. Форобий Шарқда «Муаллими соний», яъни Арастудан кейинги иккинчи муаллим номи билан машҳур. У Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида таълим олган, илмий фаолияти ҳам уша ерда кечган. Форобий табиий ва ижтимоий билимлар бўйича 60 дан ортиқ асар яратган бўлиб, уларнинг катта қисми бизгача етиб келган.

Форобий асарларининг бир қисми қадимги юнон файласуфларидан Афлотун, Арасту, Эвклид, Птолемей, Порфирий кабиларнинг асарларига шарҳлардан иборат бўлса, қолганлари мустақил, асл асарлардир. Форобийнинг «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи», «Идеал шаҳар аҳолисининг маслаги», «Бахт-саодатга эришув усуллари ҳақида рисола», «Инсон аъзолари ҳақида китоб», «Илм ва санъатнинг фазилатлари», «Физика асослари ҳақида китоб», «Муסיқа ҳақида катта китоб» каби асарлари ғоят машҳур бўлиб, фан ва тафаккур тарихида муҳим босқични ташкил этади. Масалан, Форобийнинг «Муסיқа ҳақида катта китоб»и XI асрда лотин тилига таржима қилинган. Форобий асарлари кўпроқ назарий характерда бўлиб, у аввало ўз давридаги кўп ижтимоий ва табиий фанларнинг назарий асосларини билишга, тунтиришга ва ривожлантиришга катта аҳамият берган. Форобий тилшунослик, адабиётшунослик, логика, математика, ҳаттотлик масалалари билан ҳам фаол шуғулланиб, бу соҳада ўзининг «Шеър ва қофиялар ҳақида суз», «Риторика ҳақида китоб», «Луғатлар ҳақида китоб», «Хаттотлик ҳақида китоб», «Шеър китоби», «Шоирлар санъати қонунлари ҳақида» каби асарларини яратган. Бу билан Форобий Марказий Осиёда тилшунослик ва адабиётшунослик фанларини бошлаб берган, дейиш мумкин.

Форобий кўп соҳада Арастунинг ўзига устоз деб билса-да, аммо у ҳамма масалага ижодий ёндошган. У, масалан, шеър ҳақида махсус рисола ёзар экан, Арастунинг бу соҳадаги меросига суянишга ҳаракат қилади. «Шеър китоби»да у: «Шеър бирор нарсага тақлид қилинган

сўзлардан ташкил топиши керак», — деб ёзар экан, бунда унинг Арастудаги мимезис назариясига амал қилгани, шоир (ёзувчи) ўз асарида ҳаёт воқеаларини, характерларни ўз асарига кўчиради, тасвирлаш жараёнида мавжуд борлиққа тақлид этади, деб қарагани маълум бўлади. Шу билан бирга, у Арасту шеър санъати ҳақидаги асари — «Поэтика»ни охиригача ёзиб, ўз «мулоҳазаларини ҳам мукаммал баён қилиб улгурмаган»ини таъкидлайди. Форобий бадний асарда ҳаёт воқеалари ва нарсалар гўё кўзгуда акс этгандай тасвирланишини уқтиради. Унингча, шеър «ё вазнларга қараб турларга бўлинади ё бўлмаса маъноларга қараб бўлинади». Форобий араб ва форс шоирлари ҳақида мулоҳаза юритиб, бундай дейди: «Улар шеърларни турли навларга, чунончи, ҳажвия (сатира), мадҳия, муфохара, луғз (топишмоқли шеър), кулгили (комик), ғазалиёт, васфий шеър ҳамда китобларда топилиши қийин бўлмаган бошқа навларга бўладилар» (Абу Наср Форобий, Шеър санъати, Тошкент, 1979).

Форобий юнон шеърини ҳақида гапирар экан, унинг жанрий хусусиятлари ҳақида бундай дейди: «Улар шулардан иборат: трагедия (трагүзия), дифирамби (дисирамби), комедия (қумузия), ёмбк (иёмбу), драма (драмото), эйний, диарамма (дикрамма), сатира (сатура), поэма, эпос, риторика (риторий), эфижоносоус ва акустика» («Ўша китоб, 32-бет). Масалан, трагедияни Форобий шундай таърифлайди: «Трагедияларда бировларга мисол (ўртак) бўла оладиган яхшиликлар ва мақтаниладиган феъл-атворлар фикр қилинади; бу вазнда шахарни бошқарувчи ҳукмдорлар мадҳланади. Муסיқачилар подшоҳлар олдида шу трагедия вазнида куйлайдилар» (32-бет). Форобийча, юнонларнинг мадҳия вазни ҳажвиялар вазнидан, ҳажвия вазни комедия вазнидан фарқ қилади. Форобий араб, форс адабиёти қатори юнон адабиётини ҳам яхши билар ва тушунар эди. Чунончи, у Ҳомер асарлари билан ҳам яхши таниш бўлиб, «Шеър китоби»да унинг «ўз шеърлари охирларининг баробар келишига риоя қилмагани» айтилади (15-бет). Форобий истеъдод масаласига тўхталиб: «...шоирнинг энг яхшиси туғма шоир бўлгани саналади», — дейди. Бу билан олим бадний ижоднинг хусусий иш эканини, истеъдодни қадрлаш ғоясини илгари суради. Форобий шеър санъатида орқада бўлган шоир ҳам «баъзан ажойиб шеър яратиши мумкин», — дейди. Унингча, бу ишнинг муваффақия-

ти кўп жиҳатдан маҳоратга боғлиқ. Форобийнинг шоир шеърий санъатини уйга «нақш берувчи рассом санъати»га қиёслаши ҳам эътиборга лойиқдир.

Бу айтилганларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, Форобий бадий ижод, бадий асар моҳиятини тўғри тушунган ва ўз даврида адабиётшуносликни касбий юксакликка кўтарган.

Адабиётлар: Абу Наср Форобий. Шеър санъати, Тошкент, 1979. Арабчадан таржима, изоҳ ва муқаддима муаллифи Абдусодиқ Ирисов; М. М. Хайруллаев. Абу Наср ал-Форобий. Москва, 1982.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ — 973 йилда Хоразмнинг қадимги пойтахти Кот (Кат) шаҳрида тугилган, 1048 йилда Ғазнада вафот этган. Беруний ўз даврининг буюк табиатшунос олими бўлиб, астрономия соҳасида ўзини жуда эрта кўрсата бошлаган. Феодал низолар туфайли унинг илмий фаолиятининг бошланиши маълум йиллар Хоразмдан ташқарида — Рай ва Журжон шаҳарларида кечган. У Хоразм ҳукмдори Абу Аббос Маъмун II даврида Урганчда «Маъмун академияси»ни ташкил этишда фаол қатнашди. Хоразм 1017 йили Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олинган, у Ғазнага олиб кетилади. Бу ерда унинг илмий фаолияти янада юксалади. Беруний фаннинг астрономия, математика, геодезия, маъданшунослик, география, картография, метеорология, иқлимшунослик, тарих, этнография, дин тарихи, фалсафа, адабиёт каби соҳалари бўйича 152 дан ортиқ китоб ва рисоалар муаллифидир. Унинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Маъданшунослик», «Масъуд қонуни» каби асарлари жаҳон фанининг ноёб намуналари ҳисобланади.

Беруний табиий фанлар билан бир қаторда тарих, тил, адабиёт, санъат соҳаларини ҳам чуқур ўрганган, тадқиқ этган, бу соҳада ажойиб кузатишлар олиб борган, асл фикрлар айтган қомусий олимдир. Беруний ўз давридаги илм ва адабиёт аҳллари билан яқин мулоқотда бўлган. Ўзи шеърий ижод билан шуғулланмаган бўлса ҳам, аммо араб, форс, ҳинд ва юнон адабиётидан яхши хабардор олим эди. Беруний юнон тилини ёшлигидан яхши ўрганган бўлиб, «Ҳиндистон» асарининг VIII боби охирида қадим юнон шоири Ҳомерининг «Илиада» достонидан XIX бобга оид 357-мисра: «Зевсдан гўё қор

парчалари қалин учиб чиққандай» сатрини келтирганки, бу бежиз эмас. Ўзининг турли фанларга ва масалаларга оид фикрларини исботлаш ёки яхши ифодалаш учун юзларча араб, форс, ҳинд, юнон шоирларининг асарларидан мисоллар келтириши Берунийдаги юксак адабий-бадний истеъдоддан дарак беради.

Беруний «Ҳиндистон» асарини ёзишдан олдин бу мамлакат тарихи, тили, урф-одатлари, фан ва географик маъқсини, санскрит тилини, дин ҳамда фольклорини кўп йиллар давомида синчиклаб ўрганди. Шу билан бирга, у Ҳиндистонни, унинг бой ва қадимий маданиятини севиб қолди. Бу асарида у қайси масалани ёритмасин, далиллар асосида иш кўради. Хусусан, олим бу асарида ҳинд тили, адабиёти, халқ оғзаки ижодига оид шунча кўп материал йиққанки, унга бир сўз билан баҳо бериш қийин. «Ҳиндистон»даги юзларча ҳикоя ва афсоналар гоҳ чин, гоҳ хаёлий мазмунга эга бўлиб, ҳинд халқидаги бадний хаёлот бойлигидан дарак беради. Масалан, ушбу китобнинг қирқ олтинчи бобида бузуқлик ва ёмонликларни йўқ қилувчи, тузатишни бузилишдан афзал кўрувчи плохий куч — Нараяна ҳақида ҳикоя қилинади. Унинг дунёга ҳар бир келиши бир ёмонликнинг олдини олишга, йўқотилишига хизмат қилади. Бундай ҳикоя ва ривоятлар олимнинг «Минерология», «Фармакогнозия» асарларида ҳам кўп.

Беруний «Ҳиндистон» асарининг VIII бобида ҳинд шеърини, унинг вазн хусусиятлари ҳақида ёзар экан, унинг ўзига хос хусусиятларини Халил ибн Аҳмад асос солган аруз илмига, юнон шеър тузилишига қиёслаб текширган, қатор қимматли тизилмалар берган. Булар ҳаммаси Берунийнинг ғоят зукко шеършунос ва адабиётшунос бўлганидан гувоҳлик беради. Замондошлари хабар беришича, Берунийнинг махсус адабиёт масалаларига бағишланган «Китоб-ат-тааллул ба иҳолат ал-ваҳм фи маони назм ав лил-фазл» («Фазл аҳлининг шеърларида айтилган фикрларни баён қилиш китоби»), «Шарҳу девони Абу Нувос», «Шарҳу девону Абу Таммом» ва «Китобу мухтор ал-ашъор ва ал-осор» («Танланган шеърлар ва асарлар китоби») асарлари ҳам бўлган. Лекин улар бизгача етиб келмаган.

Берунийнинг илмий ва адабиётшунослик мероси катта замонавий аҳамиятга эга. Масалан, олимнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асари унинг 27 ёшида ёзилган бўлишига қарамай, Хоразмнинг, сўғд

халқларининг қадимий маданияти, ривоят ва афсоналари, урф-одатлари ҳақида тушунча, кўп маълумотлар берадик, уларни бошқа манбалардан топиш қийин. Масалан, Наврўз байрамини Беруний бу асарида Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг қадимий байрами эканини айтади. Шу билан бирга тарих билан, йил тақвими муносабати билан кўп афсона ва ҳикоялар ҳам келтирилади. Беруний илмий меросининг топилмаган қисмини излаб топиш, бор асарларини синчиклаб ўрганиш адабиётшуносликнинг долзарб масаласидир.

Адабиётлар: «Беруний — ўрта асрнинг буюк олими». Мақолалар тўплами. Тошкент, 1950; Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I, II жилдлар. Тошкент, 1965, 1968; П. Г. Булгаков. Жизнь и труды Беруни. Тошкент, 1972; А. Қаюмов. Беруний ва адабиёт. Тошкент, 1974; Исматулла Абдуллаев. Берунийга замондош шоирлар. Тошкент, 1975.

АБУ АЛИ ИБН СИНО

АБУ АЛИ ИБН СИНО — 980 йили Бухорога яқин Афшонада туғилган. 1037 йилда Исфаҳонда вафот этган. Ибн Сино Марказий Осиёда етишган, ўз давридаги илмларни тўла эгаллаган, аynи вақтда фаннинг ҳамма соҳалари тараққиётига ўз ҳиссасини қўшган буюк алломалардан бири бўлиб, унинг ҳаёти Бухорода, сўнг Хоразм, Эрон (Журжон, Рай, Қазвин, Ҳамадон, Исфаҳон) да кечган. Ибн Сино ўзидан олдин ўтган Шарқ мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Абдулло Нотилий, Ҳасан Нух ал-Қумрий кабиларнинг фалсафа ва табиатшуносликка оид асарларини мукаммал ўрганиш билан бирга Қадимги Юноннинг машҳур Арасту, Эвклид, Птолемей, Гален, Гиппократ, Пифагор, Порфирий сингари олимлари илмий меросини ҳам чуқур ўзлаштирган эди. Ибн Сино жуда ёшлигидан табиб сифатида ташилган. У ўз ҳаётида замонасининг Абу Райҳон Беруний, Ибн Мискавайх, Абу Саҳл Масиҳий, Абулхайр Ҳаммор, Абу Наср Аррон каби буюк олим ва фозиллари билан яқиндан мулоқотда бўлган, фаннинг турли мавзуларида баҳслар олиб борган. Ибн Сино кўп қиррали ўз илмий фаолиятида, хусусан, тиббиёт соҳасида Марказий Осиё, Ҳиндистон, Юнонда тўпланган бой тажрибаларни умумлаштирган ва унга янгидан раvнақ берган эди. Ибн Сино табобат, мантиқ, физика, математика, фалсафа, мусиқа ва бошқа соҳалар бўйича 280 дан ортиқ асар ёзган.

уларнинг бир қанчалари бизгача етиб келган ва илмий қимматини ҳамон йўқотмаган. Унинг «Асос ул-балоба» («Сўзга чечанлик пойдевори»), «Ал-фоник фи гарибил-ҳадис» («Ҳадисдаги нотаниш сўзларни ўзлаштирувчи»), «Муқаддимат ул-адаб» («Адабиёт муқаддимаси»), «Ал-муфассал», «Ал-Кашшоф» асарлари араб тили ва лексикасини, умуман тилшунослик масалаларини ўрганиш ва ечишда муҳим илмий манбалар ҳисобланади. Айни вақтда, Замаҳшарий ўз даврининг йирик адабиётшуноси бўлиб, у «Ал-мастақсо фи амсолил-араб» («Араб мақолларини ниҳоясига етказувчи») асарида 3500 дан ортиқ араб мақолини тўплаган ва изоҳлаган. Шу билан бирга, унинг «Навобиг ул-калим» («Ҳикматли сўзлар»), «Ан-насойихус-сигар вал-баволиғун-нибар», («Кичиклар ихлоси ва улуғлар етуклиги»), «Атвокуз-заҳаб фи-л мавоиз вал-ҳутаб» («Ўғит ва насиҳатларнинг олтин мунчоқлари»), «Мақомоти Замаҳшарий» деб аталган асарлари ҳам бўлиб, олим мақол, ҳикматли сўзларни йиғиш ва ўрганишга катта эътибор берган.

Замаҳшарий ўз асарларида услубшунослик ва шеършунослик масалаларига ҳам тўхталиб, улар юзасидан қимматли назарий фикрларни билдирган. Хусусан, унинг бадний санъатлар бўйича юритган мулоҳазалари, араб адабиёти тарихининг турли давлари, турли намояндалари ҳақидаги мулоҳазалари ҳам эътиборлидир. Масалан, у бадний санъатлар ҳақида гапирар экан, ҳар қандай бадний восита тил қондаларига зид бўлмаслиги, маънони бузмаслиги керак, деган ғояни илгари сурадиган, бунда катта ҳақиқат бор. Замаҳшарийнинг тил ва лексика бўйича яратган асарлари адабиётшунослик аҳамиятига ҳам эга. Унинг «Муқаддимат ул-адаб» асарида эса сўзлар арабча, форсча ва туркий тилларда изоҳланган.

Адабиётлар: А. Рустамов. Маҳмуд Замаҳшарий, Тошкент, 1971.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

МАҲМУД КОШҒАРИЙ (XI аср)нинг бобоси кошғарлик бўлиб, ўзи Боласоғунда туғилган. Маҳмуд Кошғарий ёшлигидан тил ва адабиёт илмига қизиққан. У дастлаб Кошғарда, сўнг Самарқанд, Бухоро, Марв, Нишопур ва Бағдод шаҳарларида таҳсил кўрган. Шу билан бирга, у Хитойдан тортиб Ўрта Ер денгизигача бўлган ҳудуддаги мамлакатларни кезиб, узоқ йиллар давомида туркий

халқлар тарихи, тили, оғзаки ижоди, ёзма адабиёти, урф-одатлари, яшаш тарзи, маиший ҳаёти, маданиятини синчиклаб ўрганган, олимлар, шоирлар билан танишган. Бунда у айниқса туркий сўзларни тўплаш, туркий тилларни, лаҳжаларни бир-биридан фарқлаш, уларни тартибга солишга катта аҳамият берган. Ўзининг бу ишлари ҳақида олим бундай деб ёзади:

«Мен турклар, туркманлар, ўғизлар, чигиллар, яғмолар, қирқиз (қирғиз)ларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни аниқлаш учун ҳам қилдим. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим». (Маҳмуд Кошғарий. «Девону луғотит турк». 1-жилд, Тошкент, 1960, 44-бет.)

Маҳмуд Кошғарий ўз илмий кузатишларининг якуни сифатида умрининг етук даврида «Жавоҳирун наҳв фи луғотит турк» («Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) дурдоналари (қоидалари)» ва «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») асарларини яратди. Бу асарларнинг биринчиси бизгача етиб келмаган. Олимнинг «Девону луғотит турк» асари эса эндиликда барча туркий тиллар, шу жумладан, ўзбек тили тарихини ўрганишда беқиёс ёдгорликдир. Маҳмуд Кошғарий бу асарини 1076—1077 йилларда тугаллаб, халифа Абулқосим Абдуллоҳ биини Муҳаммад ал-Муқтадога туҳфа қилган. Бинобарин, олим умрининг сўнгги бир қанча даври Дамашқ ва Бағдод атрофида кечган. Асарларидан кўринишича, у ўз давридаги тилшунослик соҳасида Марказий Осиё ва араб мамлакатларида мавжуд ютуқ ва анъаналардан тўла хабардор бўлган ва ўз асарини шу ютуқлар асосида, араб тилида яратган. «Девону луғотит турк»да 6 мингдан ортиқ туркий сўзга атрофлича изоҳ берилган. Бу сўзларни изоҳлашда Маҳмуд Кошғарий фақат улуғ тилшунос сифатидагина эмас, улуғ адабиётшунос сифатида ҳам намоён бўлди. Олим кўп сўзларни тўғри ва гўзал изоҳлаш учун юзлаб халқ қўшиқлари ва мақолларидан мисоллар келтиради. Бу мисоллар турли одамларнинг, турли халқларнинг оғзидан ёзиб олинган ёки ишончли манбалардан ёзиб олинган бўлиб, берилаётган изоҳнинг тўғрилигига шубҳа қолдирмайди. Масалан, «улуғ» сўзини «улуғ», «ҳар нарсанинг улуғи, каттаси»

ула...кан, бунинг исботи учун олим қўйидаги
елтиради:

*Улуғлуқуғ бўлса сен эзгу қилин,
Бўлғил кишиг Беглар кетин яхши улан.*

Мазмуни: Даража ёки мартаба топсанг хулқингни чиройли қил; амирлар олдида яхшилик етказувчи, халқнинг ишларини яхши қабул қилувчи бўл.

«Кўб» сўзи изоҳи учун: «Кўб сукутга қуш қўнар; кўрикли кишига келир»,— деган мақолни келтиради. Мақол мазмуни: Шохни кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш қўнади; яхши кишига сўз (мақтов) келади». Маҳмуд Кошғарий ўз асарида кўпгина халқ ривоятларини, Афросиёб, Искандар ва бошқалар ҳақидаги афсоналарни ҳам келтиради. Булар ҳаммаси олимни ўз даврининг, ҳамма замонларнинг буюк адабиётшунос олими деб аташга ҳуқуқ беради. «Девону луғотит турк» асари туфайли биз туркий халқларнинг қадимги давр адабиёти билан анча кенг танишини имконига эгамиз.

Адабиётлар: Маҳмуд Кошғарий. «Девону луғотит турк», «Тошкент, 1960—61, 1963. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталибов.

Азиз Қаюмов. «Қадимият обидалари», Тошкент, 1971; Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тошкент, 1976.

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙнинг тўлиқ исми Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозий ас-Самарқандий. Тахминан 1436—37 йилда туғилган. 1495 йилда вафот этган. Давлатшоҳнинг ота-боболари, амалкиси темурийларга хизмат қилган катта амалдорлардан бўлиб, ўзи ҳам авваллари ҳарб иши билан шуғулланган. Султон Маҳмудга қарши Чакмансарой деган жойдаги урушда (1471) Ҳусайн Бойқаро томонида туриб жанг қилгани маълум. Маълум вақтдан сўнг у барча ҳарб ва амалдорлик ишларини тарк этиб, адабиётга, адабиёт тарихини ўрганишга берилади. Навоийнинг ёзишича, «Обо ва аждоди тариқидинким, аморот ва зоҳир азамат ва тажаммули бўлғай, кечиб, гўшае ихтиёр қилиб, фақр ва даҳқанат (деҳқончилик) била қаноат қилди ва фазойил ва камолот иқтисоби била умр ўткарди».

Давлатшоҳ Самарқандий 1487 йили «Тазкиратуш-шуаро» номли тазкира тузди. Навоий Давлатшоҳни олим ва адабиётчи сифатида қандай улуғ одам санаганини унинг асаридан билса бўлади. («... ҳар киши ани мутолаа қилса, мусаннифининг истеъдод ва камолини маълум қилур»),—деган эди. Давлатшоҳ тазкираси форс-тожик адабиёти тарихига бағишланган йирик ва мукаммал тазкирадир. «Тазкиратуш-шуаро» етти қисм (табақа)дан иборат бўлиб, унда X—XV асрлар давомида Марказий Осиё ва Эронда ўтган 100 дан ортиқ шоирларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қимматли маълумотлар бор. Тазкирада шоирлар қайси ҳукмрон сулолалар даврида (хоразмшоҳлар, элхонийлар, музаффарийлар, темурийлар ва ҳоказо) яшаганига қараб жойлаштирилган. Форс-тожик адабиёти тарихини, унинг Фирдавсий, Анварий, Хусрав Деҳлавий, Камол Хўжандий каби вакиллари ҳаётини ёритишда бу асар энг муҳим манба вазифасини ўтайди. Давлатшоҳ ғоят билимдон киши бўлиб, у адабиёт тарихини, ижодкорлар ҳаётини ўз давридаги ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёт билан боғлаб ёритишга ҳаракат қилган. Унинг тазкирасида баъзи шоирлар ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган ноёб маълумотлар бор. Асарда XIV аср ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган сарбардорлар ҳаракатига кенг ва махсус ўрни берилгани ҳам унинг фазилатидир. «Тазкиратуш-шуаро» форс-тожик адабиёти тарихига бағишланган ва форс тилида ёзилган бўлса ҳам, унда XV аср адабиёти намояндалари ҳақида гап кетар экан, Навоий ва унинг ижоди, Амир Шайхим Суҳайлий каби зуллисонайи шоирлар ижоди ҳақида ҳам муҳим фикрлар билдирилган. Давлатшоҳ биринчилардан бўлиб Навоийнинг зуллисонайилигини, унинг «Хамса»сининг беқиёс улуғворлигини, туркий халқлар учун аҳамиятини, туркий девонининг фазилатларини унинг нодир санъаткорлиги билан боғлаб туғри баҳолаган. «Лайли ва Мажнун» достонига Навоийнинг марз (эгат) бўйлаб себарганинг совут кийгандек, савсаннинг шашпар кўтаргандек қилиб тасвирлаши, лола яфроғининг шамолда бағриқора (қуш)дек учадиган, дейиши тазкира муаллифи томонидан баднийликнинг юксак намуналари сифатида қаралган:

*Марз узра кияр себарга жавшан,
Шашпар кўтарур бошига савсан.
Лола варақин бериб сабоға,
Бағриқорадек учар ҳавога.*

Давлатшоҳ ўзбек тили ва ўзбек адабиётини ҳам яхши билган. Давлатшоҳ ўз тазкирасида Навоийнинг шахсияти, отаси ҳақида, улуғ шоирнинг давлат фаолияти, илм-фан кишиларига ҳомийлиги, кўп бинойи хайриялар курганига ҳам тўхталиб ўтган. Бу эса мазкур асарнинг ўзбек адабиёти тарихи учун ҳам катта қиммати борлигини кўрсатади.

Адабиёт: Алишер Навоий. Асарлар, 12-жилд, Тошкент, 1966; Б. Аҳмедов. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1967.

Давлатшоҳ Самарқандий. «Тазкиратуш-шуаро». ЎзР ФАнинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида инв. № 7016 да сақланмоқда.

АТОУЛЛОҲ ҲУСАЙНИЙ

АТОУЛЛОҲ ҲУСАЙНИЙ XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот адабий муҳитида етишган адабиётшунос олимлардан бири. Нишопурда туғилган. 1513 йилда Машҳадда вафот этган. Атоуллоҳ Ҳусайний ўз даврининг йирик адабиётшуноси бўлиши билан бирга Шарқ шеърляти масалалари билан изчил шуғулланган ва бу соҳадаги бой билими билан Алишер Навоийнинг таҳсинига сазовор бўлган. «Ихлосия» мадрасасида шеърый санъатлар бўйича дарс берган. Тарихчи Хондамир (1475—1535) нинг ҳикоя қилишича, Атоуллоҳ турар жой масаласида қийналиб қолганида Навоий бу масалада ҳам унга ёрдам кўрсатиб, мадрасага яқин жойдан ҳовли олиб берган. Атоуллоҳ Ҳусайний ўзигача бадий санъатлар бўйича яратилган Маҳмуд Замаҳшарийнинг «Кашшоф», Сирожиддин Саккокийнинг «Мифтоҳул-улум», Саъдиддин Тафтазонийнинг «Талҳис», «Мутаввал», Шамс Қайс Розийнинг «Ал-муъжам», Рашид Ватвотнинг «Ҳадойиқ ус-сеҳр», Амир Саййид Шарифнинг «Ҳошия», Муҳаммад Шерозийнинг «Изоҳ», Насриддин Тусийнинг «Масъур ул-ашъор», Абдурахмон Жомийнинг «Аруз» каби асарларидаги фикрларни умумлаштиришга, ривожлантиришга, XV аср адабий ҳаёти билан боғлашга ҳаракат қилиб, «Бадоеъус-саноеъ» деган асар яратган. Бу асар ҳақида Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» тазкирасида: «Маълум эмаским, бу фанда ҳаргиз ҳеч киши онча жамъ ва муфид китоб битмиш бўлмай» деб ҳоят юксак баҳо берган.

Атоуллоҳ Ҳусайний асарининг форсчадан ўзбек тилига таржима этилиши ўзбек мумтоз адабиёти асарлари поэтикасини янада чуқурроқ ўрганиш ва тадқиқ этиш имконини яратди. Масалан, Атоуллоҳ ўз асарида муболағанинг бир неча тури мавжудлигини қайд этади. Унингча, муболаға бир нарсга ёки бирон кишининг «кучлилиги ёки кучсизлилигининг ортиқчилигини», у ортиқлик одатдан ташқари ёки таърифни эшитувчига бу мақтов, таъриф етарли эмас, деган ҳаёлга бормайдиган даражада бўлишлигини ифодалайди. Агар муболаға «ақлу одатга мувофиқ бўлса», бундай муболаға «таблиғ», муболаға одатдан ташқари бўлса, «пғроқ», агар муболаға одатдан ташқари бўлиб «ақлга сифмас даражада бўлса, «ғулувв» деб аталади ва ҳоказо. Шундай ғулувв туридаги муболағага Атоуллоҳ Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонидан жанг тасвирига оид қуйидаги байтни мисол келтирган:

*Зи сумми сутурон дар он паҳн дашт—
Замин шаш шуда, осмон ғашт хашт.*

Маъмуни: «У кенг даштда отларнинг туёқлари зарбидан (етти қават ер) олтитага айланиб, (етти қават) осмон саккизта бўлиб қолди» (яъни, ернинг бир қавати осмонга чанг бўлиб кўтарилиб кетди.—демоқчи шоир.) «Талмих» санъатини изоҳлар экан, Атоуллоҳ бундай деб ёзади: «Талмих каломда машҳур қисса ё машҳур нодир шеър ёки машҳур мақолга ишорат этмакдин иборатдир». «Ирсолул-масал» санъати эса Атоуллоҳча, «бир байтқа бир масал киритмакдур». Атоуллоҳ «масал» деганда «мақол» (халқ мақоли)ни кўзда тутди. Унингча, шеърда масалдан фойдаланиш икки йўл билан юз беради: «Биринчи ва афзали улдураким, масалнинг сўз ва тартибин ўзгартирмай бергайлар». «Иккинчи йўли улдураким, масалда (сўз тартибини сақлашда) ўзгариш юз берур». Худди шу тарзда Атоуллоҳ форс-тожик, ўзбек ва бошқа халқларнинг ўрта аср ва ҳозирги замон шеъриятида мавжуд ўнларча бадий санъатларни мисоллар билан изоҳлаган, тартибга солган. Бу билан Атоуллоҳ Ҳусайний адабиётшунослик тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Адабиёт: Атоуллоҳ Ҳусайний. «Бадоеъус-саноеъ» (форсчадан таржима ва изоҳлар муаллифи Алибек Рустамов). Тошкент, 1981.

Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий улўф озарбайжон шоири. Фузулий ўзбек адабиёти ривожига ҳам муҳим аҳамият касб этган. Чунки XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб XX асрнинг бошларига қадар бирон ўзбек шоири йўқки, Фузулий шеъриятига татаббуъ, ғазалларига мухаммас боғламаган, унинг илҳомбахш ижодиётидан баҳра олмаган бўлсин. Мунис, Огаҳий, Роқим, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Аваз — бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Фузулий асарларининг тили ўзбек тилига шу қадар яқинки, ўзбек китобхонлари уларни таржимасиз, ўз она тилидаги асарлар қаторида ўқийдилар.

Фузулий 1498 йили Ироқнинг Карбало шаҳрида зиёли оиласида туғилган. 1556 йили вафот этган. Ривоятларга қараганда, унинг ота-боболари Озарбайжоннинг ҳозирги Оғжобади туманидаги Бўят қишлоғидан бўлганлар. Форсий девонининг муқаддимасида Фузулий туғилган ери — Карбалонинг бениҳоя нообод бир жой бўлганини, подшоҳларнинг назаридан мутлақо четда қолганини қайд этади. Лекин ёшлигидан илмга ва шеърга ҳавас қўйган шоир Шарқнинг энг йирик маданият ва илм марказларидан бўлмиш Бағдодда таҳсил кўради, она тилидан ташқари, форс, араб тилларини мукаммал эгаллайди. У талабалик йилларидаёқ шеърлари билан шуҳрат топа бошлайди.

Шоир озарбайжонча девони «Дебоча»сида «илмсиз шеър асоси йўқ девор ўлур ва асоссиз девор ғоятда беэътибор ўлур», — деб ёзган эди. Шу эътиқоддан келиб чиқиб, у ўз даврининг фалсафа, математика, ҳандаса каби илмларини пухта ўрганади. Йиллар ўтиши билан у уч тилда барабар ижод эта олувчи улўф истеъдод сифатида танилади.

Фузулийнинг қисқа муддат Ироқнинг Ҳилла, Нажаф шаҳарларида ҳам истиқомат қилганлиги маълум. Бироқ у умрининг кўп қисмини ўз ватанида тинч ижод билан ўтказди. Фузулий 1556 йили Карбалода вафот этади. У уч тилдаги ғазалларидан ташқари, «Лайли ва Мажнун» достонини, «Анисул-қалб», «Соқийнома», «Ҳалиқатус-суадо», «Бангу бода», «Сухбатул-асмор», «Ҳафт жом» сингари шеърӣ, «Матлаул-эътиқод», «Шикоятнома», «Ринд ва Зоҳид», «Сихҳат ва Мараз» каби насрий асарларини ҳам ёзган бўлиб, уларнинг ҳар бири фақат

озарбайжон адабиёти тараққиётида эмас, бутун Шарқ ижтимоий, фалсафий, илмий, ахлоқий тафаккури тарихида ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Умуман олганда, Фузулий Шарқ халқлари орасида аввало лирик шоир сифатида машҳур. Хусусан, унинг озарбайжон тилидаги «Девон»и лирик ижод соҳасидаги ҳайратомуз ҳодисалардандир. Уч юзга яқин ғазал, 75 рубоий, 40 дан ортиқ қитъа, бир неча таржеъбанд, таркиббанд, мухаммас ва мураббаъларни ўз ичига олган ушбу девон Фузулийнинг шеърӣй даҳосини мукаммал ва ғоят ёрқин акс эттирувчи буюк бир шеърӣй обидадир. Бу ерда гап миқдорда эмас, сифатда, ундаги ҳар бир шеърнинг китобхон қалбига гоҳ нозли, гоҳ ўтли, гоҳ чақмоқ бўлиб таъсир этишида, уни гоҳ қувонтириб, гоҳ изтироблар денгизида чўмдириши хусусида бораётир.

Фузулий ижодининг юзага келишида XVI асрда Бағдод ва унинг атрофларида яшаган Қалойи, Зосъий, Зеҳний, Илмий, Фазлий каби озарбайжон тилида ёзувчи шоирларнинг таъсири бўлган. Лекин унинг шеъриятининг ғоявий-бадний шаклланиши ва юксалишида буюк озарбайжон шоирларидан Низомий Ганжавий, Ҳоқоний Ширвоний, Имодиндин Насимий, Ҳабибий, араб шоирларидан Абунуввос, Ҳассон, форс-тожик сўз санъаткорларидан Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Камол Хўжандий, турк шоирларидан Тождин Аҳмадий, Юсуф Шайхӣларнинг таъсири каттадир. Унинг бир қанча ғазаллари Алишер Навоӣй ғазаллари йўлида ёзилган бўлиб, у Навоӣйни ўзининг асосий устозларидан бири деб билади. Навоӣйнинг «Наводируш-шабоб» девонидеги:

Қайси тўби жилваси сарви хиромонингча бор?

Қайси гулбун узра ғунча лаъли хандонингча бор?—

матлаи билан бошланган ғазалини Фузулийнинг:

Қайси гулшан гулбуни сарви хиромонингча вор?

Қайси кавсарнинг зулоли обиҳайвонингча вор?—

ғазалига қиёслаб кўрилса, икки улуғ шоир шеъриятидаги ўзаро яқинликни яққол кўриш қийин эмас. Яхши кўрган шоирининг шеърларига ўхшатмалар ёзиш Шарқ шеърияти анъаналаридан бўлиб, Фузулий ҳам бундан четда қолмади.

Фузулий девонида татаббуъ характеридаги шеърлар кам. Унинг асосини ҳар томонлама асл шеърлар ташкил этади. У ўз ижодида ўша давр адабий ҳаётида мавжуд барча шеър турларида ижод қилса-да, аммо ғазалга алоҳида эътибор билан қарайди. Шарқ ғазалчилигида ҳукмрон бўлган анъаналарга у ҳам риоя қилиб, ишқий ғазаллар ёзишга катта ўрин берди. Инсоннинг барча инсоний фазилатларини, дунёга, ижтимоий ҳаётга муносабатини шу мавзу орқали ёритишга жидду жаҳд этди. Фузулий ғазалларида ошиқ ўз маҳбубасини ошкор ва ҳалол севади ҳамда ўз туйғуларини, ўз ички ҳолатини ҳақиқатда, хурсандчилигини борасида, хафачилигини тўғрисида ҳам ҳеч тортинмасдан сўзлайди, севгилисини билан фахрланади, лекин ўз эътибори камлигидан нола қилади, бағрини тилиб, такрор-такрор ёрга садоқатини баён этади.

Фузулийнинг тасаввуфий ва дунёвий маънодаги ишқий ғазаллари Шарқ классикларининг шу мавзудаги энг яхши шеърлари билан ҳамоҳангдир. Бироқ ҳар бир катта шоирнинг истеъдоди ҳар қандай мавзунини ўзига хос тарзда, ўзига хос услубда ёритишни тақозо этганидек, Фузулий ҳам ҳамма қаламга олган, ҳар бир инсон қалбига тушунарли бўлган муҳаббат мавзунини ўз қарашларидан келиб чиқиб, ўз дилидан ўтказиб, ўз юрагининг тафти билан, ўз истеъдодига хос шоирлик эҳтироси билан ёритишга, куйлашга, талқин этишга интилади ва бунга эриша олди ҳам. Фузулий ўз ғазалларида кўпроқ лирик қаҳрамон—ошиқнинг ички изтиробларини, ҳақсизликдан, адолатсизликдан, шахс эркинини топталганидан норозилигини, инсонга хос ҳис-туйғуларнинг камситилишидан, ҳақоратланишидан дили озор чекишини гоҳ дард, гоҳ таассуф, гоҳ ғазаб билан ифодалади:

*Азал котиблари ушшоқ бахтин қора ёзмишлар,
Бу мазмун ила хат ул саҳфаи рухсора ёзмишлар—*

яъни тақдирни хатга туширувчи котиблар азалдан ошиқларнинг бахтини қора ҳарфлар билан ёзганларки, буни уларнинг юзларидан ҳам кўриш ва ўқиш мумкин,— дейди шоир чуқур алам ва ҳасрат билан. Фузулийнинг кўпгина ғазаллари шу фикрнинг бадий суратланиши сифатида кўзга ташланади. Улуғ шоирнинг «Керакмазму сан-

га» радифли машҳур ғазалини кўздан кечирадиган бўл-
сак, унинг ҳар байтида ошиқ гоҳ ўз кўнглига, гоҳ бог-
бонга, гоҳ бошқа нарса ва жисмларга мурожаат қилиб,
уларни ишқ балосидан ўзини сақлашга, унинг ўтларида
бевақт ёниб кетмасликка, сув бўлиб оқиб битмаслик-
ка, фожеанинг олдини олишга чақиради. Бир қараган-
да, бу ғазални ўқиётган китобхонни шоир бундай сев-
гидан қайтармоқчидай туюлиши мумкин. Аслида бун-
дай эмас. У тасвирлаган севги илоҳий маънога эга бў-
либ, ошиқ-шоир ўзини азоб-уқубатга қўйиш, кўз ёши
тўкиш йўли билан орзусига эришмоқчи бўлганини бор
мураккаблиги билан ифодалашга интилади. Шоирнинг
лирик қаҳрамони некбин, бир сўзли, ўз севгисига, севги-
лисига вафодор, фидойи инсон. У ўзини даврининг Маж-
нуни, Фарҳоди, Вомиқи деб ҳисоблайди.

Фузулий шеърлари, хусусан, ғазаллари китобхонни
ҳаётнинг, борлиқнинг, ҳодисаларнинг, зарра ва зарра-
чаларнинг ташқи томонига эмас, кўпроқ ички томонига,
ички моҳиятига назар ташлашга, табиат ва ҳаёт ҳоди-
саларини юзакки эмас, чуқур билишга, бунинг учун ҳаёт-
да ўрганувчи, текширувчи, фаол кузатувчи бўлишга
даъват этади. Шу маънода Фузулийнинг лирик қаҳра-
мони — бу мутафаккир-файласуф, мушоҳадакор-табиат-
шуносдир. У ўз ички кечинмаларини борлиқдаги табиат
ҳодисалари, уларнинг ички моҳияти билан боғлаб изоҳ-
лашга интилади, атрофга ҳамиша маърифат кўзи билан
қарайди, одамларни ҳушёрликка, билимга, камолотга
чорлайди, китобхон кўз ўнгига ажойиб-ғаройиб бир руҳ-
шунос, қалбшунос сифатида намоён бўлади. Бунинг биз
Фузулийнинг «Ўландан сўр» радифли ғазалида бутун
тўлалиги билан кўрамиз. Бу шеър қаҳрамони фикрича,
висолнинг қадрини висолга тўйганлар эмас, ҳижрон азо-
бини чекканлар билади; ёр лабининг қадрига ҳам ёр-
нинг дийдорига ташна бўлганлар этади; унинг ширин
лабидан тўкилган сўзлар маъносини жоҳил одамлар
чақа олмагани каби, кўчалардаги оч, юпун, бева-бечо-
ралар, кўзидан ёши билан турган ошиқларнинг руҳий
ҳолатини ҳам ҳамма бир хилда тўғри тушуна олмайди,
чунки осмонда сайр этган юлдузлар аҳволини уйқуда-
ги гофиллар эмас, балки тунлари бедор ошиқлар, му-
нажжим олимларгина яхши билиши мумкин; бу ҳақда-
ги саволни ҳам уларгагина бериш керак; мастларнинг

тундаги безорилигини ҳам уларнинг ўзидан эмас, ҳушёрлардан сўраш ўришли...

Шу хилда Фузулий лирика доирасида кишилар ички ҳолатини жамият аҳволи билан қиёслаб, ўзича таҳлил қилади, муҳим ҳулосаларга келади ва унинг шеърлари оддий ишқийликдан теран фалсафийлик, ижтимоийлик, илоҳий сирлилик даражасига кўтарилади. Бундай ғазаллар оддий шеър сифатида ўқилмайди, балки китобхонни ҳаёт ҳақида, одамлар ҳақида, уларнинг муносабатлари ҳақида ўйлашга, инсонийликка даъват қилади. Шунингдек, шоир «Фигонким, бағрининг ул лоларух қон ўлдинин билмаз» деб бошланадиган ғазалининг ҳар байтида гоҳ ўз даври ижтимоий-сиёсий ҳаётига, гоҳ ундаги айрим ижтимоий табақаларга қарата, гоҳ ўз давридаги жамиятда мавжуд маънавий турмушнинг ижтимоий-ахлоқий иллатларига, ўз даври зиддиятларига чуқур истехзо билан муносабат билдиради.

Ошиқнинг ички дунёсини, орзу-истагини, дарду ҳасратини, самимий илтижоларини шунга мос оҳанг ва рангларда ифодалаш жараёнида Фузулийнинг поэтик маҳорати шеърдан шеърга бетиним юксала боради. Унинг баъзи шеърларида ҳазиломуз кулги билан суғорилган шўх байтлар тез-тез учраб туради. Бу хил байтлар шоир шеъриятига маънавий ва бадний ранг-баранглик бағишлайди.

Фузулий лирикасида шахс билан замон ўртасидаги зиддият, бизнинг фикримизча, муҳим масалалардан биридир. Шоир ўз лирик қаҳрамони қиёфасида халқ оммасининг энг яхши фазилатларини, орзу-умидларини, интилишларини яхши акс эттира билди. Фузулийнинг лирик қаҳрамони — бу кўп вақт шоирнинг ўзи. Шоирнинг байтлари орасида шайх, носих, воизлар ҳақидаги, уларнинг иккиюзламачиликларини, калтабинликларини, носамимийликларини қоралаб, улар устидан кулиб, масхараб ёзган сатрлари ҳам муҳим ва характерли.

Фузулийнинг шеърий меросидаги мухаммас, мураббаъ ва рубойлар кўп жиҳатдан унинг ғазалларига яқин туради. Лекин унинг қитъалари тўғрисида бу гапни айтиш қийин. Унинг озарбайжонча 42 қитъаси маълум бўлиб, уларда анъанавийлик хусусиятлари йўқ даражада. Уларнинг ҳар бирида буюк шоир ўз даврининг муҳим бир масаласига кўл урган ёки ҳаётини муҳим бир масалани, ҳодисани, ижтимоий шахс қиёфасини шеърий ифо-

далайди. Бир қитъасида шоир ўзича бошқа мамлакатни босиб олиб, уни талашни касб қилиб олган урушқоқ подшоҳ билан тинч меҳнат соҳиб — шоирни қарама-қарши қўяди ва шоирни, унинг меҳнатини шоҳникига нисбатан ижобий баҳолайди, улуғ кўради. Бундай дейиш Фузулий яшаган даврларда жасурлик эди!

Хуллас, Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий ўз баракали шеърини ижоди билан фақат озарбайжон адабиёти тараққиётига эмас, балки барча туркий халқлар адабиёти тараққиётига ҳисса қўшди. Унинг асарлари ўзбек китобхонлари орасида ҳамон севиб ўқилмоқда. Фузулий форсий қитъаларининг бирида ўзини ўз шеърини билан «олам аҳли»га, яъни бутун инсониятга тўкин дастурхон ёзган мезбонга ўхшатган эди. Ўша дастурхон бугун ҳам очиқ. Ҳамма ундан баҳраманд ва баҳраманд бўлишда давом этаверади.

ДЕБОЧА

ДЕБОЧА — форсий «дебо» сўзидан бўлиб, ҳарир ипак матонин, «ча» қўшимчаси қўшилиши билан шу матодан зар ва дурлар қадаб тикилган ипак кийим маъносини билдиради. Ўзбек адабиётида дебоча илмий ва бадний прозанинг ўзига хос туридир. Бадний адабиётда дебоча китобларга, хусусан, шоирларнинг девонларига ёзилган «сўзбоши», «кириш» тушунчасини англатади.

Дебоча муаллифнинг ижоди ва ҳаёти, девонининг қачон ва қандай шароитда, кимнинг ёки кимларнинг илтимоси, таклифи билан тузилгани, қандай ғоявий-бадний мезонларга асослангани ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Дебоча куллиёт, баёз ва тазкираларга ҳам ёзилиши мумкин.

Ўзбек адабиётида ўз шеърини девонига биринчи бўлиб мукаммал дебоча ёзган шоир Алишер Навоийдир. Бизга улуғ шоирнинг икки дебочаси маълум. XV асрнинг 70-йиллари ўрталарида Алишер Навоий ўзининг биринчи девони «Бадоеъул-бидоя»ни тузади ва унга мазкур девоннинг яратилиши тарихини кенг баён қилувчи дебоча ҳам ёзади. Алишер Навоий дебочада Худо ва пайгамбар мадҳларидан сўнг асосий муддаога қўчар экан, ўзини китобхонларга «Навоий» деб шундай таништиради: «Бу паришон ажзонинг варақнигори ва бу ошуфта авроқнинг қисса гузори, меҳнат паймонасининг журъача-

ши ва маломат хумхонасининг сабукаши, шайдолик ма-
ҳалласининг расвоси ва расволиқ кўчасининг шайдоси:

*Вафо бўстонининг дoston саройи,
Маломат булбули, яъни Навоий...»*

Мазкур дебочада хабар берилишича, Алишер Навоий бу даврда шоир сифатида кенг шуҳрат қозонган бўлиб, кўнглига келган ҳар қандай фикрни ҳеч қийналмай назм ипига тиза олар, халқ эса унинг шеърияти дурдоналарига жонини фидо қилар эди:

*Кўнглумда не маъни ўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.
Ул назмға жонини қилибон халқ фидо,
Солурлар эди гунбази гардунға садо.*

Лекин шоир ижодда шундай катта салоҳиятга эга бўлган ўз шеърларидан девон тузишга шошилмас, бунини ҳали эрта деб ҳисоблар, унинг мухлислари эса «кўп қатла бу иш иртиқобига илтимос ва таклиф қилур эрдилар...». Алишер Навоий дебочада ҳикоя қилишича, кўнларнинг бирида подшоҳ Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийга мурожаат этиб, дарҳол девон тузишга кирилишни буюради ва ҳеч қандай узор қабул этилмаслигини таъкидлайди:

*«...— Тиларбиз бу паршон бўлса мажмуъ.
Равон бўлким, эмастур узор масмуъ».*

Одатда, ўз дили амри билан иш тутадиган шоир учун халқига бундай «амр» бериш малол келиши, кулгули туюлиши табиий. Бу аҳволни изоҳлаб, Навоий «Бадоеъул-бидоя» дебочасида қуйидагиларни ёзади:

«Бу вожибул-итбоъ амр вуқуъидин ва бу ясиҳхус-сукут ҳукм судуридин дуд бошимға ошти ва ўт думоғима тутошти, хомам тили лол ва тилим хомаси шикастамақол бўлди. Не шуруъ қилурға қувват ва не узор айтурға мувофиқ тилим бу байтқа мутакаллим ва кўнглум бу навога мутараннум эрдиким:

*Навоий ғамға қолди ўз каломи жонфизосидин,—
Анингдекким, етар булбулға меҳнат ўз навосидин».*

Алишер Навоий ўз девонинини бошқалардан фарқли ўлароқ мукаммал қилиб тузишга қарор қилади. Маса-

лан, бошқа шоирлар ўз девонларида одатда қофияси бўйича араб алфавитининг 28 ҳарфига ғазал битган бўлсалар, Навоий 32 ҳарфнинг ҳаммасига ғазал битади. Бошқа шоирлар ўз девонларига ишқий шеърлар бериш билан чекланган бўлсалар, Навоий насихатомуз («насихаторо ва мавъизатосо») шеърларидан ҳам намуналар беради.

Дебочада Алишер Навоий ўз ғазалларининг характерига тўхталиб, байтларнинг мазмунан бир-бирига боғланган бўлишини истаганлигини («мазмунда матлаъе воқеъ бўлса, аксар андоқ бўлгайким, мақтаъғача сурат ҳайсиятидин мувофиқ ва маъни жонибидин мутобиқ тушгай») айтади. Шу билан бирга, шоир ўз девонида ўша давр адабий ҳаётида истисмолда бўлган барча шеър турларидан бўлишини хоҳлаган ва шу тамойилга амал қилган.

Мазкур дебочада Алишер Навоий ўз таржимаи ҳолига онд қимматли маълумотларни бериш билан бирга, ўз фикрларини кўп ўринда сажъ билан, қатор ҳолларда шеърнинг маснавий, рубоий, фард шаклларида ифодалаган. Дебочада биргина рубоийдан 15 намуна борлиги мазкур дебочанинг бой бадий қимматга эгаллигини ҳам кўрсатади.

Алишер Навоийнинг «Хазойинул-маоний» девони дебочаси ҳам шу каби ўзига хос хусусиятларга эга. Навоий дебочалари катта илмий-тарихий аҳамиятга эга бўлиши билан бир қаторда юксак бадий қимматга ҳам эга. Чунки улар шоирона дид ва завқ билан ёзилган бўлиб, кейинги девон тузган ўзбек шоирлари ўз дебочаларида Навоий анъаналарини давом эттирдилар. Мунис, Огаҳий, Нодира, Фақирий каби ўзбек шоирлари ҳам ўз девонларига дебочалар ёзишган.

Адабиётлар: Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. 1-жилд, Тошкент, 1959, 5—17-бетлар; Ўша нашр, 2-жилд, 760—772-бетлар; Алишер Навоий, Асарлар, 1-жилд, Тошкент, 1963, 57—72-бетлар; Ўша нашр, 4-жилд, 454—470-бетлар; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 1-жилд, Тошкент, 1987, 11—25-бетлар.

Сулаймонов Ҳ. «Хазойинул-маоний» матнларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари. Қаранг: Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, 1-жилд, 5—28-бетлар; Зоҳидов В. Дебочанинг сирини. Қаранг: Зоҳидов В. Ҳаётбахш бадийят тароналари. Тошкент, 1975.

119—136- бетлар. Яна бир дебочанинг шаҳодати. Қаранг: Зоҳидов В. Жаҳон бадияти зарварақлари, Тошкент, 1980, 2283—298- бетлар; Фарида Каримова. Ўзбек адабиётида дебоча. Мақола. Қаранг: «Ўзбек тили ва адабиёти» журналі, 1986, 6- сон, 15—19- бетлар.

ДЕВОН

ДЕВОН — ўзига хос қонда ва хусусиятларга эга бўлган шеърій тўплам. Девон аслида форсий сўз бўлиб, йиғилмоқ, тўпланмоқ маъноларини англатади. Адабиётда ва адабиётшуносликда девон одатда бир шоирнинг шеърларини ўз ичига қамраб олган бўлиб, бундай тўплам шоирнинг ўзи томонидан ёки бошқа шахс томонидан тузилади. Масалан, форс адабиётида Саъдийнинг, ўзбек адабиётида Навоийнинг ilk девонлари бошқа кишилар томонидан тузилган. Девонларга шоирларнинг нисбатан кичик ҳажмдаги ҳамма шеърлари (қасида, ғазал, мустазод, мухаммас, мусаддас, мураббаъ, рубоий, туюқ, таржеъбанд, таркиббанд, қитъа, нома, луғз—шеърій топшмоқ, фард, муаммо, мувашшаҳ ва ҳоказолар) кириши мумкин. Девонда шеърлар қофия ва радифларнинг охириги ҳарфларига қараб араб алифбоси тартибда жойлаштирилади.

Биринчи девон Шайх Саъдий девони бўлиб, у 1334 йили Али бини Аҳмад ибни Абубакр Бесутун томонидан тузилган. Ўзбек адабиётида Лутфий, Саккокий, Атоий, Ғадоий, Ҳофиз Хоразмий девонларини биринчи девонлар деб ҳисоблаш мумкин.

Шоирлар ўз шеърларидан девон тузишга етуклик даражасига етганларидагина журъат этганлар. Девон тузиш санъатини Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий энг юксак даражага кўтардилар. Масалан, Навоий ўзбек тилидаги ўз шеърларидан «Бадоеъул-бидоя», иккинчи марта «Наводируш-ниҳоя» (1480 йиллар) ва учинчи марта «Хазойинул-маоний» (1490 йилларнинг бошлари) номлари билан уч девон тузган. Шоир уларнинг ҳар бирига махсус дебоча ҳам ёзган. «Хазойинул-маоний», «Ғаройибус-сиғар», «Наводируш-шабоб», «Бадоеъул-васат», «Фавоидул-кибар» номлари билан аталган тўрт девондан ташкил топган. Бу девонларнинг ҳар бирида 650 тадан 2600 тағача ғазал, 133 рубоий, 210 дан ортиқ қитъа ва бошқа шеър турлари бор. Навоий форсий шеърларидан «Девони Фоний» номи билан алоҳида девон тузган эди. Бу далиллар На-

войининг девон тузини анъанасига катта эътибор билан қараганини билдиради.

Девонлар Шарқ адабиётида шоирларнинг ижодини ўрганишдаги биринчи асосий манбалар ҳисобланади. Шоирлар ўз девонларини мазмунан бой ва ранг-баранг қилиб тузишга ҳаракат қилганлар. Навоий бир ғазалда:

Эй Навоий, олтин ул, шингарфу зангар истама,

Бўлди назминг рангидин девон қизил, сариг, ёшил

деб ёзиши бежиз эмас эди. Ўзбек адабиётида девон тузган шоирлар кўп бўлган. Бу жиҳатдан Бобур, Муинис, Огаҳий, Нодира, Аваз Ўтар, Увайсий, Табибий, Комил ва бошқаларнинг девонлари ҳам девон талабларига ҳар томонлама жавоб беради. Баъзан анъанавий қондаларга амал қилмай тузилган, оддий шеър тўпламларини шартли равишда девон деб аташ ҳоллари ҳам учрайди. Кейинги давр ўзбек адабиётида Мақсуд Шайхзода, Ҳабибий, Собир Абдулла, Эркин Воҳидов ўз шеърларидан девонлар туздилар.

Бу муаллифлар девон тузишнинг айрим қондаларига риоя қилганлар, холос. Ғарб шоирларидан В. Гёте улуғ форс шоирларига тақлидан «Ғарб-Шарқ девони» («*Dez West ostick Divan*») ни тузгани билан машҳур.

БАЁЗ

БАЁЗ (арабча — оқ, оқлиқ) — шеър тўпламлари турларидан бири. «Баёз» атамаси ўтмиш адабиётшуносликда бир ёки бир неча шеърнинг ёзиб тугалланганидан кейин кўпинча котиблар томонидан оққа кўчирилиши ва тўпламга киритилиши ҳақидаги тушунча билан боғлиқ. Адабиёт тарихида баёз девон, тазкиралар қатори муҳим аҳамиятга эга. Баёзнинг дастлабки намуналари араб адабиётида VIII—XII асрларда тузилган. Баёз тузиш анъанаси кейинчалик бошқа мамлакатларга, жумладан, Эрон, Ҳиндистон ва Марказий Осиёга ҳам тарқалган.

Баёзлар, одатда, шеър ихлосмандларининг илтимоси ёки буюртмаси билан котиблар томонидан тузилган. Бунда котиб ўз бадий диди билан бир қаторда буюртмачининг дидини, адабиётга, шеъриятга қарашини ҳам ҳисобга олган. Яъни буюртмачи котибга баёзни қайси шоирларнинг шеърларидан тузиш ҳақида олдиндан аниқ кўрсатмалар берган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Кўпинча баёзлар улуғ кишилар, катта амалдорлар ва хонада санъаткорлар учун тузилган. Баёзлар шеърият-

усан, Ҳофиз, Навоий, Бедил, Фузулий, Фурқат, Ҳайкаббиддин ва бошқалар шеърининг омма орасида тарғиб қилиниши катта аҳамият касб этган. Бир баёз иккинчисини таъкидлаб қўйиб келамиз.

Адабиётлар: Ё. Исҳоқов. Баёз ва баёзчилик тарихи. «Ўзбек адабиёти тарихи масалалари» тўпламида. Тошкент, 1976, 78—100-бетлар; М. Ҳамидова. Қўлёзма баёзлар — адабий манба сифатида. «Адабий мерос» тўпламида, 2-китоб. Тошкент, 1971, 259—266-бетлар; Б. Валихўжаев. Баёз. «Ўзбек адабиёти тарихи», 4-жилд, Тошкент, 1978, 23—28-бетлар.

ЗАРБУЛМАСАЛ

ЗАРБУЛМАСАЛ — маълум бир фикрни исботлаш, асослаш, кучайтириш, равшанлаштириш учун халқ мақолини келтириш. Арабча масал мақолни билдиради. «Зарбулмасал» — «масал орттирмақ», «масални масалга қўшмоқ», «масал бўлмоқ», «зарбулмасал бўлмоқ», — машҳур бўлмоқ, яъни одамларнинг оғзига тушмоқдир. Хусусан, шоирлар ўз шеър ва маснавийларида халқ мақол ва маталларидан, ҳикматли сўзларидан кўп ва маҳорат билан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Бу эса шеърини санъатда ирсоли масал — масал (мақол) келтириш деб аталган.

Шеърда мақол келтириш ўзбек адабиётида қадим тарихга эга. Масалан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асарида шундай байт бор:

*Чечак дермен юзунгузга, қамар ҳам,
«Халойиқ севганин Холиқ севар ҳам».*

Бунда «Халойиқ севганин Холиқ севар ҳам» халқ орасида машҳур «Халқ суйганин Худо ҳам суяди» деган мақолнинг XIV асрдаги муқобили ёки сал ўзгартирилганидир. Юсуф Амирий эса «Даҳнома»да бир неча мақол ва матални қаторлаштириб келтиради:

*Деди:— Эй умр, ўтарғо қилма рағбат!
Деди:— Гар умр ўтар хуш, бил ғанимат.
Дедим:— Етгайму сендин ташна суғо?
Деди:— Йўқтур боле айб озурға.
Дедим:— Жонимда шавқинг ғулғули бор.
Деди:— Ҳар қандо гулдур — булбули бор.*

Лутфий (XV аср) эса ўзининг қўйидаги ғазалини бошидан охиригача мақол келтириш санъатига қурган:

Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису,
 Масалдурким: «Чароғ туби қаронғу».
 Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
 Ки дерлар! «Оққан ориққа оқар су».
 Юзунгни туттум ортуқ ою кундин:
 «Кишининг кўзидур, оре, тарозу».
 Кўзинг қонимдин ийманмас, ажабтур,
 Ки: «Кўрқар, қайдаким қон кўрса ҳинду».
 Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,
 Ки айтурлар: «Тилаганни тилагу».

Шеърда мақол ва матал қўллаш Атойи, Саккокий, Гадои, Ҳофиз Хоразмий, Ҳайдар Хоразмий каби шоирларга ҳам хос. Бироқ Навоий бу соҳада ҳаммадан ошиб тушди, дейиш мумкин. Чунки унинг «Хамса» дostonлари, шеърний девонлари ва бошқа асарларида халқ мақол ва маталларини юзлаб учратиш мумкин. Масалан, унинг ғазалларида мақоллар ишлатилган шундай байтлар бор:

*Рақибни синдуриб кўнглину мен йиғлаб анга. Лекин —
 «Сув келтирмак ҳамону кўза синдурмоқ ҳамон»*
эрмиш.

*Етти жон оғзимаким, чиқмас уйидин ул ҳур,
 «Чиқмоғон жонга умид», ушбу масалдур машҳур.
 Ўқларинг кўнглумга тушгач, куйди ҳам кўз, ҳам*
бадан,
Ким! «Куяр аввал қуруғ чун найистонга тушти ўт».

Навоий ва бошқа ўзбек шоирларининг шеърларидаги кўп мақол ва маталлар анъанавий ишқий мавзу ва ғояларга боғлаб келтирилади. Навоий асарларидаги мақол ва маталлардан махсус китоб тузиш мумкин.

Туркия ва бошқа мамлакатларда халқ мақолларидан «Зарбулмасал» номи билан яхлит бир тўплам яратишга уриниш кўп бўлган. Ўзбек адабиётида бу ишга XIX асрнинг биринчи ярмида Муҳаммад Шариф Гулханий киришди. Гулханий бу масалани ноёб тарзда ҳал қилди. У халқ орасида Кўрқуш билан Бойўғлининг ўзаро қуда бўлиши ҳақидаги мажозий қиссани олиб, қудачилик воқеаси муносабатлари тасвири давомида халқ орасида машҳур бўлган тўрт юз мақол ва матал («тўрт юз зарбулмасали авомун-нос») ни келтиради. Бу халқ оғзаки ижодини ўрганишда, умуман адабиётшуносликда буюк хизмат эди.

XIX асрда яшаб ижод қилган зуллисонайн шоир Нозим Хўжандий ўз девонига кирган рубоийларининг бир қанчасини бир мақол асосида яратган. Қўқонлик шоир Рожий Хўқандий (1871—1924) эса Гулханий анъанасини давом эттириб, янги «Зарбулмасал» ёзди. Лекин унинг бу асари маснавий йўлида бўлиб, шоир ҳар байтнинг (асар 154 байтдан иборат) иккинчи мисраснда бир мақол ёки матални аслича ёки биров ўзгартириб келтиради:

*Қанча иш бўлса бугун кечга кетар,
«Сабр қилсанг ғўрадин ҳалво битар».
Етишурсен йиқилиш пайғомига:
«Бемаҳал чиқма бировнинг томига».
... Мулк ҳаддидин ўтиш яхшимидур,
«Қўшинини ўғри тутиш яхшимидур».*

Ўзбек адабиёти тажрибаси шуни кўрсатадики, зарбулмасал ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди жавохирлари туташган ўзига хос адабий жанрдир.

Адабиётлар: Ф. Исоқов. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари, Тошкент, 1976; «Ўзбек адабиёти тарихи», IV жилд. Тошкент, 1978.

ТАЗКИРА

ТАЗКИРА — маълум бир даврда яшаб, ижод этган шоир ва адиблар, уларнинг асарлари ҳақида маълумот берувчи, илмий-адабий манба тарзидаги асар. Тазкира арабча «зикр» сўзидан олинган бўлиб, «эслаш», «эсла-тиш», «ёдга олиш» маъноларини билдиради. Форс-тожик адабиёти тарихига оид дастлабки тазкира Абу Тоҳир Хотуний (XI аср) томонидан тузилган бўлиб, «Маноқибуш-шуаро» деб аталган. Тазкира ҳозирги «антология» тушунчасини ҳам англатади. Муҳаммад Авфий Бухорий (XIII аср) нинг Ҳиндистонда яратилган «Лубобул-албоб» тазкираси ҳам ғоят машҳур бўлиб, унда 300 га яқин шоир ёки шоираларга алоқаси бўлган кишилар ҳақида маълумот берилган. Форс-тожик адабиётининг XIII асргача бўлган тарихини бу тазкирасиз ўрганиб бўлмайди.

Мундарижасига кўра тарихий-замонавий ва замонавий тазкиралар мавжуд тарихий-замонавий тазкирада бир неча асрларга тааллуқли шоирлар ҳақида (Авфий Бухорий тазкираси, Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Таз-

киратуш-шуаро»си ва бошқалар), замонавий тазкираларда асосан тузувчининг замондошлари хусусида фикр юритилади.

Тазкиралар турли тамойилда — хронология, араб алифбоси тартибида, географик жойлашишга кўра, муаллифнинг ижодий мулоқоти даражаси каби асосларда тузилиши мумкин. Шоирлар ҳақидаги маълумотларда унинг исми, тахаллуси, қаерданлиги, ижоди, табияти, ўзига хос хусусияти, ижоди, муаллифнинг унга муносабати хусусида фикр билдирилади, шеърларидан намуналар келтирилади. Тазкиралар шеърий ёки насрий бўлиши мумкин.

Ўзбек адабиёти тарихида биринчи тазкира XV асрнинг 90-йиллари бошида Алишер Навоий томонидан тузилди. Бу — Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» («Нафис мажлислар») асаридир. Тазкирада 459 шоир ҳақида маълумот берилган. Навоий форсий тазкиралардан фарқли равишда асосан замондош бўлган ва ўзидан биров аввал ўтган шоирларга тўхталган. Кейинчалик Навоий тазкирасининг бу хусусияти бошқа тазкиранависларга катта таъсир кўрсатади.

Тазкира тузиш анъанаси кейинги асрларда давом этди ва янада ривожланди. XVI асрда Ҳасан Хожа Нисорий «Музаккирул-аҳбоб», Мутрибий 1604—1605 йилларда «Тазкиратуш-шуаро», Малехо Самарқандий 1692 йили «Музаккирул-асҳоб», Мулла Содик Самарқандий XVII асрнинг 40-йилларида «Риёзуш-шуаро», «Муҳаммад Амин бин Нурмуҳаммад Насафий 1758—1759 йилларда «Мазҳарул-мусаннифин» тазкираларини туздилар.

XIX асрнинг биринчи ярмида хон топшириғи билан Фазлий Намангоний раҳбарлигида Қўқон ва унинг атрофида ижод қилган ҳамда Умархон саройига алоқаси бўлган 80 дан ортиқ шоир ва шоиралар ҳақида «Мажмуан шоирон» тазкираси тузилди. Тазкира бошқа кўп тазкиралардан фарқли ҳолда шеър билан ёзилган эди. Тазкирада фақат адабий ҳаётга эмас, ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётга ҳам оид маълумотлар акс этган. Шу боисдан ҳам ҳар бир тазкиранинг яратилиши маданий ва илмий ҳаётда катта воқеа бўлган. Бундай тазкиралар биров вақт ўтиб Бухоро ва Хивада ҳам тузилган. XIX аср Бухоро адабий муҳити ҳақида Қори Раҳматулло Возеҳнинг «Тухфатул-аҳбоб», Абдулазим Шаръийнинг «Тазкиратуш-шуаро» тазкиралари мавжуд. Хоразмлик Аҳмаджон Табибий эса Муҳаммад Раҳим-

хон II (адабий тахаллуси Феруз) атрофига тўпланган, кўпроқ сарой адабий муҳитининг вакили бўлган шоирлар ҳақида «Мажмуайи 30 шуаройи пайрави Ферузшоҳий» ҳамда «Мажмуайи мухаммасотушшуаройи Ферузшоҳий» тазкираларини тузган. Мазкур тазкираларда ўзбек шоирларидан Мутриби Хонахароб, Аваз, Баёнийлар ҳақида қимматли маълумотлар бор. Ўзбек адабиёти тарихини бу тазкираларсиз ўрганиб бўлмайди. Ҳали ўрганилмаган тазкиралар ҳам кўп.

XX асрда ҳам тазкира тузиш антология тузиш шаклида қисман давом этди. 1949 йилда Ойбек ташаббуси ва кириш сўзи билан «Ўзбек шеърияти антологияси», 1961 йилда С. Азимов сўзбошиси билан беш жилдлик «Ўзбек шеърияти антологияси» тузилди. Тазкира ҳозир ҳам маълум халқ адабиёти, шеърияти, халқ оғзаки ижоди, маълум гуруҳ ижодкорлари, хусусан, шоирлар ижоди билан кенг китобхонлар оммасини таништиришда энг қулай воситалардан биридир.

Адабиётлар: Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи, 2- китоб, 1964; Алишер Навоий. «Мажолисун-нафоис». Илмий-тапқидий матн. Тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С. Ғаниева.; А. Ҳайитметов. «Мажолисун-нафоис» ҳақида баъзи мулоҳазалар. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. Тошкент, 1958, 1- сон.

РИСОЛА

РИСОЛА — Шарқда фан, адабиёт ва санъатнинг бирор соҳаси ёки масаласига оид илмий ёки илмий-методик характердаги китоб, қўлланма. «Рисола» арабча «расл» сўзидан ясалган бўлиб, трактат, тадқиқот, маъруза маъноларини билдиради. Рисола ҳозирги илмий брошюра тушунчасини ҳам англатади.

Ўзбек тилида рисоланинг биринчи намунаси 1436—1437 йилларда Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий томонидан яратилган бўлиб, «Фунунул-балоға» деб аталган.

Абдурахмон Жомий ўзининг аруз, мусиқа, муаммага доир асарларини рисола («Рисолайи аруз», «Рисолайи мусиқи», «Рисолайи муаммойи кабир» ва ҳоказо) деб атаган. Ҳусайн Бойқаро ўз давридаги маданий ҳаёт ҳақида фикр юритиб, бу ҳақда мухтасар бир асар яратар экан, уни «рисола» деб атаган.

Турли мавзуда рисолалар яратишга Алишер Навоий ҳам катта аҳамият берган. Шоир «Бадоеъул-васат» девонидаги бир ғазалида:

*Дединг: Фано недурур? Мухтасар дейин: «Улмак!»
Ки шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидир.—*

деб ёзади. Бу байтдан маълум бўладики, Навоий талқинчи, рисола бирор масалани изоҳлаб, шарҳлаб берадиган асар, китоб. Бинобарин, рисола шарҳлардан иборат китобларга ҳам яқин. Лекин Навоий аруз ҳақидаги «Мезонул-авзон» асарини яратар экан, бу соҳада туркий аруз бўйича ҳеч ким унгача махсус бирор асар ёзмаганини таъкидлайди ҳамда «китоб» ва «рисола» атамаларини бир-биридан фарқ қиладиган: «...ул фан (аруз) ривожини учун киши аруз фанида китобе ё рисола битмайдур». Бу билан Алишер Навоий ўз асарини рисола деб аташга мойиллик билдиради.

Навоийнинг «Муфрадот» асари китобнинг рисола турига оид бўлиб, унинг илмий қиммати ҳақида Хондамир «Макоримул-ахлоқ» асарида бундай деб ёзган: «Олий табнатли амир асарларидан яна бири «Рисолайи муфрадот»дирки, муаммо фани ҳақида форсий тилда ёзилган ва бу фаннинг тузилиши ва тартибларида гоят фойдали ихтиролар қилганлар. Чунки муаммо амалларининг ҳар бирида шундай муаммо исботлари келтирилганки, уни ечиш учун ўзидан кейин келадиган амалларни билишнинг ҳожати йўқ. Бу нафис асарни ҳақиқат эгаси Маҳдум... ҳузурига (яъни Жомийга) юбордилар. Ул ҳазрат бу китоб таърифида шундай ёзувни баён лавҳига нақш қилдилар:

*«Расули дўст ба дастам яке рисола сунурд,
Рисолаеки, зи дил ранчи дер сола бибурд».*

Таржимаси:

*Дўстимнинг элчиси менга бир рисола топширди,
Шундай рисолаки, дилдан кўп йиллик қайғуларни
кўтарди.*

Навоийнинг вафотидан бир оз аввал (1499 йили) икки тил — форс ҳамда ўзбек тиллари муқоясаси, ўзбек тилининг адабий тил сифатидаги бойлигини, гўзаллигини, яшаш, қўлланиш ҳуқуқини исботлашга бағишланган «Муҳокаматул-луғатайн» асари илмий рисола-нинг мумтоз намунасидир. Бунда улуғ шоир кичик асарда катта масалани ҳал этишнинг юксак намунасини кўрсатди. Ушбу рисола охирида Алишер Навоий ёзди: «...туркий ва сорт луғати кайфияти ва ҳақиқати шарҳида бу рисолани жамъ қилиб битидим. Ва анга «Муҳокаматул-луғатайн» от қўйдум...».

Ўзбек адабиётида турли мавзуларда ажойиб рисо-
лалар яратилди. Лекин бу жанрининг усул ва услублари
бизнинг давримизда ҳам ривожланган бўлиб, адабиётшу-
нослигимизда адабиёт тарихи, унинг назарий масалала-
ри, айрим ижодкорлар хусусида юзлаб илмий брошюра-
лар яратилди.

ҲАСБИ ҲОЛ

ҲАСБИ ҲОЛ — Шарқ халқлари шеърлятида, хусу-
сан, форс-тожик, озарбайжон, ўзбек адабиётларида
автобиографик характердаги асар. Ўз аҳволини баён
қилиш, ўз турмушининг қандайлигидан ҳисоб бериш
маъноларини англатади. Ҳасби ҳол «ҳасбулҳол» шак-
лида ҳам қўлланади. Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшани
асрор» дostonида «васфул-ҳол» шаклида қўлланган.

«Ҳасби ҳол» атамаси Навоий асарларида ҳам уч-
райди. Улуғ шоир «Мажолисун-нафоис» тазкирасида
Мавлоно Қабулий деган шоир ҳақида сўзлар экан,
унинг «думоғида бирор нима паришонлиғ бор ва тав-
рида лавандлиғ, ул муддаоси яхши муяссар бўлмас»,
деб ёзади. Буни исботлаш учун Навоий Қабулийнинг ўз
шеърларидан бир байт мисол келтиради. Бунда сев-
гилисининг ишқига берилиб, ўз уйига қандай бориш
йўлини ҳам унутган мажнун — ошиқ тасвирланган. На-
воий бу байтда унинг ўз аҳволи-хотири паришонлиги,
лавандлиги акс этган, демоқчи бўлади: «Бу матлаъ
анингдур. (Унда) ўз ҳасби ҳоли воқеъ бўлубтур ҳам
деса бўлурким:

*«Хона, эй оқил, чи кор ояд мани девонаро?
Чун намедонам мани девона роҳи хонаро».*

Мазмуни:

*Эй ақл эгаси, мен девонага уйнинг нима кераги
бор?
Ахир мен у уйга бориш йўлини билмайман-ку.*

Навоийнинг девонлари ва дostonларида ҳам таржи-
маи ҳол характерига эга бўлган шеърлар, шеърй
парчалар кўп. Масалан, шоир «Садди Искандарий»
дostonидаги лирик чекинишларидан бирида муғанний-
га мурожаат этиб, «Наво», «Турки Ҳижоз» каби мумтоз
куйларий чалишни ҳамда унинг «ҳасби ҳол»ини ифода-
лаган шеърларидан қўшиқлар айтишни илтимос қи-
лади:

*Муғанний, келу черт туркона соз,
Мақоми «Наво», йўқса «Турки Ҳижоз».
Навоийнинг ашъоридин неча байт —
Менинг ҳасби ҳолим топиб, турки айт.*

Шоирнинг ўз ҳасби ҳолидан келиб чиқиб ёзилган шеърлари унинг ўзига ҳам маъқул бўлган. Бинобарин, шеъриятда ҳасби ҳол анъанасига амал қилиш, уни ривожлантириш адабиётга ҳаётийлик бағишлаган, уни мазмунан бойитган. Ҳасби ҳол ижодкорнинг таржимаи ҳолини, у яшаган даврни ўрганишда жуда қимматлидир.

МИСРАЪ

МИСРАЪ — арабча сўз бўлиб, «эшикнинг бир табақаси» деган маънони билдиради. Мисраъ шеърий матннинг бир сатри, байтнинг ярми ёки умуман бир қатор шеър. Мазмунан мустақил ва нисбатан номустақил мисраълар бор. Шеърда маълум мисраъда ўзининг тугал ифодасини топмаган фикр кейинги мисраъларга кўчирилади. Шунингдек, бир мисраъ шеър шоир томонидан махсус ёзилган бўлиши ёки бошқа шоирларнинг асарларидан танлаб, бирор фикрни тасдиқлаш, тўлдириш, безаш учун шеърий кўчирма сифатида келтирилиши ҳам мумкин. Бундай мисраълар кўпинча насрий ва илмий асарларда насрий матн орасида учрайди, бунда келтирилатган шеър олдида «мисраъ» сўзи ёзиб қўйилади. Яъни бу билан ушбу бир қатор шеърнинг мустақил шеър эканлиги алоҳида таъкидлаб кўрсатилади. Масалан, Навоий «Вақфия» асарида ўзининг Султон Ҳусайн Бойқаро саройидаги хизматининг нақадар қийин ва мураккаб эканлигини мажозий йўл билан бир мисраъ шеър орқали бундай ифодалаган эди:

Мисраъ:

Мушкиледур ишқдин ҳар дам манга мушкил аро.

Асосий матида махсус равишда мисраъ деб таъкидлаб келтирилган шеър маъноли, равон, муайян фикр-ни гузал ва тугал ифодалаши шарт бўлган. Бунда мисраъ энг кичик шеър бирлигини англатган. Навоий «Мезонул-авзон» асарида айрим шеърий вазнларга мисол сифатида бир неча мисраъ шеърлар келтирадики, уларнинг ҳар бири мустақил кичик шеърлардир. Масалан:

*Кетти улким, сендин ором истагаймен, эй кўнгул.
Хўрду хобим бу дабистон айламиш.*

*Яна ёр айлади бедоде бунёд.
Жаҳон бўлмасун дўст гар бўлмаса дўст.
Борди ул шўху кетти иш мендин.*

Адабиётшуносликда «қуйма мисраъ», «шоҳ сатр» иборалари ҳам ишлатилади. Мазмунан бой, шаклан мумтоз шеърлардаги бирор сўзини ҳам ўзгартириб бўлмайдиган нодир сатрлар шундай таърифланади.

БАЙТ

БАЙТ (арабча — уй) — шеърнинг икки мисрадан иборат шакли. Шарқда кўп вақт шеър бирлиги байт ҳисобланган. Навоий ўз шеърини ва насрий меросини 100.000 байтдан иборат деб тахмин қилган:

*Назми насрим котиби тахминшунос —
Ёзса, юз минг байт этар эрди қиёс.
(«Лисонут-тайр»дан).*

Байт турли ўринларда турлича маънолар касб этади. Маснавийда байт ўзаро қофияланган ва ўзидан олдинги ёки кейинги байтлар билан кўпинча ўзаро боғланган бўлади. Ғазалда эса биринчи байтдаги икки мисра ўзаро қофияланган ҳолда матлаъ деб, охириги байтдаги мисралар қофияланмаган ҳолда мақтаъ деб аталади. Ғазалнинг охириги байтида кўпинча шоирнинг таҳаллуси ифодалангани учун уни таҳаллусли байт ҳам дейилади.

Шеърнинг таржеъбанд турида ҳар банд охирида такрорланиб қелувчи байт таржеъ деб юрнтилади. Навоийнинг «Қетур, соқий, ул майки, субҳи аласт...» деб бошланган таржеъбандида қуйидаги байт:

*Харобот аро кирдим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол —*

таржеъ байт, яъни нақарот байт бўлиб келган.

Шеърдаги, хусусан, ғазалдаги энг кучли байт «шоҳ байт» деб аталган. Шоҳ байт ғазалнинг бошида, ўрта-сида ёки охирида келиши ҳам мумкин. Масалан, Навоийнинг «Топмадим аҳли замон ичра бир андоқ ҳам-даме...» деб бошланган ғазалида («Наводируш-шабоб» девони) шоҳ байт:

*Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ магарким ком учун боштин ёротқай оламе.*

«Байт» сўзи билан боғланиб, янги-янги маъноларни англатган атамалар кўп. Форс-тожик адабиётида — «ду байт» (икки байт) деганда шеърнинг рубоий тури тушунилади. «Байт барак» эса ғазалхонликнинг бир турини англатади. «Байт-ғазал» ибораси баъзан умуман шеърни, кўпинча ғазалнинг ўзини билдиради.

Байтнинг ичидаги бўлақлар ўзаро қофияланган бўлса, бундай байт сажъли байт ёки байти мусажжаъ деб аталади:

*Ҳолимга раҳме қилмасанг, соғинганимни билмасанг,
Охир назарга илмасанг, мен мубтало қайга борай?*

(Муқимий)

Ғазал ёки қасидадаги биринчи байт, яъни матлаъдаги фикрни давом эттирган, унга ҳар жиҳатдан ҳамоханг бўлган иккинчи байт «ҳусни матлаъ» деб юритилади. Байтнинг ҳусни матлаъ шаклида икки мисра матлаъдаги каби ўзаро қофияланади:

*Эйки зулму кин эрур ойин санго,
Зулмдур, «тарк айла!» — демак кин санго.
Ўргатур душман сана расми жафо,
Дўст йўқ, қилса вафо талқин санго.*

(Мунис)

Кўринадики, байт Шарқда шеърнинг асоси. Уй маъносидаги «байт» сўзи билан боғлиқ байтул-маъмур, байтуш-шараф, байтул-муқаддас, байтқўрғон каби сўзлар қанча кўп бўлса, «байт»нинг шеърӣ тушунчалар билан боғлиқ сўз ва атамалари ҳам шунча кўп. Абдулжамил Котиб Навонӣ ғазалларининг матлаъ-байтларидан «Тухфатус-салотин» номли махсус тўплам тузган.

Шарқ шеъриятида фақат бир байтдан ташкил топган мустақил шеърлар ҳам бор.

ФАРД

ФАРД — Шарқ адабиётидаги шеърӣ шакллардан бири. Байт сингари «фард» ҳам арабча сўз бўлиб, «якка», «ягона» маъноларини билдиради. Фард бир байтдан иборат, икки мисра ўзаро қофияланган, лекин мустақил, поэтик жиҳатдан шаклланган шеър. Фардда салмоқли мазмун, гоё илгари сурилади, бадний умумлашма даражасидаги ҳукм, хулоса ифодаланади. Бу

турдаги шеърларга Шарқ шоирлари девонларида алоҳида ўрин берилган. Навоийнинг «Ҳазойинул-маоний» ига кирган «Фавоидул-кибар» девонида 86, Бобур девонида 53 фард бор. Бу фардлар ушбу шоирлар ижодини тўлдиради. Шеърнинг бу турисиз шоир ўз ижодида ёки китобхон унинг девонида маълум бир кемтиклик ҳис этган.

Мазмунан фард қитъага яқин бўлиб, шоирнинг маълум бир вақтдаги кайфиятини, бирор масала ҳақидаги фикрини ифодалайди. Шу жиҳатига кўра фардни бадиха (экспромт) шеърлар сирасига киритиш ҳам мумкин. Масалан, XVI аср бошида Хуросонда ижтимоий-сиёсий ва маданий вазият мураккаблашиб қолгач, у ердаги бир қанча шоир ва олимлар, жумладан, машҳур тарихчи Хондамир ва унинг икки дўсти Ҳиндистонга — Бобурнинг ҳузурига йўл оладилар. Бундай ташрифдан хурсанд бўлган Бобур бу воқеа шарафига қуйидаги фардни ёзган:

*Шайху мулло Шаҳобу Хондамир
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.*

Мазкур фардни Бобур дастлаб бадеҳа йўли билан айтган бўлиши ҳам мумкин.

Ўзбек адабиётида фарднинг дастлабки намунаси Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»сида учрайди:

*Ниёзим бу турур сендин, нигоро,
Унутма бандани баҳри худоро.*

Ўзбек шеъриятида фард жанри юқори тараққиёт поғонасига эришди. Алишер Навоий «Фавоидул-кибар» девонидаги фардлардан ташқари, илмий ва насрий асарларида ҳам кўпгина фардлар келтирилади. Улар баъзан «байт», баъзан «шеър» деб ҳам аталади. Навоий девонидаги фардлар бу жанрнинг юксак намуналаридир. Навоий фардларидан бирида: Сен одамларнинг айбини, камчилигини юзига солаверма: яхшиси, сен ўз айбингдан огоҳ бўл! — дейди:

*Киши айбин юзига қилма изҳор,
Таҳаммул айла ўз айбингга зинҳор.*

Улуғ шоир кишиларни танқидга нисбатан сабрли, тўғри муносабатда бўлишга, танқиддан тўғри хулосалар чиқариб олишга, танқидни ҳаётдаги, инсондаги бор нарсани акс эттирувчи нарса деб тушунишга чақиради:

*Киши айбинг деса, дам урмағилким, ул эрур кўзгу,
Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир ўлғайму.*

Алишер Навоий фардлари турли мавзуларда бўлиб, улар орасида мисралар, ўзаро қофияланмаган фардлар ҳам учрайди. Шоир ишқий мазмундаги фардларидан бирида бундай деб ёзади:

*Икки кўзунгу лабинг ғамидин
Мен хаста ўлуб-ўлуб тирилдим.*

Фарднинг гўзал намуналари Мунис, Огаҳий ижодида ҳам мавжуд. Замонавий ўзбек шоирларидан Абдулла Орипов ва Рауф Парфи бир қатор яхши фардлар яратдилар.

ҚИТЪА

ҚИТЪА — лирик шеърнинг қадимий турларидан бири. Арабча «қитъа» сўзи «парча», «кесим» маъноларини англатади. Қитъа бошқа шеър турларидан қисман ғазалга ўхшашлиги билан фарқланади. Лекин қитъада матлаъ бўлмагани учун ундаги мисралар б — а, в — а, г — а тарзида қофияланади. Мақтаъда тахаллус бўлиши шарт эмас. Қитъа икки байтдан кам бўлмаслиги, 15—20 байтдан ортиб кетмаслиги керак. Арузнинг ҳамма вазилари қитъада ҳам қўлланилади. Қитъа мавзу жиҳатидан чекланмаган бўлиб, кўпроқ шоирнинг мавжуд ҳаёт ҳодисалари, инсон характери билан боғлиқ йўл-йўлакай пайдо бўлган биринчи таассуротларини ифодалайди. Шу жиҳатларига кўра қитъани шоирнинг ён дафтаридagi шеърлари деб қараш мумкин.

Қитъа жанрига дастлаб форс-тожик адабиётида кенг шуҳрат бағишлаган шоир Ибн Ямин Фарюмадий (XIV аср) бўлди. У мингга яқин қитъа ёзиб, улардан махсус девон («Девони муқаттаот») тузган. Ибн Ямин қитъалари тунни ёритган чақмоқ, душманга отилган ўқ бўлиб, уларда феодал зулмга, мўғул истибдодига, ахлоқсизликка қарши ғоялар шоирона гўзал ва кескин ифодаланган.

Ўзбек адабиётида қитъа дастлаб Хоразмий (XIV аср) нинг «Муҳаббатнома» асарида учрайди. Шоир қитъаларидаан бирида ўзини ҳумога ўхшатиш, ўткир сўзларини қиличга қиёслаш билан қалбидаги эркпарварлик туйғуларини ғоят аниқ ва тиниқ ифодалайди:

*Тамаъ доминда қолур қуш эмасмен,
Тилим айвон уза учқон ҳумомен.
Қиличдек тил била туттум жаҳонни,
Қаноат мулки ичра подшомен...*

Ўзбек адабиётида Лутфий, Ҳофиз Хоразмий, Бобур, Мунис, Огаҳий, Аваз каби ўнлаб сўз санъаткорлари ажойиб қитъалар яратдилар. Лекин адабиётимизда бу жанр буюк Алишер Навоий шеърий меросида салмоқли ўрин эгаллайди. У ўзбек тилида 210, форс тилида 70 дан ортиқ қитъа ёзган бўлиб, унинг шеърий ижодини бу шеър турисиз тасаввур этиб бўлмайди. Яна бир ўзига хос томони шундаки, Навоий ўзбек тилидаги ҳамма қитъаларига сарлавҳа қўйган ва бу билан ҳар бир қитъасини қайси мақсадда ёзганини алоҳида таъкидлаб кўрсатган. Навоий қитъалари мавзуга кўра бой, ғоявий жиҳатдан ранг-баранг, бадийликда мавжуд ҳаёт нафаси билан йўғрилган бўлиб, уларни шоирнинг ўзи ҳикмат сувида баҳраманд боққа қиёслаган эди («Ҳикмат суйидин айламишам қитъа-қитъа боғ»). Шунингдек, Навоий қитъалари Ибн Ямин қитъалари сингари сарбадорлик ғоялари билан суғорилган бўлиб, шоирнинг илғор ижтимоий-сиёсий қарашларини акс эттиради. Бир қитъасида Навоий бундай деб ёзади:

*Тоғ кўп дарди сар берур бизга,
Зулмидур ақлу хуш торожи.
Бошимиздин бу тоғни гум қил,
Барча гар бўлса салтанат тоғи.*

Бу ўринда Навоийнинг феодал салтанатига тил тегизиши, унинг боридан йўғи!— деб фикр юритгани ўз даври учун катта жасорат эди.

Ўзбек адабиётида Аваз Ўтар қитъалари ҳам ўз давридаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан чамбарчас боғланиб кетган. Унинг «Фалоний» туркумидаги қитъалари Навоийнинг шу характердаги қитъалари билан оҳангдош. Мақсуд Шайхзода, Ҳабибий, Чархий, Собир Абдулла каби шоирлар ижодида ҳам қитъаларнинг гўзал намуналари бор.

Адабиётлар: С. Имронов. Ибни Ямин Фарюмади. Душанбе. 1966; И. Брагинский. 12 миниатюр. М., 1966, 221—224-бетлар; А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961, 51—57-бетлар; Ҳаётбахш чашма. Тошкент, 1974, 82—99-бетлар; А. Абдуғафуров. Эрк ва эзгулик куйчи-

лари. Тошкент, 1979, 75—89-бетлар; Р. Орзибеков. Лирикада кичик жанрлар. Тошкент, 1976, 5—51-бетлар; Л. Н. Серикова. Малые формы лирики Алишера Навои. Ташкент, 1981, 9—94-бетлар; Т. Бобоев Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, 1979, 213—214-бетлар.

МАРСИЯ

МАРСИЯ — Шарқ шеърятининг энг қадимги турларидан бўлиб, бирор киши вафоти муносабати билан ёзиладиган шеър. «Марсия» асли арабча сўз бўлиб, «йиғлаш», «йиғи бериш» маъноларини англатади. Унинг айрим намуналари Маҳмуд Кошғарий (XI аср) нинг «Девону луғотит турк» асарида учрайди. Масалан, ушбу ёдномада номдор саркарда Алп Эр Тўнга ҳақида тўртлик шаклида шундай марсия бор:

*Алп Эр Тўнга ўлдиму,
Эссиз олам қолдимму?
Дунё ўчин олдимму?
Энди юрак йиртилур.*

Марсия турли шеърый шаклларда яратилиши мумкин. Бизга мумтоз шоирлардан таркиббанд, ғазал, мухаммас, рубоий, маснавий шаклларидаги қатор марсиялар етиб келган. Марсияларнинг муаллифлари шеърларида ўзларига яқин кишиларнинг вафоти муносабати билан олам-олам дард чекадилар, вафот этган одамнинг шахсий сифатларини, хизматларини васф этадилар, унга ўзларининг муҳаббат ва садоқатларини изҳор этадилар. Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер ҳақидаги таркиббандлари марсия намуналаридир.

Ўзбек адабиётида марсия жанрида баракали ижод қилган хоразмлик шоир Роқимдир (XVIII—XIX асрлар). Роқимнинг ғазал, мухаммас, қасида шаклидаги бир неча марсиялари бизгача етиб келган. Роқимнинг марсиянавис бўлишига шоирнинг шахсий ҳаётидаги фожеалар сабабчи бўлган. Унинг Юсуф ва Саййидмурод деган ўғиллари бевақт вафот этади. Икки фарзандидан жудо бўлган шоир учун дунёнинг танг ва тор бўлиб, кўз олдини қоронғулик босиши табиий. Уларга бағишланган марсияларда Роқим отанинг болаларига бўлган меҳри ниҳоятда ҳаяжонли ифодаланади. Саййидмурод ҳақидаги қасида-марсияда қуйидаги сатрларни ўқиймиз:

*Бординг оламдин, етишгач тангридин фармон, болам,
Не илож айлай мени бечора, билмон, жон болам.
Сендин, эй нури кўзум, юз войким, айрилғали
Ашк ўрнига оқар икки кўзумдин қон, болам.
Меҳнату дарду бало-у хайли ғам айлаб ҳужум,
Қилдилар бошимни охир ер билан яксон, болам.
Тоқат этмай фурқатинг ўтиға йиғлаб зор-зор,
Кеча-у кундуз қилурмен тинмайин афғон, болам.*

Бу марсия 23 байтдан иборат бўлиб, охиригача ушбу услубда ёзилган. Ўз даврида Роқимнинг марсиялари ўлка бўйлаб, қўлма-қўл ўтиб, кенг тарқалган. Юртда кимнинг бошига шундай кулфат тушган бўлса, улар ҳам шоирдан ўз одамларига бағишлаб марсия ёзиб беришни илтимос қилганлар. «Ким шоир? Куйган одам шоир!» деганларидек, Роқимнинг буюртма билан ёзилган марсиялари ҳам инсон қалбини ларзага соладиган даражада мунгли ва ҳазин. Чунки уларда шоирнинг дарди билан қўшилиб, янги бир аланга юзага келган. Роқим марсиялари ўзининг инсонпарварлик мазмуни билан ўзбек адабиётини тўлдирди.

Ўзбек адабиётида Ҳамзанинг «Турсуной марсияси», М. Шайхзоданинг Ғафур Ғулом вафоти муносабати билан ёзилган марсияси, А. Ориповнинг «Онажон» марсияси бу жанрнинг яшовчанлигидан далолат беради.

Адабиётлар: А. Қаюмов. Қадимият обидалари. Тошкент, 1972; Ўзбек адабиёти тарихи, 3-жилд. Тошкент, 1978.

МАСНАВИЙ

МАСНАВИЙ — Шарқ халқлари шеърий шакллари-дан бири. Маснавийга оид асарлар аруз вазнида ёзилиб, ҳар байт а — а, б — б, в — в тарзида қофияланади. Туркий шеъриятда дастлаб Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) нинг «Қутадғу билиг» асари маснавийда битилган. Хоразмий, Қутб, Дурбек, Ҳайдар Хоразмий, Амирий, Саййид Қосимий каби ўзбек шоирлари номачилик ва дostonчиликда маснавийдан маҳорат билан фойдаланганлар. Навоий асарларида маснавий кўпроқ дostonчиликни англатган. Улуғ шоир шеър турлари орасида маснавийни биринчи ўринга қўйган. Унингча, ҳеч бир шеър тури ҳаётни, воқеа ва ҳодисаларни, инсон характери-ни маснавийдагидек кенг ва чуқур ёритиб бера олмайди. Бунда юзта қаҳрамон бўлса, ҳаммасини мукам-

мал тасвирлаш имкони бор. Шоир «Сабъан сайёр» д
тонида бу ҳақда шундай дейди:

*Маснавийким, бурун дедим они,
Сўзда келди васеъ майдони.
Вусъатида юз ўлса маъракагир,
Кўргузур санъатин бори бир-бир.*

Форс-тожик, озарбайжон, ўзбек ва бошқа халқл
адабиётидаги ўрта асрларда яратилган барча досто
лар, биринчи галда «Хамса»га оид дostonлар маснави
да ёзилган. Навоий Абулқосим Фирдавсий, Низом
Ганжавий, Шайх Саъдий, Амир Хусрав Деҳлавий, Ы
тибий, Абдурахмон Жомийларни маснавийнинг бу
устозлари деб ҳисоблаган.

1480 йилларнинг биринчи ярмида Абдурахмон Ж
мийнинг ғазалчиликдан маснавийга юз ўгириши
«Хамса» ёзишга киришганлиги Навоий томонидан ғо
юксак баҳоланди:

*Агар назмдин борча услуб анга,
Бори бир-биридин эрур хўб анга,
Вале маснавий ўзга оламдурур,
Ки табъига ҳоло мусалламдурур.*

(«Садди Искандарий»да)

«Мажолисун-нафоис»да Навоий ўз давридаги Ма
лоно Ашраф, Амир Шайхим Суҳайли, Мавлоно Фас
Румий, Хожа Масъуд Қумий, Мавлоно Сонеъий, Хо
Ҳасан Хизршоҳ, Мавлоно Абдулло каби ўнлаб мас
вийгўйлар ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Навоий устози Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган ма
ҳур шеърий мактубини «Хазойинул-маоний»нинг бири
чи девони «Ғаройибус-сиғар»га «Маснавий» номи бил
жойлаштирган.

Навоий «Хамса» дostonларини яратиш билан ўзб
адабиётида маснавий тараққиётига мислсиз ҳисса қў
ган ва бу соҳада буюк устоз даражасига кўтарилга
Кейинчалик Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома», Хо
«Мақсадул-атвор», Нишотий «Ҳусн ва Дил», Табиб
«Вомиқ ва Узро» каби дostonларини маснавийда я
тишиб, унинг ривожига янги равнақ бердилар. Сидқ
Хондайлиқийнинг «Русия инқилоби» дostonи (191
ҳам маснавийда битилган. XX асрда адабиётшуносли
да маснавий дoston тушунчасини эмас, шеърий ша
тушунчасини англата бошлади.

НАСИХАТНОМА

НАСИХАТНОМА — бирон тарихий шахс ёки муаллифнинг ўзига яқин кишиларга бағишлаб, ёки ўз замондошларини кўзда тутиб, уларга мурожаат қилиб насиҳат шаклида ёзган асари. Насиҳатнома «панднома» шаклида ҳам қўлланади. Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида Содик деган донишманднинг қадимги Эрон подшоҳларидан Нўширавонга атаб насиҳатнома ёзганини айтади: «Содик Нўширавони одил замонида эрди ва Нўширавонга насиҳатнома битибдур» (Алишер Навоий, Асарлар, 15-жилд, 241-бет).

Насиҳатнома насрда ҳам, назмда ҳам ёзилган бўлиши мумкин. Кайковус ибн Қобус ибн Вашмгирнинг «Қобуснома», Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чормақола», Алишер Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб» асарлари мумтоз насрдаги насиҳатномаларнинг намуналаридир.

Ўрта асрларда форс-тожик, ўзбек, озарбайжон ва бошқа адабиётларда насиҳатномани шеърда ёзиш кенг авж олган эди. Шайх Саъдийнинг «Бўстон», Низомий Ганжавийнинг «Махзанул-асрор», «Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаул-анвор», Абдурахмон Жомийнинг «Тухфатул-аҳрор» каби фалсафий-таълимий дostonлари шеърӣ насиҳатномаларнинг етук кўринишларидир.

Ўзбек адабиётида Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ», Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшани асрор», Навоийнинг «Ҳайратул-аброр», Хожанинг «Мақсадул-атвор» dostonлари бу жанрнинг ғоявий жиҳатдан ҳам, бадий жиҳатдан ҳам юксак даражага кўтарилганини кўрсатади. Бу асарлар неча-неча авлодларни халқпарварлик, инсонпарварлик, Ватанга садоқат, зулмга нафрат, маърифатпарварлик, юксак инсоний ахлоқ руҳида тарбиялаб келди ва тарбиялашда давом этмоқда.

АНЪАНАВИЙ ОБРАЗЛАР

АНЪАНАВИЙ ОБРАЗЛАР — бадий адабиётда бир ижодкордан иккинчи ижодкорга ўтиб юрувчи, кўпчиликка таниш бўлган қаҳрамонлар образларидир. Бундай қаҳрамонлар қачонлардир адабиётга кириб келган ва қаттиқ ўрнашиб қолган образлар бўлиб, ҳар бир

шоир уни қаламга олар экан, янги хусусиятлар билан бойитади. Шарқ адабиётида Юсуф ва Зулайхо, Лайли ва Мажнун, Баҳром ва унинг севгилиси образлари анъанавий образларнинг ёрқин намуналаридир. Масалан, Юсуф ва Зулайхо образлари қадимги диний китоблардан ўрта аср форс-тожик, ўзбек, татар адабиётларига ўтиб, ўзининг иккинчи умрини бошлаган. Пайғамбарзода Юсуф характерида инсоний поклик, донишмандлик, мураккаб вазиятларда сабр ва чидамлилиқ устун туради. Юсуфнинг бу хусусиятлари унинг ғайритабiiий даражадаги бой ҳусни билан қўшилиб, китобхонда унга нисбатан порлоқ туйғу, илиқ муҳаббат ҳосил қилади. Зулайхо мисрлик Азиз деган амалдорнинг хотини. Лекин у Юсуфни ғойибона, тушида кўриб севиб қолган. Юсуфни мисрлик Азиз бозордан қул сифатида сотиб олади ва Зулайхога хизматкор қилиб тайинлайди. Зулайхо Юсуфни хизматкор ҳолатида учратар экан, дарҳол танийди ва ҳеч тортинмай, унга ўз дилини очади. Бироқ Юсуф бировнинг хотинига тажовуз қилишни хаёлига ҳам келтирмайди. Зулайхонинг самимий ва оловли муҳаббати эса унга таъсир этмай қолмайди. Юсуфда ҳам аста-секин ишқ ўти туғён қила бошлайди. Орадан қирқ йил ўтади. Уларнинг ҳар иккови машаққатли сабр синовларини бошларидан кечирадилар. Юсуф ва Зулайхо бир-бирларига мисрлик Азиз вафотидан кейин, Оллоҳ Таолонинг розилиги билангина етишадилар. Ишқда сабрли бўлиш, поклик уларнинг ҳамма орзулари рўёбга чиқишига йўл очади.

Юсуф ва Зулайходаги олижаноб хусусиятлар, уларнинг ўз инсоний орзу-армонларига динни, иймонини сақлаган ҳолда етишганликлари ибратли ҳол эди. Шунинг учун бу қисса Шарқдаги ҳамма халқлар орасида кенг тарқалган. Бу мавзуда Абулқосим Фирдавсий, Қул Али, Абдурахмон Жомий, Дурбек, Ҳозиқ каби ўнлаб форс-тожик, ўзбек, татар шоирлари дostonлар ёзганлар. «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида Алишер Навоий ҳам Юсуф ва Зулайхо ҳақида «умр омон бўлса, турк тили била», бир асар ёзиш нияти борлигини айтган. Аммо умр инининг қисқалиги унга бу ниятини амалга оширишга йўл қўймаган.

Анъанавий образлар деганда ўзбек мумтоз шеъриятидаги кўпчиликка маълум ва машҳур, кўп маротаба такрорланиб турувчи, ўтмишда аксарият шоирларнинг мулки ҳисобланган анъанавий бadiий ташбеҳларни

ҳам тушунамиз. Хусусан, лирикада ёрнинг юзини гулга, қуёшга, лолага, қаддини сарвга, қошнини ҳилолга, лабини лаълга, сочини тунга, сунбулга, кўзини наргисга, ишқ азоблари туфайли эгилиб қолган ошиқнинг қоматини ёйга, кўз ёшини дурга, оҳларини тутунга, ўзини гулзорда тинмай фарёд қилувчи булбулга, ёрни шамга, ошиқни парвонага ўхшатиш кенг ўрин тутди. Масалан, Фурқат ишқий ғазалларидан бирида:

*Қоматинг гулшандаги сарви санавбардин баланд,
Оразинг гулдин, хатинг райҳони аҳзардин баланд,—*

деб ёзар экан, бунда қоматни сарвга ўхшатиш, санавбарга қиёслаш, ораз (юз)ни гулдан, лаб устидаги мўй (хат)ни райҳондан ортиқ дейиш анъанавий ташбеҳлардир. Аммо шоирлар анъанавий образлар билан қаноатланиб қолмай, уларга доим қайтадан жон киритишга, бу образларнинг янги қирраларини очишга, тасвирга янги образларни олиб киришга ҳаракат қилганлар. Масалан, Фурқат бир ғазали матлаида:

*То сўзга лаб уюрдунг, жоно, шакар тўкулди,
Ҳам айладинг табассум мавжи гуҳар тўкулди,—*

деб ёзар экан, бунда ёрнинг сўз сўзлашини шакар тўкилишига, табассумини гавҳар мавжига қиёслаши ўзига хослик касб этади. Адабиётнинг бетакрорлиги учун курашган Навоий анъанавий образларни ортиқча кўп қўллашни қоралаган. «Лисонут-тайр» достонида ўз севгисини сийқа, чайналган образлар орқали ифодалаган ошиқни танқид қилади. Ошиқ ўз ёрининг гўзаллигини таърифлаб:

*Оразин гул дер эди, қаддини сарв,
Ҳайъатин товусу рафторин тазарв —*

дер экан, буни эшитган маъшуқаси аччиқланиб, унинг гапларини рад этади, ўзининг сарвдан ҳам, гулдан ҳам, товусдан ҳам, тазарв (тустовуқ)дан ҳам гўзал ва юксак эканини уқтиради ва уни мот қилади:

*Қоматимким, сарв деб сурдунг калом:
Сарвда қаддим каби борму хиром?
Оразим гул деб қилдинг элга фош,*

*Гулда борму юз балолиғ кўзу қош?
Хайъатим товус деб қилдинг хуруш,
Қайда товус элдин олур ақлу хуш?
Чун тазарв эттинг хиромимга лақаб,
Қай тазарв эл қатлиға бўлмиш сабаб?*

Анъанавий образлар адабиётда юз йиллар давомида юзага келиб, кишиларнинг руҳиятига сингиб кетган. Адабиётни уларсиз тасаввур этиш қийин. Бу образларни, уларнинг табиатиши, пайдо бўлиш, ривожланиш, шаклланиш тарихини, анъанавий образларнинг аслик (оригиналлик) касб этиш йўлларини ўрганиш адабиётшunosлиқнинг муҳим вазифасидир.

АНЪАНАВИЙ СЮЖЕТЛАР

АНЪАНАВИЙ СЮЖЕТЛАР — бадий адабиётда бир даврдан иккинчи даврга, бир шоир ижодидан иккинчи, учинчи (ва ҳоказо) шоир ижодига, бир адабиётдан бошқа адабиётга ёки адабиётларга ўтиб, ўзлаштирилиб, янги маъно ва қирралар касб этган сюжетлардир. Улар «кўчма сюжетлар», «сайёр сюжетлар» ҳам дейилади. Бу ҳодиса Шарқ халқлари адабиётида кўп учрайди. Ўтмишда анъанавий сюжетлар форс-тожик, озарбайжон, турк, ўзбек ва лотин адабиётларида, хусусан, дostonчилик ва қиссачиликда, ҳикоячилик ва масалчиликда кенг қўлланган. Баъзи ҳолларда муайян сюжетнинг дастлаб қайси адабиётда пайдо бўлганини аниқ белгилаш ҳам қийин. Бу ҳодиса қадимда аввало халқ оғзаки ижодида, жумладан, дostonчилик ва бошқа жанрларда юзага келиб, сўнг ёзма адабиётга ўтган бўлиши ҳам мумкин. Анъанавий сюжетлардан фойдаланиш ўрта асрларда адабиётнинг ижобий хусусиятини ифодалаган, халқлар орасидаги маданий-адабий алоқаларни, бири-бирдан ўрганишни, маънавий яқинлиқни англатган. Масалан, Фарҳод ва Ширин ҳақида қисса аввал форсий халқлар орасида юзага келган. Дастлаб Низомий Ганжавий «Хусрав ва Ширин» дostonида бу қиссани бир воқеа сифатида қаламга олган. Сўнгра Амир Хусрав Деҳлавий «Хусрав ва Ширин» дostonида қиссани такрорлаган. Алишер Навоий эса шу сюжет асосида Фарҳодни бош қаҳрамон қилиб, махсус дoston яратган, уни «Фарҳод ва Ширин» деб атаган.

Лайли ва Мажнун ҳақидаги қисса эса аввал арабларда пайдо бўлган. Бу қиссадан таъсирланган Низо-

мий Лайли ва Мажнун ҳақида биринчи бўлиб ўз достонини яратган. Бу мавзуда кейинчалик достонлар ёзган Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Нурмуҳаммад Андалиб ва бошқалар Низомий достонининг сюжетини маълум ўзгаришлар билан такрорлаганлар, ўз даври ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий муаммоларини шу сюжет орқали ифодалашга интиланлар. Бу достонларнинг ҳар бири асл (оригинал) асар ҳисобланган. Шунингдек Шарқда Юсуф ва Зулайхо, Искандар, Баҳром Гўр ҳақида ҳам кўплаб достонлар яратилган.

Ҳар бир анъанавий сюжетнинг ўз тарихи бор. Вомиқ ва Уро достонларининг сюжети Юнонистондан келиб чиққан деб ҳисобланади.

Баҳром тарихи Эрон подшоҳлари тарихига бориб боғланади. Бу достонларга илк бор Эрон подшоҳи Баҳром бинни Яздижурднинг ҳаёти ва шахсияти тарихи асос бўлган. Бу ҳақда биринчи бўлиб Абулқосим Фирдавсий (X—XI асрлар) «Шоҳнома»да, сўнг Низомий ўзининг «Ҳафт пайкар»ида ҳикоя қилган. Унинг мардлиги, шижоати, ёввойи эшак (гўр) овига берилгани, ўз севгилисига гоҳ ўта юмшоқ, гоҳ қаттиққўллик билан муомалада бўлгани, шод-хуррамликни яхши кўргани Алишер Навойдан кейин бошқа ўзбек шоирлари (масалан, Собир Сайқалий) достонларига ҳам мавзу бўлди.

Лекин ҳар бир ҳақиқий шоир анъанавий сюжетларга ижодий муносабатда бўлишга, унга ўзидан маълум янгиликлар қўшишга интилди. Масалан, Алишер Навоий Баҳром ҳақида «Сабъан сайёр» достонини ёзар экан, Баҳром ҳақидаги барча тарихий китобларни ўқиб чиққан, янги маълумотлар излаган. Бу ҳақда у ўз-ўзига мурожаат қилиб:

*Сен бу ишнинг пайиға чун бординг
Эски дафтар баче кўп ахтардинг.*

дейди. Демак, шоир анъанавий сюжетнинг мавжуд аҳволидан қониқмаган. Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам бу масала устида гап борганида:

*Бир деганни ики демак хуш эмас,
Сўз чу такрор топти, дилкаш эмас,—*

деган эди. Навоий анъанавий сюжетларга ҳурмат билан ёндашган, аynи вақтда уларни кўп вақт қайтадан ишлаган ва ўз диди, қарашларига мослаштирган.

Кўп анъанавий сюжетлар бизнинг давримизгача етиб келган. Бу сюжетлар асосида яратилаётган романлар, пьесалар, опера ва балет асарлари янги замон Фарҳодлари, Ширин ва Лайлиларини тарбиялаб етиштиришга хизмат қилмоқда.

Адабиётлар: *Е. Э. Бертельс*. Низами и Фузули. М., 1962; *С. Эркинов*. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили. Тошкент, 1971; Асрлар оша мушоира. Тошкент, 1977; *С. Назруллаева*. Тема «Лейли и Меджнун» в истории литератур народов. Тошкент, 1983; *Т. Аҳмедов*. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони. Тошкент, 1970.

ДИДАКТИК АДАБИЁТ

ДИДАКТИК АДАБИЁТ — ахлоқий-тарбиявий, фалсафий, диний фикрларни бадий шаклда баён қилувчи адабиёт. Шарқда, шу жумладан, туркий халқлар орасида бадий адабиётнинг бу турига муҳим аҳамият берилган.

Панд-насиҳат асосига қурилган бу адабиёт Ўзбекистонда катта тарихга эга. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида қуйидаги мазмунда шеър келтирилади: «ўтган асрларда (яъни илгарилари) фазилатли кишилар бўлар эди. Улар илм чўққиларини эгаллаган бўлардилар. Улар кўп панд-насиҳат қилардилар. Кўнгул улардан сафо топарди». Улуғлар, ота-боболар сўзи мўътабар ҳисобланган уруғчилик жамияти ва бутун феодал тузум шароитида адабиётда панд-насиҳатнинг урни катта бўлган. Дидактик адабиёт аввало шу негизда юзага келди ва ривожланди. Дидактик адабиётнинг ғоявий савияси муаллифнинг илмий, фалсафий, ижтимоий тафаккури савияси билан, бадийлиги, таъсирчанлиги, унинг адабий истеъдоди даражаси билан боғлиқ эди.

Ўзбек ёзма адабиётида дидактик адабиётнинг биринчи йирик намуналари Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билег», Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достонларидир. Бу асарларда адолат ва маърифат, яхши хулқ ва одоб ҳақидаги қарашлар панд-насиҳат йўли билан шеърний усулда, чиройли ибора ва ўхшатишлар, китобхонга самимий хитоблар орқали ифода этилган.

Дунёвий адабиёт билан бир қаторда диний адабиёт ҳам дидактик адабий услуб ва жанрлардан муваффа-

қиятли фойдаланган. Аҳмад Яссавий (XII аср), Сўфи Оллоёр (XVII аср), Ҳазиний (XIX аср) каби ўзбек шоирлари диний қонунларни, тушунчаларни, яхши инсоний хулқ ва ахлоқ меъёрларини тарғиб этишда дидактик адабиёт имкониятларининг кенглигини ҳамда бадий самарали эканини намоён этганлар.

Ўзбек адабиётида дидактик йўналишнинг ривожланишида ўз ёзма ва оғзаки анъаналари билан бир қаторда форс-тожик, араб, озарбайжон адабиётларининг таъсири катта бўлди. XIV асрда Сайфи Саройи томонидан Шайх Саъдий асари — «Гулистон»нинг таржима қилиниши, XV аср бошларида Ҳайдар Хоразмий томонидан Низомийнинг «Маҳзанул-асрор» достонига назира сифатида «Гулшанул-асрор», Саййид Қосимийнинг «Мажмаул-ахбор», «Гулшани роз» каби достонларининг яратилиши муҳим воқеадир.

XV асрнинг иккинчи ярмига қадар ўзбек ва форс-тожик адабиётларида дидактик жанр соҳасида тўпланган бой тажрибалар асосида Алишер Навоий дидактик адабиётни янги тараққиёт босқичига кўтарди. «Ҳазойинулмаоний» девонидаги юзлаб ғазал ва қитъалар, рубоий ва фардлар тарбия учун зарур панд-насиҳатлардан иборат. Навоий «Ҳайратул-аброр» достони ва «Маҳбубулқулуб» асарида ўз давридаги хулқ-ахлоқ, инсон тарбияси билан боғлиқ тафаккур савиясини ғоят кенгайтirdи ва чуқурлаштирди. Характерли ва муҳим томони шундаки, Навоий ва бошқа тараққийпарвар қалам аҳллари асарларида дидактика бадий тил, бадий тасвир билан ифодаланиб, ҳажвия, лирика, юмор (ҳазил, мутойиба, киноя ва ҳоказо) билан қўшиб, ёнма-ён олиб борилади. Масалан, Навоий ота-онани ҳурматлаш ҳақида сўзлар экан, бу фикрни оддий гап билан эмас, отани ҳаёт манбаи бўлган қуёшга, онани тун қоронғусини майин ёритувчи ойга қиёслаб ифодалайди. Шу сабабли шоир сўзлари бадий гўзаллик касб этиб, бу асарларнинг таъсир кучи ошади.

Навоийнинг «Садди Искандарий», «Лисонут-тайр» каби достонларида «Девони Фоний» ва «Муншаот»да дидактик қисмлар ва унсурлар кўп. Шоирнинг «Арбаин», «Назмул-жавоҳир» каби асарларида, рубоийларида диний дидактикага ҳам кенг ўрин берилган.

Дидактик адабиётнинг истеъдодли вакиллари халқ оғзаки ижодидан яхши фойдаланганлар. Халқ мақол ва маталлари, ҳикматли сўзлари ёзма адабиётга доим жон-

лилик, соддалик, ҳаётийлик бағишлаб келган. Буни биз Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Бобур, Турди, Машраб, Сўфи Оллоёр, Нишотий, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Аваз, Завқий каби намояндалар ижодида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Дидактик адабиёт ривожига «Қиссаи Рабғузӣй» муаллифи Насириддин Рабғузӣй (XIII—XIV асрлар), «Гулзор», «Мифтоҳул-адл», «Мақсадул-атвор» асарлари муаллифи Хожа ҳам ўз насрий-дидактик ҳикоялари билан, Гулханий халқ мақолларида ўз ичига олган «Зарбулмасал» асари билан ноёб ҳисса қўшдилар. Ҳамза, Айний, Абдулла Авлонийларнинг мактаб учун яратилган ўқув китобларида ҳам панд-насихат мазмунидаги насрий ва назмий ҳикояларга кенг ўрин берилган эди.

1905—1917 йиллар орасида яшаб ижод қилган маърифатпарварлар ўз ғояларини бадий жиҳатдан таъсирли ифодалашда ўтмиш адабиёти тажрибаларидан ижодий фойдаланганлар. Бадийятдан маҳрум асарлар ҳеч қачон кенг эътирофга сазовор бўлмаган. Ғафур Ғулом, Собир Абдулла, Ҳабибий, Қуддус Муҳаммадий каби шоирлар ёш авлод учун янги давр руҳи билан сугорилган кўпгина дидактик шеърӣй асарлар яратдилар.

ҚАЙДЛАР. ХОТИРАЛАР.

МЕНИ УЛ ЗУҲРА КЎЗЛУК...

Инсон ақлини танибдики, шоирлар қўлига шеър ёзиш учун қалам олибдики, осмон жисмларининг сирли хатти-ҳаракати улар диққатини ўзига тортиб келади; кўк саҳнида юлдузларнинг пайдар-пай учиши, ёрқин илмилик шуъласи кўнгилларда ажиб ҳис-туйғулар уйғотиб, неча асрлардан бери ақлларни ром қилиб, маҳлиё этади. Ушбу жилвагар ва порлоқ жисмлар орасида Ой ила Қуёш қанчалик машҳур ва марғуб бўлса, сайёраларнинг таъриф-тавсифлари ҳам улар билан бас бойлашгудек чандон гўзал. Юлдузлар сафида кўҳлик Венера доимо ажралиб туради, зеро, унинг исми ҳам жисмига монанд. Бу ёруғ тонг юлдузи илмий атамачиликда Зухра деб аталса, туркий халқлар орасида Чўлпон юлдузи деб юритилади. Ўзбек шоирлари уни гоҳ Зухра, гоҳ Чўлпон дея атаркан, қалбида ардоқлаган ҳисларини, эъозлаган туйғуларини уларга нисбат бериб куйлашади, маҳбубаларига мўлжалланган ширин-шакар сўзларини улар номига қўшиб айтишади. Бу ёруғ шуълаларга чўмган юлдуз қадимги даврлардаёқ Шарқ шеъриятига ёрқин образ сифатида кириб келди, қалбдан силқиган туйғу ва ижобий маъноларни бадий ифодалашга хизмат қилди.

XIV асрда яратилган «Муҳаббатнома»нинг ўзида Зухра образи бир йўла бир неча ўринда келади. Хоразмий ўз маҳбубига мурожаат қилиб, залворли осмон ҳам унинг ишқида девонавор айланаётганини, севгилисининг сутга чайилган юзи Ойга ўхшаса, қулоғидаги ял-ял жил-ва-аланган исирғасининг ҳар бири Зухра юлдузига қиёсланади:

*Фалак ишқинг йўлида бесару пой,
Исирғанг донаси Зухра, юзунг Ой.*

Мавлоно Лутфий ва Атойида бу образ маъшуқанинг чақнаган кўзларини бениҳоя ёрқин тасвирлашга хизмат қилади. Шу маънода Лутфий ўз ёрига:

*Қилур Чўлпон кўзунг ҳар дам қиронлар...—
деса, Атойи унга жўр бўлиб,*

Юзунг Ою, кўзунг Чўлпон бўлубтур,—

дейди. Бошқа бир ўринда эса Атойи ўз ёридан шикоят қилиб:

*Фалакка етса оҳим, неажабким,
Мени ул Зухра кўзлук моҳ унутти...—*

дея, оҳу нола чекади, ўзининг севги билан боғлиқ но-
зик ички кечинмаларини шу хилда майин ва гўзал ифо-
далайди.

Бадий адабиётда Зухра образи секин-аста анъана-
вий образга айланиб, ундаги хусн ва тароват одатдаги
бир моҳият касб эта бошлайди. Ўзбек шоири Нишотий
бошқалардан фарқли ўлароқ, кўзни эмас, ёрнинг юзи-
ни Зухрага ўхшатади. У ёзади:

*Ераб, ул юздурму ёхуд лолаи ахмармудур.
Оймудур ё Зухра, ё меҳри жаҳоноромудур.*

Нишотийнинг бошқа бир ғазалида ҳам аини шунга
яқин байтни учратамиз:

*Оймурод ё, Зухра ёхуд Муштари, ё Офтоб,
Ё паризоди эрам, ё ҳури ризвонму экан.*

Бунда маҳбубанинг ўзи Ойга, офтобга, Муштари (Са-
турн)га, эрам парисига, жаннат ҳурига, шу жумладан
Зухрага қиёсланган.

Муҳаммад Ризо Огаҳийдек забардаст шоир, ўткир
истеъдод эгаси XVIII—XIX асрларга келиб анча оҳори
тўкилган ана шу сингари анъанавий образларга янги-
дан жон киритиб, унда ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ ўз
аҳволи ва кечинмаларини маҳорат билан акс эттира ол-
ди. У ўзининг қуйидаги байтида кўзлари сўниқ, хира
(мунхасиф) юлдузлардай ғамга тўлганини, бир вақтлар
бу кўзлар чўлпон юлдузидек равшан чақнаганини ҳас-
рат билан баён этади:

*Оҳким, бўлди мукаддар мунхасиф ахтар киби,
Гарчи равшанликда эрди ўйлаким чўлпон
кўзум.*

Мумтоз шоирга ҳамовоз бўлиб, Муҳаммад Аминхўжа
Муқимий ҳам бу образдан фойдаланишдан кўз юмма-
ган. Қуйидаги байтда Муқимий гўзал хонанда ва рақ-
қос дўстининг пешонасини ўша Зухрага таққослайди:

*Ой чеҳраси, Зухра жабин, овози таъсирлик,
ҳазин.*

Бу сингари тасвирларда Зухра сайёрасининг ўта ёрқинлиги қоронғи кечалар манзарасида ниҳоятда нурафшон тортиб, чиройли кўриниши англашилади, холос. Аммо Низомий Ганжавий, Алишер Навоий каби улуғ санъаткорлар Зухрага фақат шоир кўзи билан эмас, олим кўзи билан ҳам қараб, уни бошқаларга нисбатан аниқ тасаввур қилишга интиланлар. Улар ҳам Зухранинг ҳақиқий қиёфасини бунинг учун зарур бўлган асбоб-ускуналар ёрдамида гарчи кўра олмаган, бинобарин, била олмаган эсалар-да, билиш учун улар қалбида жунбушга келган катта иштиёқ ва интилиш характерлидир. Низомий ҳам, Навоий ҳам Зухранинг махсус бадий тасвирида аввало Зухра ҳақидаги Шарқда мавжуд афсона ва ривоятлардан келиб чиқадилар.

Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнун ўз толейининг пастлигидан нолиб, Зухрага мурожаат этган ҳолда шундай дейди:—«Эй, қоронғи кечаларни равшан қилган Зухра! Ҳамма бахту давлат сен туфайлигина юз беради. Сен шодлик излаганлар учун гўё бир машъаласан. Хурсандчиликдан сўз сўзловчилар ва куй куйловчилар устидан кузатиб турувчи ҳам ўзингсан. Ҳар қандай мақсадга етишнинг калити сенда. Қадаҳлардаги майларнинг софлигига ҳам сенинг ичишинг сабаб. Тождорларнинг узугидаги қуёш ҳам сен, бахтиёрлик қасрининг бекаси ҳам ўзингсан. Лутфинг бор экан, менга лутф қил. Менга ҳам умид эшигини оч!»

Кўриниб турибдики, Низомий Зухрани кишиларга бахт-саодат бағишловчи хилқат сифатида тараннум этмоқда.

Алишер Навоий асарларида биз Зухра таърифига бир печа ўринда дуч келамиз. Биринчи маротаба у Зухрани ўзининг «Ҳилолия» қасидасида шундай таъриф қилади:

*Жилвагар учинчи гулшан ичра раъно шоҳиде,
Бутратиб бўлмоққа ақл ошуфта зулфи накҳатин.
Соз этиб чангу тузуб, ул унга руҳафзо суруд,
Қим малак кўнглига солиб айш ила май рағбатин.*

Навоийнинг наздида Зухра учинчи осмонда жойлашган бўлиб, сочларини ёйган, ундан хушбўй мушки анбар эпкини таралгувчи бир гўзал. У мусиқа созларидан

чангни созлаб, шундай чаладики, бу билан у кўкдаги фаришталарга ҳам хурсандчилик бағишлайди. Бу билан Навоий Зухранинг санъат аҳлига ҳомийлигини таъкидлаб ўтмоқчи. Зеро, афсоналарда нақл этилишича, ҳар қайси сайёра маълум бир соҳага ҳомийлик қилар экан. Масалан, Марс (Миррих) уруш тимсоли бўлиб, жангчиларга ҳомий, раҳнамо. Марсга нисбатан Зухра чиндан ҳам ҳаловат, гўзаллик илоҳийсидир.

«Ҳайратул-аброр»да Навоий ушбу мавзуга такрор қайтади. Энди шоир уни хаттот қиёфасида гавдалантиради. У ўз ҳужраси — учинчи осмонда ўлтириб олиб, хат ёзгани ёзган. У шундай маҳорат билан гўё дурни илга тизгандай хат битади. Унинг таъби мумдай юмшоқ ва ёқимли, нақшни эса энг чиройли узуклардан олади ва ҳоказо.

Ниҳоят, Зухра тасвирига бағишланган сатрларни биз «Фарҳод ва Ширин» достонида кўрамиз. Бунда Фарҳод Салосил қўрғонида қамоқда ётар экан, душманларнинг макрию толеининг пастлигидан мушкул аҳволда қолиб, Шириннинг ҳажрида куйиб ўртанади. Ой ва Қуёшга, барча сайёраларга нажот тилаб, ўз дард-ҳасратлари ва истакларини баён қилади. Бундаги Зухра тасвири Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»даги тасвирига жуда яқин келади:

*Кўрунган Зухра, ун тортиб дамодам,
Қадин афғондин айлаб чангдек хам,
Дебон: «К-эй ер уза кўкдин тараб рез,
Унунг жонбахшу нағманг ишрат ангез.
Замоне торе хунёгарлигинг уз,
Улармен навҳагарлик созини туз.
Ул ой базмида бўлсанг нағма пардоз,
Ҳалоким навҳасин ҳам айлагил соз...*

Навоий Фарҳод тилида сўзларкан, ушбу сатрларда Зухранинг санъат аҳлига ҳомийлигини, кишиларга бахтшодлик бағишлаши мумкинлигини айтиб, энди хурсандчилик куйларини эмас, унинг нигун аҳволига ҳамоҳанг ўксик мотам куйларини чалишни сўрамоқда.

Хуллас, тарих елкасидаги чангни қоқиб йиллар ўтди, шоирларимиз асрлар давомида осмон жисмларига, сайёраларга, жумладан Зухрага муҳаббат билан кўз тикиб, ундан илҳомландилар, юракларининг тўрида асраб-авайлаган, меҳрга чайилган муҳаббатларини, маҳбубаларининг ойдин чехрасидан илгаган ҳайратларини

Зухра номи ила эъзозу икром этдилар. Зухра сайёрасини энг гўзал бир маҳбуба қиёфасида, бахт улашувчи донишманд бир кимса тимсолида, мусаввир сиймосида тасаввур қилдилар, аммо Зухра сайёраси тўғрисидаги асл ҳақиқатни била олмадилар. Бу ҳақиқат 1975 йил октябрь ойида, яъни қудратли ракета-ла-р ёрдамида илмий аппаратлар Венера—Зухра сатҳига юмшоққина қўндирилганидан кейин маълум бўлди. Зухра сайёраси ҳам ўзимиз нафас олаётган, яшаётган, ризқ-рўзимиз сочилган Ерга ўхшаш ўнгирлардан, тоғ-тошлардан иборат экан. Лекин унинг сатҳи Ерникига нисбатан анча иссиқ экан. Мукаммал аппаратлар юборган суратлар эса сайёра юзасидаги ғадир-будурларни шундоққина кафтдагидек яққол кўрсатиб турибди. Бундан буён шоирларимиз гўзал қизларнинг гулгул порлаган кўзларини Зухрага ўхшатишда давом эта берадиларми, йўқми, у келажакка аён. Ҳар ҳолда асримиз тоғида мавлоно Муқимий бу ҳақиқатни сезганими, йўқми — билмайман, лекин унинг қуйидаги байтида ёрнинг нур ёғилган юзини ёруғ Ойга, тундек тим қора кўзларини Марс—Миррих ёхуд Чўлпонга ўхшатишдан қочишида жон бор экан:

*Эй мунаввар оразингга, моҳи тобон ўхшамас,
Мардумига кўзларинг Мирриху Чўлпон ўхшамас.*

Хуллас, шеър аҳли Зухра сайёрасини қай тарзда кўз ўнгиде гавдалантирмасин, тасаввур ва тарафнам этмасин, улар Зухра тимсолида Ердаги гўзалликни, маҳбубаларнинг табиати ва чеҳрасидаги малоҳатни, қалбларидаги адоқсиз сирли шукуҳни сатрлар бағрига жойлаб куйлашган эди. Венера — Зухра сайёрасига бўлган улкан қизиқиш, сирли интилиш фақат бугунги кунимиз учунгина хос эмас. У аجدодларимиз қалбидан оқиб келиб қалбларимизга уланди.

ЧОЧНИНГ САНЪАТ ЮЛДУЗЛАРИ

Япон санъатшунос олимларининг ўз театрлари тарихини Марказий Осиё билан боғлашлари бежиз эмас. Халқимиз қадим даврларда ҳам бой маданий анъаналар яратган. Днёримизда санъатнинг турли тармоқлари яхши ривожланган эди. Масалан, Хитой қўғирчоқ театри Марказий Осиё қўғирчоқ театри таъсирида тараққий этган. Биринчи қўғирчоқ томошасини ҳам VII асрда Чапъан шаҳрида ватандошларимиз кўрсатганлар.

VIII—X асрларда Бухоро, Самарқанд, Чоч (Тош-

кент), Кеш, Урганч, Марв каби ўнлаб шаҳарлар Ҳиндистон, Хитой, Корея ва бошқа Ўзоқ Шарқ мамлакатлари билан савдо-сотиқ алоқаларини йўлга қўйибгина қолмай, ўзаро маданий муносабатлар ҳам ўрнатган эдилар. Масалан, Марказий осийлик кўзбойлоғичлар, дорбозлар, муаллақчилар Хитой шаҳарларида ҳиндистонлик артистлар билан беллашиб, ўз санъатларини кўрсатиб юрганлар.

Москвадаги «Наука» нашриёти 1981 йили америкалик олим Эдвард Шефернинг «Самарқанднинг олтин шафтолулари» китобини рус тилига таржима қилиб чоп этди. Китобда Тан империяси давридаги (618—907 йиллар) Хитой тарихи қадимги қўлёзма манбалар асосида атрофлича ёритилган. Унда, айниқса Хитойнинг Марказий Осиё билан моддий ва маънавий алоқаларига кенг ўрин берилган. Муаллиф асарда бу соҳада жаҳон шарқшунослиги эришган ютуқлардан фойдаланган. Хитойнинг маданий алоқалари тарихини ёритиш жараёнида у Марказий Осиё халқлари маданияти, хусусан, санъати юзасидан ҳам қимматли маълумотларни қўлга кiritишга муваффақ бўлган.

Китоб Тошкент тарихи нуқтаи назаридан ҳам жуда қимматли. Чунки унда Чоч — Тошкент Марказий Осиёнинг ўша даврдаги ҳар томонлама ривожланган шаҳарларидан бири сифатида тез-тез эслаб турилади. Бу ўринда бизнинг диққатимизни ўзига тортган энг қизиқарли жиҳат — китобнинг тошкентлик санъаткорларга бағишланган саҳифалари бўлди. Хабар қилинишича, VIII—X асрларда Тошкентда рақс санъати ниҳоятда ривожланган экан. Тошкентлик раққос ва раққосалар бухоролик актёрлар, самарқандлик найчилар, хўтанлик сурнайчилар, кучилик ашулачилар сингари Ўзоқ Шарқ мамлакатлари бўйлаб бемалол ҳам тирикчиликларини ўтказиб, ҳам обрў орттириб юра олганлар.

«Самарқанднинг олтин шафтолулари» китобининг 84—85-бетларида тошкентлик раққос ва раққосалар тўдаси томонидан Хитойда маҳорат билан ижро этилган уч рақс ҳақида алоҳида тўхтаб ўтилган. Бу рақсларнинг бири «Ғарбча сакраб ўйнаш» деб аталган. Уни тошкентлик болалар ижро этганлар. Болаларнинг бошларида ялтироқ мунчоқлар қадалган учли қалпоқлари, белларида белбоғлари бўлган. Белбоғнинг учи ергача тегиб, уд ва пай садолари остида ўйнаб гир айланганларида, ажойиб тарзда ҳилпираган.

Рақсларнинг яна бири «Чоч рақси» деган ном билан шуҳрат қозонган. Буни иккита ёш қиз ранг-баранг каштали, ҳарир тўп кийиб, белларига кумуш камар боғлаб ижро этганлар. Уларнинг оёқчаларида қизил духобадан тикилган туфлилар. Қизалоқлар ногора овозлари остида томошабинлар олдига икки туп сунъий нилуфар гулнинг япроқлари орасидан чиқиб келиб рақс тушганлар, ўйин асносида томошабинларга кўзларини сузиб, назик муқомлар қилганлар. Булар ҳаммаси томошабинларни қаттиқ ҳаяжонга солган.

Яна бир мароқли томони шундаки, қизлар рақсини ўз кўзи билан кўрган Бо ЦЗЮЙ-и исмли шоир бу ҳақда иккита шеър ёзган. Шеърлардан бири «Чочлик хонанда» деб аталади ва IX аср Хитой шеъриятининг характерли намунаси ҳисобланади. Унда шундай сатрлар бор (мазмун):

*Бир текисда терилган меҳмонларга курсилар.
Тўшалгандир духоба гиламчалар.
Уч ногора чалинар бараварига.
Шоширади раққосни, шоширади,
Мана, шафтолу барги орасидан оҳиста
Чиқиб келар у шамнинг шуъласида...
Ҳа, бу чочлик хонанда;
Шивирлар нафис кўйлаги.
Гулдор попуклари-чи,
Тортиб турар белидан.
Қалпоғида акс-садо
Олтин чирмандасидан.
Қўшиқлар тамом бўлгач,
Ҳамма бетоқат тикка.
Булут чиқар, демак, ёмғир,
Янтойга¹ керак қочмоқ.*

Бой тарихимизнинг шу бир саҳифасининг ўзи ҳам кўҳна ва ҳамиша павқирон Тошкентнинг бутун дунёдаги қадимий маданият ўчоқларидан бири бўлганига ёрқин далилдир. Буни ўз даврида чет элларда ҳам тан олишган. Азиз пойтахтимизнинг тарихи янада чуқурроқ ва атрофлича ўрганилиши керак. Бу соҳада ҳали кўп илмий тадқиқотлар яратилмоғи даркор. Бунда қадимги манбаларни, қадимги қўлёзмаларни ўрганишга алоҳида эътибор берилиши зарур.

¹ Янтай — ошиқ-маъшуклар учрашадиган тоғ номи.

ЧИНАКАМ БЕЗАК

Шарқ адабиётида, шу жумладан ўзбек мумтоз адабиётида адаб ва ҳаё масалаларига ҳамиша катта аҳамият бериб келинган. «Адабиёт» атамасининг «адаб» сўзи билан боғланганлигида ҳам катта маъно бор. Яъни кишилар адабиётдан биринчи навбатда яхши хулқ-одобни ўрганишни кўзда тутадилар.

Алишер Навоий ижодида, хусусан, шеъриятида одоб-ахлоқ мавзуи етакчи мавзулардан биридир. Улуғ шоирнинг «Ҳайратул-аброр», «Маҳбубул-қулуб», «Назмул-жавоҳир» каби асарларини ўқир эканмиз, бу нодир адабий ёдгорликларда ушбу масалаларга юксак инсонпарварлик ва халқчиллик билан ёндошилганини кўра-миз. Навоий «Ҳайратул-аброр» достонида одоб мавзунга махсус бир мақолатни бағишлар экан, унда шоир одамлар ўз эгаллаган мансаби ёки ота-боболари, насл-насаби туфайли эмас, балки кўп вақт ҳалоллиги, одоби, кишиларга юмшоқ муомаласи билан ҳурматли ва азиз бўлишларини таъкидлайди ва дейди:

*Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,
Лек шараф келди ҳаёву адаб.
Чунки ёғин манбаи ўлди ҳаё,
Қатраси тупроғни қилур кимё.
Бўлмас адабсиз кишилар аржуманд,
Паст этар ул хайлни чархи баланд.*

Навоий «Назмул-жавоҳир» асарида ўзининг шу фикрини рубоий шаклига солиб, янада бошқачароқ ва таъсирлироқ қилиб ифодалашга эришган. Шоир фикрича, кишига тож ҳам, жиға ҳам ҳақиқий безак бўла олмайди. Унга лойиқ чинакам безак — бу адаб ва ҳаёдир. Қимки адабсиз бўлса, у дунёда энг бахтсиз одам бўлиб, унинг иши доим хом ва чала. Гапнинг хулосаси, ўзингни эр деб билсанг, ҳақиқий зийнат сифатида адабни танла:

*Зевар кишига не тожу не афсар бил.
Ул зевар адаб бирла ҳаё дархар бил.
Ҳар кимки адабсиздур, — ишни абтар бил.
Алқисса, эранларга адаб зевар бил.*

Одоб ҳақида гап борар экан, Навоий одобнинг муҳим бир белгиси деб ҳаёни билади. Шоир бунда жаҳолатдан, қўполликдан, манманликдан ўзини тийишни, одамлар билан хушмуомала бўлишни, ўз шахсий ман-

фаати йўлида беҳаёлик, яъни олғирлик, андишасизлик қилмасликни, ўйлаб гап гапиришни, ўртада пардани сақлашни тушунади. Навоийча, ҳаё билан иш тутган одам қуёш сингари шараф чўққисидан ўрин эгаллаган одамдир, ҳаё саодат бўстони устидаги булут бўлиб, у ердаги ўсимликлар оламини кўкартиради, айни вақтда ҳаё кишини ёмон хислатлардан асровчи ва одамларнинг кўзини турли чанг-тўзонлардан, ҳар қандай ёмонликлардан тўсиб турувчи ниқобдир:

*Авжи шараф узра офтоб ўлди ҳаё,
Бўстони саодатга саҳоб ўлди ҳаё.
Мазмун хасоилға ҳижоб ўлди ҳаё,
Эл айниға гўёки ниқоб ўлди ҳаё.*

Шоир «Маҳбубул-қулуб» асарида «Фосиқдин ҳаё тилама, золимдин вафо тилама»,— деб ёзар экан, бунда у фисқ-фужур ботқоғига ботган одамдан ҳамда одамларнинг ҳақини ейишга, зулм қилиш билан яшашга ўрганган одамдан ҳаё ва вафо кутма, ундай одамларга бундай сифатлар бегона,— демоқчи бўлади.

У яна шу асарида: «Ҳилму ҳаё аҳли ҳар ерда аржуманддур, улуғлар назарида аржумандроқ»,— деб ёзар экан, бу билан яна бир марта одобли, ҳаёли кишиларнинг жамиятда, хусусан, тушунган одамлар даврасида азиз ва эътиборли, ҳурматга лойиқ кишилар, деб таъкидлайди.

Одобнинг яна бир кўриниши ҳилм, яъни юмшоқ кўнгиллик, одамларга қаттиқ гапирмаслик, мулойимлик, оғирликдир. Халқимиз ўз фарзандларига «Ҳалим», «Ҳалима» деб исм қўяр экан, бунда маълум даражада унинг ахлоқий орзулари акс этган. Навоий «Маҳбубул-қулуб»да «ҳилм» тушунчасига махсус тўхталган ва уни таърифлаб, қуйидаги сатрларни ёзган: «Ҳилм инсон вужудининг фавоқиҳлиғ (мева) бoғидур: одамийлиғ оламининг жавоҳирлиғ тоғи. Ҳилмни ҳаводис дарёсида кишилиқ кемасининг лангари деса бўлур ва инсоният мезони тошиға нисбат қилса бўлур».

Одамлар орасида ўзини яхши тута билиш муҳим нарсас, лекин одоб юриш-туриш қоидаларидангина иборат эмас. Навоий бунга катталарни ҳурмат қилиш, бошқаларнинг фикри билан ҳисоблашиш, беҳуда кулмаслик каби хусусиятларни ҳам қўшади. Шоир айниқса эҳтиёт бўлиб гап гапириш, фикрни яхши ўйлаб олмагунча из-

ҳор қилмаслик, айтиш зарур бўлмаган гапни айтмаслик-ни алоҳида фазилат деб қараб, бу тўғрида «Маҳбубул-қулуб»да шундай сатрларни битган: «Тилингни ихтиёрингда асрағил, сўзунгни эҳтиёт била дегил. Маҳаллида айтур сўзни асрама, айтмас сўз теграсига йўлама. Сўз борким, эшитувчи таниға жон кинюрур ва сўз борким, айтғувчи бошин елга берур. Тилинг била кўнглунгни бир тут, кўнгли ва тили бир киши айтгон сўзға бут. Сўзни кўнглунгда пишқормағунча тилға келтурма, ҳар наким кўнглунгда бўлса тилға сурма. Агарчи тилни асрамоқ кўнгулга меҳнатдур, аммо сўзни сенамоқ бошқа офатдур, айтур ерда унутма, айтмас ерда ўзунгни мутакаллим тутма. Айтур сўзни айт, айтмас сўздин қайт. Оқил чиндин ўзга демас, аммо барча чинни ҳам демак оқил иши эмас».

Сўз орқали одамлар билан муомалада бўлиш масаласида, бунинг мураккаб бир ҳодиса эканлигини изохлашда, одамларга уқтиришда ҳам Навоийнинг улуғ инсонпарвар эканлиги яққол кўриниб турибди. Бунда Навоий биринчи навбатда диққатни инсонни тўғри тарбиялаш, уни турли офат ва кўнгилисиз ҳодисалардан сақлашга йўналтирган. Чиндан ҳам киши ўйламай гапириши мумкин бўлмаган гапни айтиб қўйса, бошига қанча кулфатлар келиши, дилсиёҳликлар юз бериши. Бирор одамга озор етказиши, бутун тақдирига салбий таъсир кўрсатиши, шу билан бирга ўзи ҳам бир умрга хижолатда қолиши мумкин. Шу билан бирга улуғ шоир инсонлар тақдирига, ҳаётига оид айтилиши зарур бўлган гапни қўрқмасдан ўз вақтида айтиш («маҳаллида айтур сўзни асрама») керак, деб ҳисоблайди ва жамиятда фаол, жасоратли одам бўлиш гоёсини илгари суради.

Хуллас, Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр», «Назм-ул-жавоҳир», «Маҳбубул-қулуб» асарларининг ҳар бири бир «Одобнома», ҳар бири бир ҳилм ва ҳаё бўстонидир. Тил ва адабиёт дарсларида, тарбия соатларида ўқитувчиларимиз, тарбиячиларимиз улардан тўлиқ фойдаланишлари мақсадга мувофиқдир.

ОДАМИЙЛИГИ БИР ДУНЕ ШОИР

Халқимизда «Қуш уясида кўрганини қилади» деган нақл бор. Биз бугун адабиётимизнинг бобокалон шоири Алишер Навоийни буюк инсонпарвар, халқпарвар деб улуғлар эканмиз, бу фазилатни у биринчи навбатда ўз

ойласидаги кишиларда, қариндошларида кўрди, уларга болалигиданоқ тақлид қилди. Унинг отаси Ғиёсиддин Кичкина ўз даврининг атоқли кишиларидан ва амалдорларидан бўлиб, тарихчи Абдумўмишхон ҳикоя қилишича, кунларнинг бирида кўчада кетаётиб, ҳарбийлар бир тўда кишиларни асир сифатида ҳайдаб кетаётганини кўради. Шунда Ғиёсиддиннинг уларга раҳми келиб, си-
ноҳийларга асирларнинг хуни учун пул беради ва уларни озод қилиб юборади. Бундай олижаноб отанинг бодаси ҳам олижаноб, сахий, мурувватли бўлиши табиий.

Навоий Самарқандда ўқиб, кейинчалик у ерда давлат ишларига ҳам аралашиб юрар экан, кунларнинг бирида ҳокимиятни олиш учун курашиб юрган Ҳусайн Бойқаро аскарларидан иккитаси Самарқанд ҳокими амир Аҳмад қўлига тушиб қолади ва уларни ўлдириб, каллаларини унинг олдига олиб бориш ҳақида ҳукм бўлади. Шунда Навоий асирларни ўлдирмасдан, подшоҳ ахтиёрига тирик юборишга маслаҳат беради. Чиндан ҳам подшоҳ бу асирларга раҳм қилиб, уларни аввал қисқа муддат қамаб қўяди ва биров вақт ўтгандан кейин эса бутунлай бўшатиб юборади. Озод бўлган тутқунлардан бири кейинчалик бир умр Навоийнинг хизматкори бўлиб қолади.

Навоийдаги юксак одамгарчилик унинг ёшлигидан, болалигидан шакллана бошлаган. Ёш Навоий унга кўп ўстозлик ва оталик қилган олим ва шоир, донишманд мутасаввуф Саййид Ҳасан Ардашер билан ғоят яқин дўст бўлиб, унга ихлоси чексиз, ундан ҳар кун хабар олиб турар экан. Агар бирон кун бормай қолса, Саййид Ҳасаннинг ўзи Навоийни қидириб топар ва бир кун кўраганидан ташвишланиб: «Ташвише бўлмамиш бўлғайим, букун сендин хабар топа олмадуқ»,— дер экан. Мана бир-бирига меҳр, оқибат!

Бинобарин, маълум бўладики, Навоийдаги барча яхши фазилатлар, шу жумладан, одамгарчилик хусусиятлари аввало унинг буюк замондошлари таъсирида, қонини олаверса, у севиб ўқиган адабий, илмий, диний китоблар таъсирида шаклланган ва асарларига кўчган. Навоий «Насойимул-муҳаббат» асарида Низомий Ганжавийни таътаб, унинг бир умр сабр, тоқат ва тақводорлик билан яшаганини, бирон подшоҳдан ҳеч нарса таъма қилмаганини ёзар экан, у ўзи ҳам шундай яшади.

Навоий бош вазир сифатида катта бойликларга эга бўлишига қарамай, ўз эҳтиёжи учун ўртача бир одам

сарф-харажатиға лойиқ маблағ олиб қолган, холос. Қолганини у эл-юрт эҳтиёжларига сарф этган, «илигимдан келганча зулм тигин ушотиб, мазлум жароҳатиға интиқом малҳамин қўйдум»,— деб ёзади Навоий «Вақфия» асарида. Бу ўз даврида инсонпарварлигининг олий кўринишлари эди.

«Хамса» дostonларининг ҳамд ва муножот қисмларида Навоий кўп масалалар бўйича Худога нола ва илтижолар қилар экан, унинг ўзи учун сўраган биринчи нарсаси одамийликдир. Инсон ҳақиқий одам бўлса, у Худога ҳам яқин бўлади. «Ҳайратул-аброр»да шоир Оллоҳга мурожаат этиб:

*Айла Навоийни бурун одамий,
Ким бўла олгай бу ҳарам маҳрами,—*

деб ёзар экан, бунинг маъноси жуда чуқур эди. Навоийча, одамийлик инсон маънавий камолотининг энг юқори нуқтасидир. Инсонда одамийлик бўлса, у ҳар қандай шароитда ўзини шу даражада тутишга интилади, пастлашмайди, худбинликка берилмайди, қўрқмайди, доим инсон боласини, халқ манфаатларини ҳимоя қилади. Навоий бош вазир бўлиб турар экан, доим подшоҳ ва унинг амалдорлари олдида шикоят қилиб, адолат сўраб келувчиларнинг ёнини олган. Абдурахмон Жомий фақир ва бечораларга ёрдам қилмоқчи бўлса, доим Навоийга мурожаат этган ва ундан кўмак олган. Кўнларининг бирида подшоҳ Қундуз вилояти устига ҳарбий юриш қилмоқчи бўлганда, Жомий Навоийга мурожаат қилиб: «Улча мумкин бор, бу юмушнинг манъига саъй қилгайсен ва ул матлуб сурат боғламағай, азимат жазм бўлса, бизга битиб юборгайсен»,— дейди. Навоий бутун вужуди билан Жомийнинг айтганини амалга оширишга ҳаракат қилган.

Хондамир «Макоримул-ахлоқ» асарида ҳикоя қилишича, Ҳусайн Бойқаро Хоразм вилоятидаги ерларни обод қилиш учун Хуросондан уч минг хонадонни кўчири-моқчи бўлади. Лекин одамларга ўз туғилган ерларини ташлаб кетиш оғир эди. Навоий ўн мартаба подшоҳни бу ишдан қайтаришга ҳаракат қилади. Инсонпарвар шоир шунда ўн биринчи марта подшоҳга мурожаат қилиб, уни ўз фикридан қайтишига ундайди. Шунда подшоҳ Навоийнинг яхши ниятини тушуниб, кўчириладиган одамларнинг миқдорини анча камайтиришга қарор қи-

лади. Булар ҳаммаси Навоий инсонпарварлиги бамисо-
ли бир дарё бўлганини, ундан минглаб одамлар ҳаёт
суви ичганини кўрсатади.

Навоий дўстларининг хурсандчилигини ўз хурсанд-
чилиги, хафачилигини ўз хафачилиги сифатида қабул
қилган. Адабиётшунос олим Атоуллоҳ Ҳусайний онласи
билан турар жой масаласида қийналиб қолганда, На-
воий унга ўз ҳисобидан Ҳиротнинг энг яхши жойидан
ҳовли олиб берган. Навоий самарқандлик дўсти, истеъ-
додли шоир Мирзобек бевақт вафот этганда бутун ву-
жуди ўртаниб, «Мажолисун-нафоис» тазкирасида: «Ҳайф
ва юз ҳайф ва дариг ва юз минг даригким, ҳаёт чаш-
масидан сероб бўлмади ва умри нахли мевасидан бар
емади!»— деб ёзган эди.

Навоий «Ғаройибус-сигар» девонига кирган «Ҳаргиз»
радифли машҳур ғазалнинг бир байтида:

*Фил ўлса сенинг хасминг, десангки, зарар топмай,
Бир пашшаға оламга еткурма зарар ҳаргиз,—*

деб ёзган эди. Муҳим томони шундаки, Навоий мана
шу гапига ҳаётда ўзи тўла амал қилган одам эди. Та-
рихчи Хондамир «Макоримул-ахлоқ» асарида ҳикоя қи-
лишича, бир қиш Навоий подшоҳ билан Марвда турган.
Ҳиротга қайтар вақтида улар яшаган чодирга қашқар
ғуррак тухум қўйгани учун бир одамни ўша қуш бола
очгунча ўша ерга қўйиб кетган.

Бундай мисолларни Навоий ҳаётидан кўплаб келти-
риш мумкин. Бизнингча, улуғ шоир шахсиятидаги шун-
дай юксак инсоний фазилатлар борлиги туфайли унинг
ижоди ҳам бутун дунёдаги халқлар ва инсонлар учун
азизу мукаррам бўлиб қолди.

МИНГ ХИЛ КУИДАГИ САДО

Маълумки, санъатда ҳофизлик анъанаси қадимги
даврларга бориб тақалади. «Ҳофиз» арабча «ҳифз» сў-
зидан ясалган бўлиб, луғатларда бир нарсани сақлаш,
ёдда сақлаш, Қуръонни ёд билиш каби маъноларни бил-
диради. Аммо ҳаётда ҳофиз деган атаманинг мазмуни
бундан ҳам кенг.

XV асрда Қуръони Каримни тўла ёд олган ва Қуръ-
он ўқишни ўзига касб қилган кишиларни «ҳофиз» деб
атаганлар. Бундай касб эгалари у даврда кўп бўлиб,
улар одатда ашула ҳам айтганлар. Ёқимли овоз билан

Қуръон ўқиган, ҳозирги ибора билан айтганда, қорилик қилган ва қўшиқ айтган кишиларни жуда ҳурмат қилганлар. Анжуманларда уларга одатда юқоридан жой берилган.

Ҳофизлик кишидан маълум бир қувваи ҳофизани, яъни кўп нарсани ёд олишни, ёд олинган матнларни тўғри ва чиройли овоз билан ўқишни талаб қилган. Шунинг учун ҳамма ҳам ҳофиз бўлавермаган. Ҳофизлар асосан хайру эҳсон ҳисобига яшаганлар ва жамият ҳимоясида бўлганлар. Масалан, Алишер Навоий ўз давридаги кўп илм ва санъат кишилари — шоирлар, олимлар, табиблар, созандаalar қатори ҳофизларни ҳам ўз ҳимоясига олган бўлиб, улар учун ҳатто махсус жой қуриб бергани ва бу бинога «Дорул-ҳуффоз» (Ҳофизлар уйи) деб ном қўйгани маълум.

Улуғ шоирнинг бу тоифага ҳурмат ва иззати шу билан тугамайди. Навоий ҳофизлар ҳақида бир неча шеърлар ҳам ёзган бўлиб, улар бизгача тўла этиб келган. Уларнинг ҳаммаси «ҳофиз» радифи билан ёзилган. Умуман, Навоий даврида турли касб эгалари ҳақида махсус шеърлар, хусусан, ғазаллар яратиш одат тусига кирган бўлиб, бу анъанани, Навоий «Мажолисун-нафонс»да таъкидлашича, Сайфий Бухорий бошлаб берган эди. Буни Абдураҳмон Жомий ва Навоийдек улуғ зотлар маъқуллаб, турли касб эгалари, уларнинг иш усуллари, моҳирлиги ҳақида ўзлари ҳам шеърлар битганлар. Масалан, Навоий

*Еғлиғин, эйким, тикарсен, игна мужгонимни қил,
Нақш этарда тори онинг риштаи жонимни қил*

матлан билан бошланган ғазалида рўмол (ёки қийиқ) тикаётган гўзалнинг меҳнат жараёнини деярли мукамал, анъанавий бадий воситалардан фойдаланган ҳолда тасвирлаб берган.

Навоий ҳофизлар ҳақида биринчи марта ёшлаганда бир рубоий ёзган. У рубоий шоирнинг «Илк девони»дан жой олган. Шоир ҳофизнинг ашула айтгандаги ва ҳофизлар (ҳуффоз) даврасида ўлтириб, Қуръон ўқигандаги гўзал овозидан таъсирланиб, унга мурожаат қилиб дейди:

*Бу даврда йўқ сен киби хушхон ҳофиз,
Хуффоз аро серҳалқайи даврон ҳофиз.
Қуръонга сен ўлғон киби яксон ҳофиз,
Бўлсин сенга барча ишда Қуръон ҳофиз.*

*Ки базм аҳлиға солдинг қиёмат, эй ҳофиз.
 Улустин олди унинг ҳуш, сен саломат бўл,
 Гар итти элга тариқи саломат, эй ҳофиз.
 Нечаки нағманг эрур мустақиму лаҳнинг туз,
 Валеқ элдин олур истиқомат, эй ҳофиз.
 Не ҳуш мулкида топқай иқомат улки даме,
 Ҳуқурда топса ёнингда иқомат, эй ҳофиз.
 Магар Масих ила Довудсен нафас билаким,—
 Хаёту мавт эрур ул аломат, эй ҳофиз.
 Қилиб тиловат, ислом элига қасд этма,—
 Ки тенгри оллида топқунг надомат, эй ҳофиз.*

Бундаги Навоий байтлари ўз фикрини кучайтириб бериш учун бир нарсани иккинчи бир нарса ёки тушунчага қарама-қарши қўйиш, яъни тазод усулини қўллаш асосига қурилган. Шоир фараҳ билан ҳофизга: «Агарчи сен ўз ёқимли қўшиқларинг билан халқнинг ҳушини олган ва саломатлигига путур етказгудай бўлсанг ҳам, ўзинг саломат бўл; сенинг нағмани чалиш йўлларинг, куйлаш оҳанглариңг тўғри бўлса ҳам, лекин булар одамларни беқарор этиб, йўлдан чиқариб юбормоқда; агар бирон шахс сен қўшиқ айтаётганингда («уқурда») бир дам сенга қулоқ солиб ёнингдан жой олса, ҳуш мамлакатадаги жойини йўқотиб қўйиши турган гап, ўз нафасинг билан сен Исо (Масих) ва Довудни эслатасан; бунинг исботи сен куйлаётганда тингловчиларнинг гоҳ ўлиб, гоҳ тирилишларидир» (ва ҳоказо).

Ғазал охирида Навоий ҳам ўз давридаги ҳофизлар билан Шероз булбули — улуғ Ҳофиз ўртасида қандайдир ўхшашликлар кўради, фахрланиб, ўз лирик қаҳрамонларидан илтифот тилайди:

*Магарки Ҳофизи Шерозсенки, бир соғар —
 Тутуб Навоийға қилдинг каромат, эй ҳофиз.*

Навоий ҳофиз ҳақидаги шеърлари билан санъат кишиси образини адабиётга олиб кирди. Таъбир жоиз бўлса, у ўзбек ҳофизномасини бошлаб берди.

АЁЛ ҒУЗАЛЛИГИ МАДҲИДА

Алишер Навоий ўз шеърларида аёллар ғўзаллигини, энг нозик ҳис-туйғуларини, инсонийлигини чин юракдан мадҳ этиб, уларга бўлган чексиз эҳтиромини ғоят ёрқин ифодалай олган. Кимлар қандай тарихий шароитда яшамасин, ғўзалликнинг биринчи тимсоли аёл бўлган. На-

войй яшаб ижод этган даврда ҳам аҳвол шундай эди. Навоий хусусан ўз ишқий шеърларида хотин-қизларнинг жозибадор қиёфаларини дилбар шеърларида шундай чиздики, уларда маъшуқа образи ҳаёт, бахт ва севинчнинг тимсоли бўлиб гавдаланади:

*Не кун улғайки, нигорим келғай,
Боғи умрумда баҳорим келғай.
Умр боғида баҳор улдирким,
Сарвқад, лолаузорим келғай.*

Навоий ўз севгилисини бахтсиз ошиқнинг қоронғи, нурсиз ҳаётини ёритувчи қуёш деб таърифлайди:

*Қуёш чиққандек ўлғай тун ичра ул ой келса,
Навоийнинг фироқ ичра қарорғон рўзгоринда.*

Бошқа бир ғазалда Навоий ёрни ўз бошидаги зулматни дафъ этишга чақириб, шундай дейди:

*Рўзгорим тийра айлаб, шоми ҳажр ўлтургиси,
Эй ҳаётим шаъми, дафъ айларга бу зулмот кел!*

Ёр образи Навоий шеъриятида баъзан анъанавий руҳда чизилган бўлса ҳам, кўп ўринларда шоир уни аниқ, ҳаётнинг ўзидагидек гавдалантиришга интилган:

*Ёраб, бу не гулдурким, бошига чечак санчар.
Гаҳ эгри қўяр бўркин, гаҳ белга этак санчар.*

Бошқа бир ғазалдаги қуйидаги мисралар ҳам бу байтга ҳамоҳанг:

*Қайд айларга жунун аҳлини бор ул ики соч,
Ҳар бири неча тугун, ҳар тугуни неча қулоч.
Туркларнинг қулидурменки, нигоримнинг эрур —
Қоши туркона, қабоғи кенгу кўзи қиймоч...*

Бу хил сатрларда Навоий ҳақиқий ўзбек хотин-қизларининг ташқи кўринишларини, кийинишларини, ўрилган узун сочларини ниҳоятда жонли тасвирлаган. Ёрнинг чаккасига гул тақиб («бошига чечак санчар»), белига этагини қистириб юрган пайтини эса бирон юмуш билан шуғулланиб турган пайти, деб ҳисоблаш мумкин.

Баъзан шоир ўзининг шеърий сатрларида ёш ва шўх қиз-жувонларнинг хатти-ҳаракатларини қаламга олган ва бунда у илоҳий бир истеъдод қудрати билан сўзларга жилва берган:

Шўх икки ғизолингни ноз уйқусидин уйғот,

*То уйқулари кетсун, гулзор ичида ўйнот.
Тишлабки сочинг ўрдунг, очқонда паришон қил,
Офоқ саводинда жон ройиҳасин бутрот...*

Бу шеърда «шўх икки ғизол» ёрнинг ўйноқи, шўх кўзларини англатади. Иккинчи байтда шоир ғоят характерли ҳолат — хотин-қизларнинг соч ўраётганда сочининг бир учини тишлаб туришларини баён этади.

Навоий шеърий хазинасини қанчалик чуқур ўрган-сак, бу бой меросда хотин-қизларнинг ранг-баранг қиёфалари кўзга намоён бўлаверади. Уларнинг хусн ва фазилатларини улуғ шоир ўз шеърий сатрларида маълум даражада муқаддаслаштирган десак, янглишмаймиз.

СПИТАКДА НАВОИЙ КҶЧАСИ

Мен Арманистонда биринчи марта 1969 йили бўлган эдим. Уша йили сентябрь ойида арман халқининг ажойиб шоири Ованес Туманян таваллудининг 100 йиллиги кенг нишонланди. Таътаналарда Москвадан А. Сурков, М. Шагинян, Л. Соболев, Қозоғистондан Собит Муқонов, Тожикистондан Мирсанд Миршакар, Ўзбекистондан К. Яшин, С. П. Бородин, Асқад Мухтор қатнашдилар. Уша вақтда Туманянининг хотини ҳаёт эди. Бу аёл 98 ёшда бўлишига қарамай, хотираси равшан бўлиб, менга бундан эллик йил олдин ҳаётдан кўз юмган турмуш ўртоғи ҳақида бир қанча яхши гапларни худди кечагидай қилиб гапириб берган эди.

Арманистонга шундан кейинги гал боришим улуғ шоиримиз Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан бўлди. Арманистон Республикаси қошидаги Ватандошлар Қўмитаси Арманистон Ёзувчилар уюшмаси билан биргаликда буюк ўзбек шоирининг 550 йиллик таваллудига бағишлаб катта таътанали йиғилиш ўтказишга қарор қилган ва Ўзбекистондан меҳмонлар таклиф этган эдилар. Таътанага мен билан таниқли навоийшунос олима Суйима Ғаниева ва Тошкент Арман Маданий Маркази раиси муовини, бокс бўйича Ўзбекистоннинг собиқ чемпиони Гайк Дереникян ташриф буюрдилар.

Сентябрь ойи. Осмонда қуёш чарақлаб турибди. Ереваннинг кўча-кўйларида ҳаёт қайнайди. Бизни кутиб олган ва кўргани келган олимлар, ёзувчилар юзида табассум, кулги. Улар бизга жуда кеч хабар берганликлари учун бизнинг таътанали кечага етиб боришимиз

ҳақида ташвишда эканлар. Бизни кўриб, ўзларининг хурсандчиликларини билдирдилар ва бу кечани ўтказишга катта тайёргарлик кўрганликларини, шу мақсадда шаҳар марказидаги филармония биносини янги таъмirdан чиқарганликларини сўзлаб бердилар. Чиндан ҳам филармониянинг пешайвони, томоша зали, улкан қандиллар биз кирганда ярқиллаб турар, дилга чексиз равshanлик бағишлар эди.

Тантанали кечада Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида Арманистоннинг таниқли шоири Вааган Арменакович Давтян маъруза қилди. Ўша кунлари В. А. Давтян Навоийнинг 67 ғазалини арман тилига таржима қилиб, китоб ҳолида чоп эттирган экан. Бизга бу китобдан тўхфа қилди. Зални тўлдириб ўтирган тингловчилар В. А. Давтян маърузасини чуқур диққат билан тингладилар. У ўз маърузасида Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига алоҳида тўхталди ва уни атрофлича таҳлил қилиб берди.

Кечада раислик қилувчи кейинги сўзни менга берди. Мен аввало залда ўтирганларга Ўзбекистонда 1991 йил «Навоий йили» деб эълон қилинганини айтдим ва уларни Республикамизда юбилей муносабати билан амалга оширилган ва оширилаётган тадбирлар билан таништирдим. Республикамиз пойтахтида Навоий хотирасига бағишлаб боғ қурилаётгани, улуғ шоирга шу боғда янги ҳайкал ўрнатилаётгани, шоир асарларининг 20 жылдлик тўплами чоп этилаётгани, шаҳар ва қишлоқларда навоийхонлик кечалари ўтказилаётгани, янги илмий китоблар нашрга тайёрлангани йиғилганларни мамнун қилди.

Шу билан бирга мен ҳам ўз нутқимда Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига тўхтаб ўтишни лозим кўрдим: Навоий бу асарини жуда катта меҳр билан ёзган. Достоннинг ярмидан кўпи Арманистонга бағишланган бўлиб, кўп воқеалар ўша ерда ўтади. Навоий Арманистонни гўзал бир тоғли мамлакат сифатида тасвирлар экан, унинг табиати бойлигини, маданияти юқори эканини, бу ерда «тажаммул хайли», яъни бойлар жуда кўплигини мароқ билан ҳикоя қилади. Бинобарин, улуғ шоир Арманистонни ривожланган мамлакат сифатида тасвирлаган. Унинг давлат раҳбарлари ҳам Меҳинбону ва Ширин қиёфасида инсофли, маърифатли, халқ ғамини ўйлаган кишилар бўлиб, бошқа мамлакатларга яхши ном чиқарганлар. Эрон подшоси Хусрав Меҳинбонуга Ширинни хотинликка сўраб совчилар юборар экан, бун-

да у ўз манфаати ва нафсинингига ўйламасдан, мамлакат манфаатини ҳам ўйлаган, кўзда тутган эди. Яъни шоир тўғри уқтиришича, Хусрав уйлаган, фарзанд ҳам кўрган, ёши ҳам бир ерга етиб қолган ҳукмдор. Унинг Ширинга уйланишидан кузатган бош нияти яхши хонадонга куёв бўлиш, покдомон хотиндан одобли, ахлоқли, тахтга ворисликка лойиқ фарзанд кўриш эди. Унинг ўғли Шеруя эса ахлоқсиз, ярамас бола бўлиб, отасининг ўрнини эгаллашга арзимас эди. Яъни хулқ-ахлоқда юксак, пок хонадонни, орзусидаги қизни Хусрав Арманистондан қидирган. Чиндан ҳам Меҳинбону ғоят оқила давлат арбоби, унинг жияни Ширин эса жисман гўзал бўлиши билан маънавий томондан ҳам етук, тарбияли, ўқимишли, билимдон, ўз саройида астрономия, ҳисоб, тарих, шеър, рақс ва бошқа соҳалар бўйича ўнлаб қизлар билан дўст эди. Менингча, Хусравнинг катта хатоси ўз орзусига куч ишлатиш йўли билан эришмоқчи бўлгани эди.

Навой Арманистонни бу хилда маърифатли, бой ўлка сифатида тасвирлаш билан уни Византия, Япон, Хитой, Ҳиндистон каби улуғ давлатлар қаторига кўтарган, уни ўзбеклар, Марказий Осиёда яшовчи бошқа халқлар учун бадиний кашф қилган, намуна этиб кўрсатган эди.

Мендан кейин сўзга чиққан С. Ғаниева Ўзбекистонда икки жилдли Навой қомуси яратилаётгани, Навойнинг ўз қўли билан кучирган дастхат девони «Наводирун-ниҳоя»нинг факсимиле нашри амалга оширилаётгани, шоирнинг «Муножот» асари тўрт тилда — ўзбек, форс, рус, инглиз тилларида эълон қилингани ҳақида маълумот берди. Навойни ўрганиш, асарларини тарғиб этиш билан боғлиқ бу янгиликлар ҳаммани қувонтирди.

Кеча охирида энг яхши санъат жамоалари томонидан катта концерт берилди, «Фарҳод ва Ширин» достоидан парчалар ўқилди. Монастирдаги христиан динига хизмат қилувчилар кийимида бир гуруҳ ёшларнинг Навой шаънига айтган қўшиқлари ўзининг самимийлиги, таъсирчанлиги билан бизда чуқур таассурот қолдирди. Биз мезбонларимизга ҳозирги мураккаб бир шароитда бизнинг шоиримизга вақт топиб, имконият топиб, шундай ҳурмат кўрсатганликлари учун миннатдорчилик билдирдик. Улар эса Навойга ҳар қанча ҳурмат билдирилса оз эканини, улуғ шоирнинг бундан беш аср олдин ўз ижодида арман халқи ва мамлакатига эътибор

билан қарагани икки халқ ўртасидаги қадимий дўстликнинг ёрқин белгиси эканини таъкидладилар.

Кечанинг эртаси куни бизни 1989 йил зилзиласининг марказларидан бири — Спитакка олиб бордилар. Биз у ерда бошқа қардош республикалардан, чет эллардан ёрдамга келиб, кўплаб турар жойлар қурилганини, яғни Спитак қад кўтара бошлаганини кўриб қувондик.

Ўзбекистонликлар Спитакка биринчи бўлиб келганлардан экан. Ҳамроҳларимиз бизни ўзбек қурувчилари томонидан яратилган даҳадаги ғоят шинам бир кўчадан олиб ўтдилар. Кейин билсак, спитаклик дўстларимиз бу кўчани Алишер Навоий номи билан аташга қарор қилишибди. Буни эшитиб, биз қаттиқ ҳаяжонландик, хурсанд бўлдик. Халқлар ўртасидаги амалдаги дўстлик шу бўлса керак-да!

ТАБАРРУҚ ҚАБР КЎРГУЛИКЛАРИ

— Қабрнинг ҳам кўргулиги бўларканми?— дерсиз. Ҳа, бўларкан. Навоий бобо қабрларининг ҳам ўз кўргуликлари бор...

Алишер Навоий бу серташвиш дунёни тарк этиб, 906-ҳижрий йил жумодил-охир ойининг ўн иккинчи куни — якшанбада, яъни ҳозирги ҳисоб билан 1501 йилнинг 3 январида сўнгги манзилига элтилди. Васиятига кўра, уни Ҳиротнинг Хиёбон деб аталмиш жойидаги ўзи қурган Масжиди Жоме ёнига — олдиндан махсус ясалган гумбаз остига дафн этдилар. Хиёбон устоз ҳаракати билан ғоят обод жой бўлган эди. У баъзи манбаларда Мусалло деб ҳам юритилади.

Шу вақтдан бошлаб Навоийнинг қабри Абдурахмон Жомий қабри каби халқ оммасининг зиёратгоҳига айланди.

XIX асрнинг 80-йилларида Афғонистонда Амир Абдурахмон подшолик қилган. У афғон ерларини бирлаштиришга, инглизлар ҳужумини қайтаришга уринган. Худди ана шу даврда Навоий қабри катта фожиага учрайди.

Кунларнинг бирида Амир Абдурахмон Марказий Осиёдан Кобулга қайтаётган эди. Кечга томон Мусаллодаги Навоий қурган биноларнинг офтоб нурида ярқираб, савлат тўкиб турганини кўради. «Бу иморатларни душманларимиз кўрса, юртимизни олиб қўяди!»— деб ўйлайди ва уларни тўплардан ўққа тутишга буйруқ

беради. Натижада Мусаллодаги ҳамма бинолар бузиб ташланади. Жумладан Навоий қурган Ихлосия мадрасаси, Жоме масжиди, Халосия хонақоҳи, Доруш-шифова Дорул-хуффоз — ҳаммаси ер билан яксон бўлади. Навоий қабрининг гумбази ҳам қулаб, узоқ вақт очик қолиб кетади.

Бошқа бир тахмин ҳам бор. Унга кўра, бу мудҳиш воқеа шаҳзода Дўстмуҳаммадхон билан сардор Аҳмадхоннинг ўгли Шаҳнавозхон ўртасидаги жанг вақтида юз берган. Атрофга «Дўстмуҳаммадхон Мусаллодаги минораларнинг бирдан жангни кузатиб турибди», деган гап тарқалади. Бу миш-мишга ишонган Шаҳнавозхон Навоий қурган иморатларнинг ҳаммасини тўпга тутлади.

Амир Абдурахмоннинг ўгли Ҳабибуллахон (1919 йилда ўлдирилган) ҳукмронлиги вақтида Ҳирот, жумладан, унинг Мусалло қисми анча тартибга келтирилади. Навоий қабри эса пишиқ ғишт билан таъмир этилади, атрофига чиройли дарахтлар ўтқазилади.

Бизнинг юртимизда Навоий таваллудининг 500 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриляётганда Ҳиротдаги тарихий биноларни таъмирлаш ишлари ҳам бошланиб кетади. Ҳиротлик ишбилармонлардан оғойи Ҳожи Ғуломҳайдар Мухторзода Навоий қабри устига янги гумбаз қуришни ўз зиммасига олади. Бу гумбаз қисқа муддатда қад кўтаради. Лойиҳада бу гумбаз нақшлар билан безатилиши керак эди. Афсуски, бу иш охирига етказилмайди.

Мен 1972 йилнинг март ойи охирларида Ҳиротда бўлганман. Сафарим Наврўз байрами кунларига тўғри келганди. Ушанда бу гумбазни ва унинг ичидаги улуғ шоир қабрини зиёрат қилганман. Беҳзод номидаги (ҳозир Хиёбон шундай аталади) боғнинг бир чеккасидаги пишиқ ғишдан ишланган содда, аммо буюк инсон номи билан боғланган бу бино мени ҳаяжонга солганди. Гумбаз яқинидаги девор орқасида эса Навоий ўтказган Инжил ариғидан биллурдай мусаффо сув оқиб турар эди.

МУНДАРИЖА

Маънавият сабоқлари. Қозоқбой Йулдошев	3
АДАБИЙ МЕРОС ВА ЗАМОН	7
Адабиётшунослигимизнинг гузал ибтидоси	7
Адабиётимизнинг бир шоҳкўчаси	18
Шоҳона қўлёзма девон	24
Абдурахмон Жомий ижодида панд-насиҳат	28
Машраб ҳақида сўз	33
Аваз лирикасида жанр ранг-баранглиги	42
Мумтоз адабиётимиз билимдони	47
Собир Абдулла ва мумтоз адабиёт	57
ИСТЕЪДОДНИНГ ОЛМОС ҚИРРАЛАРИ	63
Алишер Навоий ижодиёти манбалари ҳақида	65
Навоий замондошлари ва маънавият	74
Шеърятнинг нурафшон чуққиси	84
Туркистон ва Хуросон услублари	91
«Наводирун-ниҳоя»нинг Техрон нусхаси	96
Уғитлар олами	101
Алишер Навоий пандномалари бадийяти	105
Болаликнинг Навоӣёна таъриф ва талқинлари	118
Беҳисоб мулк ва олижаноб хулқ эгаси	122
Навоий ва табиий фанлар	127
Алишер Навоий ва ҳаёлот	135
Ғазалдан ғазалга	143
КОМУСИИ МАЪЛУМОТЛАР	163
ҚАИДЛАР, ХОТИРАЛАР	: 216

АБДУҚОДИР ҲАЙИТМЕТОВ
АДАБИЙ МЕРОСИМИЗ УҒҚЛАРИ

Адабиёт ўқитувчилари ва
талабалар учун қўлланма

Тошкент «Ўқитувчи» 1997



Таҳририят мудирини **Х. Ҳайитметов**
Муҳарририни **Х. Нуруллаев**
Муқова расмони **Темур Саъдуллаев**
Бадний муҳарририни **Б. Йўлдошев**
Техн. муҳарририни **С. Турсунова**
Мусахҳиҳини **П. Аъзамова**

ИБ № 7077

Теришга берилди 26. 11. 96. Босишга рухсат этилди 14. 03. 97. Формати 84×108^{1/2}. Тип қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 12,60. Шартли кр.-отт. 12,81. Нашр. б. т. 12,1. 3000 нусхада босилди. Буюртма № 1.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13—180—96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1997.

